

891.73.

J-75

D. Іофанов

МАТЕРІАЛИ
ПРО ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Department of Manuscripts

Д. Іофанов

МАТЕРІАЛИ
ПРО ЖИТТЯ
І ТВОРЧІСТЬ
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

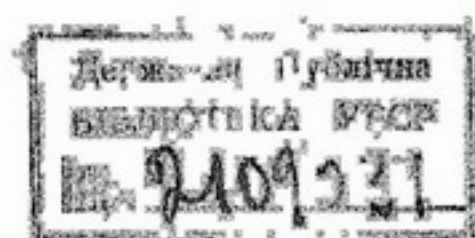

5031.4

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ ~ 1957

8-2077074
80173

3(2)4(092), 15" Mch 1942
C'

ВІД УПОРЯДНИКА

Майже сто років минуло з дня смерті геніального українського поета і художника, але й сьогодні його життя і безсмертна творчість приваблюють допитливу думку дослідників.

Матеріали, які характеризують життя і творчість Шевченка, вперше систематично почали друкуватися в журналі «Основа» (1861—1862), а потім у «Киевской Старине» (1882—1906) і в інших періодичних виданнях.

В роки радянської влади продовжувалась робота над вивченням творчої спадщини Т. Г. Шевченка: опубліковано ряд монографічних робіт, нові документи і матеріали, які допомагають уявити живий образ поета-революціонера.

Книга «Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка», яка доповнює документальну літературу про нього, виникла внаслідок кропітких розшуків у літературних архівах нових, не відомих широкому колу читачів документів і матеріалів, які характеризують життя і діяльність Шевченка як поета і художника.

Матеріал в книзі розміщений в хронологічному порядку, причому кожний з розділів книжки тематично самостійний.

В першому розділі публікується невідома шевченкознавцям перша редакція «Передмови» Т. Г. Шевченка до другого видання «Кобзаря», що мав вийти в 1847 році, а також повністю за оригіналом друкується стаття М. І. Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченко», яка до революції була опублікована з значними цензурними купюрами.

Одним з найавторитетніших мемуарних першоджерел про оренбурзьке заслання і другий арешт Т. Г. Шевченка у 1850 році вважаються спогади Федора Лазаревського.

В другому розділі книги публікуються без перекручень і цензурних купюр його спогади і листи про Шевченка.

Одночасно, ґрунтуючись на матеріалах, вперше опублікованих, характеризується особа Ф. М. Лазаревського і взаємовідносини його з Шевченком.

Майже зовсім не висвітлено в літературі період перебування Шевченка в Раїмському укріпленні (1848—1849 рр.).

Ґрунтовні і цікаві спогади прапорщика Е. В. Н. про життя та діяльність Шевченка в Раїмі, що публікуються вперше, заповнюють ці прогалини в біографічній літературі про великого українського поета.

В книзі вперше також подаються шість автографів Шевченка — його єдиний лист з Раїмського укріплення (1849), що дійшов до нас, текст якого був грубо перекручений в першій і в усіх дальших публікаціях, чотири дарчі написи Шевченка на книгах, остання редакція його вірша, присвяченого польському поетові Едуарду Желіговському (Сові). Тут же розкривається значення цих автографів для літературної спадщини Шевченка.

Значний інтерес являють записи про Шевченка у щоденнику українського літератора і педагога-демократа В. С. Гнилосирова. Вони характеризують ставлення до поета харківського студентства, розповсюдження серед народу в 1860—1865 роках творів Шевченка та його Букваря.

В розділі «Т. Г. Шевченко в неопублікованому листуванні П. О. Куліша» розглядаються взаємовідносини Шевченка і Куліша і документально доводиться, на основі неопублікованих листів останнього, що наклепницькі випадки Куліша проти Шевченка в 70—90-і роки минулого століття обумовлювались не «романтичною невірнівоюженістю» натури Куліша, як це намагалися пояснити деякі історики літератури, а реакційною ідеологією його.

В книзі друкуються неопубліковані відгуки про Шевченка в листах його сучасників, а також висловлювання про нього українських літераторів — співробітників «Киевской Старини».

Друкується також лист великого українського письменника, критика і публіциста Івана Франка, який заклав основи наукового шевченкознавства. Цей лист свідчить про те, як глибоко розумів І. Франко принципи і методи підготовки наукового видання творів Т. Г. Шевченка.

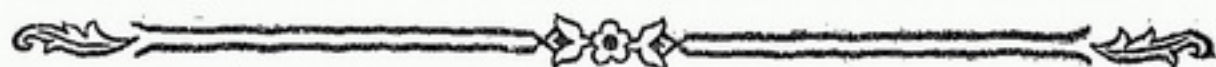
В двох останніх розділах книги вперше публікуються

численні матеріали і документи, які характеризують громадський рух, боротьбу прогресивної громадськості з силами реакції в 1907—1914 роках у зв'язку з спорудженням пам'ятника поетові і вшануванням його імені в народі і в середовищі трудової інтелігенції.

Серед цих матеріалів — листи про Шевченка видатних культурних діячів: М. М. Коцюбинського, І. Є. Репіна, М. В. Лисенка і багатьох відомих скульпторів і художників.

Матеріали, що публікуються в цій книзі, свідчать про популярність імені Шевченка в народних масах і показують, що в глухі роки реакції населення міст і сіл України свої трудові копійки віддавало на спорудження пам'ятника своєму безсмертному Кобзарю.

Всі ці матеріали і документи, які друкуються мовою оригіналів, супроводяться коментарями, де розглядається їх значення для наукової біографії Шевченка. Для цього, крім нових, використовуються також опубліковані матеріали і документи про життя і всебічну творчу діяльність великого українського поета, полум'яного борця за щастя народу.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ШЕВЧЕНКА

Микола Ілліч Стороженко (1836—1906), історик західноєвропейської і російської літератур, шекспірознавець, професор кафедри історії всесвітньої літератури Московського університету, присвятив ряд своїх праць вивченню життя і творчості Т. Г. Шевченка.

Більшість його статей про Шевченка надруковано в журналі «Киевская Старина». Тут у 1893 році (№ 3, стор. 460—469) була опублікована наукова розвідка Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченко».

Цінність цієї статті, яка висвітлює життя, творчість і арешт Шевченка в 1847 році, полягає, насамперед, у тому, що в ній уперше були широко використані рукописи творів Шевченка і листи до нього, відібрані під час арешту поета, 5 квітня 1847 року, які зберігалися в «Департаменті виконавчої поліції» і являють собою, як справедливо писав М. І. Стороженко, «дорогоцінний матеріал не тільки для біографії Шевченка, а й для історії його творчості».

На першій сторінці наборного рукопису статті М. І. Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченко» така помітка редактора «Киевской Старины»: «Напечатано в Киевской Старине», 1893, 3, кроме выброшенного цензурой».

Звірка рукопису з текстом, опублікованим у журналі, показала, що з 12 сторінок великого формату рукопису цензура не дозволила друкувати майже 3 сторінки.

У своїй статті М. І. Стороженко хотів уперше повністю опублікувати знайдену серед шевченківських рукописів, що збереглися у «Справі про художника Шевченка», в архіві департаменту поліції, передмову Тараса Шевченка до другого видання «Кобзаря», що мав вийти у 1847 році.

Характеризуючи у передмові до другого видання «Кобзаря» розвиток української поезії, Шевченко вмістив у кінці передмови неопублікований вірш «Свячена вода» знайомої йому української поетеси Олександри Іванівни Псьол (нар. 1817 р.). Цензура викреслила і цей вірш.

Вперше передмова Шевченка до другого видання своїх творів, куди мали ввійти і твори, написані після 1840 року, була опублікована у 1906 році в журналі «Былое».

Публікуючи у I томі академічного видання повного зібрання творів Т. Г. Шевченка його передмову до другого видання «Кобзаря», редактори тома дали до неї таку примітку:

«Друкується за єдиним автографом, знайденим в 1906 р. в архіві департаменту поліції (в тому ж зошиті № 68.— «Осика», «Русалка» і «Лілея»).

Жандармами III відділу підкреслено олівцем окремі рядки.

Вперше надруковано в журналі «Былое» за 1906 р. (кн. VIII).

Дата в автографі — «Седнев 1847 марта 8». (Тарас Шевченко, Повне зібрання творів, т. I, вид. АН УРСР, 1939, стор. 588).

Ця примітка майже буквально передрукована в другому академічному виданні повного зібрання творів Т. Г. Шевченка (Тарас Шевченко, Повне зібрання творів, том I, вид. АН УРСР, Київ, 1951, стор. 592).

Примітки ці, як свідчить рукопис М. І. Стороженка, потребують уточнень: автограф передмови Шевченка до другого видання «Кобзаря» був знайдений в архіві департаменту поліції не в 1906, а ще в 1893 році і не був опублікований тоді з цензурних причин.

Звірка тексту шевченківської передмови в рукопису М. І. Стороженка з автографом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР, показала, що текст рукописів не ідентичний.

В автографі Шевченка є епіграф з «Лиха з розуму» О. С. Грибоєдова: «Воскреснем ли когда от чужевластья мод? Чтоб умный, добрый наш народ хотя по языку нас не считал за немцев». У рукопису М. І. Стороженка цього епіграфа немає.

В рукописах є й інші істотні різночитання, які наводимо нижче:

Автограф Т. Г. Шевченка

Рукопис М. І. Стороженка

Рядки 25—27. «У шинку і наш і москаль і навіть німець — всі похожі на свиню, а на [па]нщині, то ще поганше».

«У шинку і наш і москаль і навіть німець — усі похожі на свиню».

Ряд. 47—52. «Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого языка не знає; В[альтер] С[котт]; в Эдемборге, а не Шотландії — а може, і ще було що-небудь, що вони себе одцуралась. Не знаю. А Борнц усе-таки поет народний і великий. І наш Скворода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина».

«Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого языка не знав, а Вальтер Скотт не в Шотландії, а Борнс усе-таки поет народний і великий, і наш Скворода таким би був, якби його не збила з толку латинь, а потім московщина».

Ряд. 56, 57. «Горе нам! Безуміє нас обуяло отим мерзенним і богу-противним панством».

«Горе нам! Безуміє обуяло нас з тим поганим панством».

Ряд. 60, 61 «... а то мужі мудрі, учені. Проміняли свою добру, рідну матір — на п'яницю непотребную...»

«...а то мужі мудрі, учені проміняли свою рідну мову на московську...»

Ряд. 74—76. (Кінець передмови). «А переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого, як С[в я ч е н а я] в[о д а] — і не турбуйтеся, бо, їй-богу, не найдете.

Седнев, 1847, марта 8.

«А переверніть пудові московські журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого. І не турбуйтеся, бо, їй-богу, не найдете.

Седнев, марта 8, 1847.

Важко припускати, щоб такий дослідник, як М. І. Стороженко, готуючи до публікації рукопис передмови Шевченка до другого видання «Кобзаря», довільно допустив такі грубі викривлення автографа Шевченка. Найімовірніше, перед нами невідома редакція, невідомий варіант шевченківської передмови, яку знайшов М. І. Стороженко у «Справі про художника Шевченка» в архіві департаменту поліції.

Цей варіант, датований так само, як і текст передмови, записаної Шевченком начисто у зошит, де вміщені «Осика», «Русалка», «Лілея», 8 березня 1847 року, мабуть, передував чистовому автографу. (Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, № 68/72).

Можливо, Шевченко, перебуваючи в Седневі 8 березня 1847 р., спочатку написав передмову начорно, а потім зробив ряд доповнень і змін і переписав його в зошит разом з «Осикою» та іншими творами.

Одним із доказів того, що в руках у Стороженка, очевидно, був автограф чорнової редакції шевченківської передмови, може бути така обставина: в кінці автографа передмови Шевченко писав, звертаючись до своїх земляків: «А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде — і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною — то от вам Свячена вода, написана панночкою, та ще й хорошою, тільки не скажу — якою, бо воно ще молоде, боязливе».

В рукопису Стороженка слідом за передмовою наводиться повністю названий Шевченком вірш О. І. Псьол «Свячена вода», який дослідник знайшов разом з передмовою в «Справі про художника Шевченка» в архіві департаменту поліції.

Публікуючи повністю статтю М. І. Стороженка «Новые материалы для биографии Шевченко», опускаємо французький текст листа кн. В. М. Репніної про Шевченка до шефа жандармів Орлова, зберігши російський переклад цього листа, зроблений М. І. Стороженком.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ БИОГРАФИИ ШЕВЧЕНКО

Нельзя не отдать справедливости трудолюбию и рвенню лиц, занимающихся собиранием материалов для биографии Шевченко: они перерыли все доступные им семейные архивы, допросили всех лиц, сколько-нибудь знавших поэта. Ежегодно в февральской книжке *Киевской Старины*, с таким нетерпением ожидаемой почитателями памяти нашего Кобзаря, они сообщают результаты своих поисков. Благодаря их трудам, мрак, облежавший самый темный период жизни поэта — период его ссылки, — начинает мало-помалу рассеиваться. Той же цели предназначена служить и настоящая статья, основанная на *Деле о*

художнике Шевченко, хранящаяся в архиве департамента исполнительной полиции и представляющем собой драгоценный материал не только для биографии Шевченко, но и для истории его творчества. Дело это состоит из двух больших томов и, кроме официальной переписки, заключает в себе поэму Шевченко *Осыка**, письма к поэту различных лиц, два альбома с его рисунками и стихотворениями, в числе которых есть несколько совершенно неизвестных и т. д.**

Заподозренный в принадлежности к Кирилло-Мефодиевскому обществу, Шевченко был арестован по возвратном пути из Черниговской губернии при переправе через Днепр 5 апреля 1847 г. При аресте у него были отобраны следующие бумаги, отосланные киевским гражданским губернатором в третье отделение собственной Е. И. В. канцелярии и находящиеся при деле:

Во-первых, — поэма *Осыка*, стихотворение *Русалка*, *Лилея* и стихотворное переложение 149-го псалма Давидова. Три последние стихотворения можно найти во всех изданиях произведений Шевченко.

Во-вторых, — два письма Квитки к Шевченко, из которых одно помечено: Основа, 1847 г., 22 ноября.

В-третьих, — несколько стихотворений Чужбинского, Андрусского и др.

В-четвертых, — пространное письмо П. А. Кулиша из Петербурга от 25 июля 1846 г., заключающее в себе тонкую эстетическую критику стихотворений Шевченка, которой он и воспользовался.

В-пятых, — письмо княжны В. Н. Репниной к Шевченко от 9 декабря 1845 г. Помимо теплого участия к

* В изданиях Кожанчикова и Иогансона она носит заглавие *Відьма*. Так как поэту пришлось впоследствии восстанавливать ее по памяти, то немудрено, что во всех изданиях она являлась в значительно измененном, а главное в сокращенном виде. *Осыка* начинается вступлением, которого нет в печатных изданиях. Вот первые четыре стиха этого вступления:

Росте в полі на могилі
Осыка заклята,
А там відьма похована,
Христяться дівчата! и т. д.

** За разрешение пользоваться этим драгоценным материалом автор приносит глубокую благодарность его высокопревосходительству г. министру внутренних дел И. Н. Дурново и г. директору департамента исполнительной полиции П. К. Дурново.

самому поэту, которым проникнуты все ее письма, в нем есть намек на неизвестный доселе факт, что гуманная княжна, глубоко тронутая бедственным положением родных Шевченко *, задумала что-то предпринять в их пользу, может быть, с помощью подписки среди своих знакомых выкупить их из крепостной неволи.

«Мы так бедны и литературными и художественными запасами, — писала В. Н., — что посылка моя будет очень неудовлетворительна: вот два № Отечественных записок. Вы, я думаю, их не читали».

Сообщив затем, что ее приятельница Глафира Ивановна Псиол выходит замуж за Дунин-Борковского, княжна продолжает: «Сожалею, что не могу прислать вам что-нибудь поприятнее для чтения, но я теперь совершенно ничего не читаю и очень бы желала прочесть ваши новые произведения. Жаль очень, что вы так легкомысленно отказались от доброго дела для родных ваших. Жаль их и совестно перед всеми, кого я завлекла в это дело. Но то хорошо, что у вас есть занятие. Пора вам в самом деле отказаться не от поэзии, но от того, что вы называете поэтической жизнью» **.

Начало рокового для него 1847 г. Шевченко провел в Борзне у своего приятеля, поэта Забелы. По его собственным словам (в письме к Костомарову от 1 февраля, напечатанном в книге Чалого) он в это время ничего не делал, а все больше прохаживался «коло чарочок». Из Борзны во второй половине февраля он поехал в Седнев к А. И. Лизогубу. Здесь снова посетило его вдохновение, он деятельно принялся за работу, написал поэму *Осыка* (под ней стоит подпись: Седнев, 7 марта 1847) и приготовил к печати вторую часть Кобзаря, в которую должно быть войти все, что было им написано после 1840 г. (год издания первой части Кобзаря). Этой части Кобзаря, которой не суждено было выйти в свет, он предпослал следующее весьма интересное предисловие:

* От 19 июля 1844 княжна писала поэту: «От грустного письма вашего у меня навернулись слезы на глазах. О, уведоьте меня, когда вы будете совершенно спокойны насчет братьев ваших! Я прямо не смела вас о них спрашивать — слова замирали на устах». (Чалый, Жизнь Шевченка, стор. 46).

** Намек на неумеренные возлияния Бахусу, которым предавался Шевченко в обществе Закревского и других членов общества мочемордия. (См. Воспоминания о Шевченко Чужбинского, «Русское Слово», 1861 г., № 5).

«Выпускаю оце в люди другого Кобзаря свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предісловієм «До Вас слово мое, о братія моя українська возлюбленная!».

Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю — ляхи друкують, чехи, серби, болгари, чорногори, москалі — всі друкують, а у нас ані телень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтесь! Собака лає, а вітер несе. Вони кричать: чому ми по-московськи не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чортзна по-якому. Натовмачать якихсь *індивідуалізмів* тощо, так що язик отерпне, доки вимовиш, кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать об єдиной славянской літературі, а не хочуть і заглянуть, що робиться у слов'ян.

Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чешську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми-таки, слава богу, не німі. Не розібрали. Чом? Тим, що не тямлять. Наша книжка, як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять то, що найпоганше, а наші патріоти-хуторяне і собі за ними. *Преочаровательно* в книжках тих ось що: жида, шинки, свині і п'яні баби. Може, не по їх утонченній натурі і справді добре, а на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно і то правда, що і ми самі тут трохи винні, бо ми не бачили нашого народу так, як його бог сотворив. У шинку і наш і москаль і навіть німець — усі схожі на свиню. У хату прийти до його, або до себе покликать по-братерськи не можна, бо він злякається, та, може, ще і те, що він пізнає дурня у жупані.

Прочитали собі по складах Енеїду та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братіки, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті, як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, та тоді і скажете, то Енеїда добра, а все-таки сміховина на московський шталт.

Отак-то, братіє моя возлюбленная, щоб знать людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувать, то треба самому стать чоловіком, а не марнотратилем чорнила і паперу. Отоді пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним!

А на москалів не вважайте — нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово, а чие краще, нехай судять люде. Вони здаються на Гоголя, то він пише не по-своєму, а по-московському, або на Вальтер Скотта, то і той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії — і свого язика не знав, а Вальтер Скотт не в Шотландії, а Борнс усе-таки поет народний і великий, і наш Сковорода таким би був, якби його не збила з толку латинь, а потім московщина.

Покійний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув у колісці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам! Безуміє обуяло нас з тим поганим панством. Нехай-бо вже оті Кирпи Гнучкошиєнки сутяги — їх бог за тяжкіє гріхи наші ще до зачатія в утробі матерній осудив киснуть і гнить у чорнилах — а то мужі мудрі, учені проміняли свою рідну мову на московську, а в придадок ще і в додали.

Чому Караджич й Шафарик і ініе не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали? Горе нам! Но, братіє, не вдавайтесь в тугу, а моліться богу і работайте разумно во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь. А щоб ви знали, то труд ваш не мимо іде, і щоб не дуже чванилась московська братіє своєю Ростопчиною, то от вам *Свячена вода*, написана панночкою, та ще і хорошою, тільки не скажу якою, бо вона ще молода і боязлива. А переверніть пудові московські журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого. І не турбуйтеся, бо, їй-богу, не найдете. Седнев, марта 8, 1847».

СВЯЧЕНА ВОДА

Я бачила, святу воду
В річку виливали,
Щоб свяченої ногами
Люди не топтали.
А кохання вірне, щире,
Як вода святая,
Бо вона гріхів багато
Із душі змиває...
От тим-то я своїх думок,
Хоч я і убога,
Зроду-звіку не покину
Та людям під ноги.

У господа небесного
Ласки ціле море є,
То я в його, як ту воду,
Виллю своє горе.

Приведенное стихотворение принадлежит перу, проживавшей в доме кн. Репниных, талантливой Александры Ивановны Псиол, сестры Г. И. Бурковской. Это то самое стихотворение, о котором Шевченко не раз вспоминал в ссылке и просил друзей прислать его в письме. «Пришлите мне, — пишет он Г. И. Бурковской из Орской крепости, от 24 февраля 1848, — *Свячену воду*; она оросит мое увядающее сердце». Кн. В. Н. Репнина незадолго до своей смерти говорила нам, что стихотворение *До сестри*, начинающееся словами: *Не питай ти моїх пісень*, принадлежит не Шевченко, но А. И. Псиол, и только по недоразумению попало в собрание стихотворений Шевченко. *

17 апреля 1847 г. Шевченко был привезен квартальным надзирателем киевской полиции Гришковым в Петербург и сдан в III-е отделение; в принятии его выдана Гришкову квитанция. Допрос Шевченка представляет мало нового и интересного. На все вопросы следователя о принадлежности к Кирилло-Мефодиевскому обществу Шевченко отвечал отрицательно, и так как показания других арестованных его не уличали, то это обвинение было оставлено, и следствие перешло на почву литературную. На вопрос, предложенный Шевченко, признает ли он себя автором приписываемых ему пасквильных стихов, поэт отвечал утвердительно и объяснил, что возмущенный созерцанием ужасов крепостного права и, считая правительство виновным в их допущении, он по неразумению своему позволял себе в своих разговорах и стихах дерзкие выходы против верховной власти, в чем теперь искренно раскаивается. Просидев около полутора месяца в III-м отделении, Шевченко был по Высочайшему повелению определен в отдельный оренбургский корпус рядовым с правом выслуги, под строжайший надзор, с воспрещением ему писать и рисовать, чтобы от него не могло исходить возмутительных и пасквильных сочинений. Так

* Кн. Репнина, вероятно, разумела последнее издание Иогансона, потому что ни в издании Кожанчикова, ни в петербургском издании 1883 г. этого стихотворения нет.

как оренбургский линейный № 5 батальон, в который был зачислен Шевченко, стоял в Орской крепости, то поэт, прибывший 9 июня в Оренбург, был в скором времени отправлен к месту своего служения в Орскую крепость. Весть о разжаловании в солдаты и ссылке Шевченко произвела тяжелое впечатление в Малороссии. Лишенные возможности чем бы то ни было помочь Шевченко, друзья его могли только рекомендовать ему мужество и терпение и молиться за него. Узнав от проживавшего в Киеве художника Сажина о том, что Шевченко сослан в Орскую крепость, А. И. Лизогуб первый из друзей написал ему.

«Був я сего року у Києві, — писав Лизогуб, — і вельми зрадувався, як прочитав Ваш лист, коханий Тарасе Григоровичу! Дякую господа, що наділив Вас терпенієм. Молюсь господаві за Вас, щоб він піддержав вас, щоб дав силу і волю нести хрест, хоч дуже важкий, що вам послав, без жалю на господа і на людей. Коли виноват — терпи, що бог послав і дякуй господа; коли здається, що й не виноват, а бог карає, усе-таки дякуй господа, писано-бо: кого люблю, того і караю, а кара і іспитаніє божіє завжди добро нам суть, бо роблять нас лучшими, до бідних милостивими, до терплящих жалостливими, тогди і ми самі лучше шануємось і других більше жалуюмо і усякого чоловіка за брата маємо, а коли робимось лучшими, то і до бога нам ближче. Не знаю, хтось писав, що нещастя — таке страшило, що має голову світлу, як сонце, а ноги залізні; коли хто, страшила злякавшись, упаде на землю, то воно його ростопче своїми важкими ногами, коли ж, не злякавшись, зирне йому в вічі, тоді лихо зробиться чоловікові добром. Терпіть же і ви, коханий Тарасе, і дякуйте бога, і бог вас помилує, дасть покой і тихую радість серцю, щастя на небі і пошле прощеніє і милость на землі. Одесса, 21 октября 1847 г.»

В своем ответе Лизогубу Шевченко спрашивает его о кн. Репниной, которой писал раньше *, но от которой еще не получал ответа: «Скажіть їй, як побачите, або напишіть, нехай до мене напише хоть одну стрічечку; її прекрасная добрая душа частенько навідує мене в неволі»**. Приведенные строки, которые А. И. Лизогуб

* Извлечение из письма Шевченко к кн. Репниной от 24 октября было приведено в моей статье. — Первые четыре года ссылки Шевченко (Киевская Старина, 1888. Октябрь).

** Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, стор. 68.

не замедлил сообщить кн. Репниной, жившей тоже в Одессе, вызвали первое письмо ее к Шевченко, без числа и года, но написанное либо в конце 1847, либо в начале 1848.

«Тарас Григорьевич! — писала княжна, — да поможет вам господь всемогущий понести до конца тяжелый крест ваш той узкой и скорбной стезей, которую он продолжил нам любвию и кровию своею! За вас много, много молитв, а молитва даром не пропадает. Когда вам сделается грустно — вспомните о смерти. Когда б вы знали, как эта мысль утешает, за ней следует мысль о жизни нестареемой, безгрешной и вечной. Христе, свете истинный, просвещающий и освещающий всякого человека, грядущего в мир, да знаменуется на нас свет лица твоего, да в нем узрим свет неприступный молитвами пречистой твоей матери. Аминь. Вот вам молитва, которая содержит в себе все, что желаю вам от глубины души в замену всех утрат и скорбей ваших. Да пребудет с вами благодать и дар св. духа. Прощайте или лучше до свиданья радостного и общего». Далее следует приписка, писанная рукою А. И. Псиол: «Я уверена, многоуважаемый Тарас Григорьевич, вы не найдете странным, что я пишу вам, хотя в обществах, где мы встречались иногда, ни разу не говорила с вами. Отдаление делает меня отважнее; притом же я имею тройное право быть вам не чужою. (Следует несколько строк, зачеркнутых самой А. И. Псиол). Протягиваю вам руку и прошу вас, добрый Т. Г., считайте меня старой знакомой. Дай нам бог увидеться в свете его! Бог знает, как бы я желала, чтоб Вас по крайней мере не изгоняли из Эдема. Да пребудет он всегда с вами и не допустит вас умереть для высокого и прекрасного! Нет, не может быть, чтобы в душе вашей, в которой совершались дары чистой поэзии, где раздавались такие торжественные гимны, не может быть, чтоб в ней воцарилась когда-нибудь мерзость запустения! Не бойтесь этого, Т. Г., за вас так много молитв сестер ваших по христу».

Письмо кн. Репниной произвело самое благотворное влияние на Шевченка, он видел, что его не забыли, от него не отреклись, и это сознание подняло его дух, заронило в его душу надежду. В своем ответе он умоляет писать к нему как можно чаще: «молитва и Ваши искренние письма больше всего помогут мне нести крест мой». И просьба его не осталась гласом вопиющего в пустыне. Посылая Шевченко давно желаемую книгу *Избранные места*

из переписки с друзьями Гоголя, В. Н. сопровождает свою посылку в высшей степени сердечным письмом, которое находится при деле. «Я надеюсь, что эти строки к празднику придут к вам: да воскреснет христос в душе вашей, мой добрый Тарас Григорьевич, да освятит он душу вашу, да просияет в вас благодать святая! Вот мои желания. Завтра я за вас выну часточку. Я всегда молюсь за вас, я вам желаю так много хорошего, лучшего. Прошу бога, чтобы он привел меня увидеть вас еще в сей жизни, но покоряюсь его воле и от души прошу его, чтобы он помянул вас в царствии своем! Там все будет ясно, свято, блаженно! О, устремите туда взоры души Вашей, не забывайте, что у вас здесь есть друзья искренние, желающие вам того, чего желают себе. Глафира уехала в Киев к больной сестре, которая готовится к вожделенному концу. Какая очищенная благословенная душа у Тани! Маменька вам кланяется. Сегодня не могу много писать — готовлюсь к исповеди. Простите мне все то, в чем я не исполнила к вам долга христианского. Делать добро душе брата — обязанность, которую мы слишком часто выпускаем из виду. Да покроет милосердие господне и его благость все наши упущения! Прощайте, мой добрый Т. Г., да почиет на вас мир христа спасителя! Вам душою преданная Варвара Репнина, 19 марта 1848 г.»

К письму кн. Репниной А. И. Псиол приложила прелестное стихотворение, которое должно быть доставить большое утешение поэту.

Молим тебе боже правди, боже благостині,
Не покидай сиротою у степу-пустині
Брата нашого! Як батько, як рідная мати,
Озовись до його душі, не дай унівати!
Збери, боже, наші сльози в темнесеньку хмару
І, як серцю розбитому стане нудно, жарко,
Тоді нехай вони бризнуть, як дощик весною...
Зроби чудо — вони стануть святою водою,
Живущою, цілющою, всі рани загоїть,
Як в купелі викупає і душу напоїть.

Приведенные нами стихотворения А. И. Псиол могут служить доказательством того могущественного влияния, которое оказал Шевченко на развитие украинской поэзии. Люди, зачитывавшиеся его стихотворениями, невольно увлекались его примером, шли по его следам и облекали свои мысли и чувства в стихотворную форму, которая по своей красоте мало уступает Шевченковой. В самом на-

чале своего поэтического поприща, в своем знаменитом стихотворении *Думи мої, Думи мої* Шевченко заявил, что его лучшей наградой будут слезы украинских красавиц, которые прольются над его стихами. Сосланный на дальний восток, разжалованный в солдаты, несчастный изгнанник должен был ощущать высокое нравственное удовлетворение при мысли, что его труд не пропал даром, что его прекрасные почитательницы выплакали свое горе по нем рифмованными слезами...

В своем первом письме к кн. Репниной из Орской крепости Шевченко живо изобразил муки художника, окруженного самыми оригинальными типами, но лишенного возможности перенести их на бумагу. «А как нарочно здесь так много нового, киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просятся под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них... Смотреть же и не рисовать — это такая мука, которую поймет только истинный художник». Движимая состраданием к этим мукам Тантала, переживаемым ее другом, В. Н. решилась написать шефу жандармов гр. А. Ф. Орлову и просить его во имя милосердия исходатайствовать для Шевченко позволение рисовать. Обладая возвышенным строем мыслей и исповедуя религию сострадания и любви, кн. Репнина думала, что гр. Орлов сумеет стать на ее точку зрения, поймет побуждение, ею руководившее, и отнесется к Шевченко, как к заблудшему брату, которого нужно не только карать, но и жалеть. Под влиянием этой мысли она написала нижеследующее, исполненное достоинства, письмо, в котором, как в зеркале, отражается ее благородная высокогуманная душа. Мы приводим это письмо в подлиннике, присоединив к нему и наш перевод:

«Граф, Вы человек, облеченный большою властью и в силу своего высокого положения и благородного характера призваны делать добро. Если поддерживать порядок и наказывать зло есть задача, достойная государственного сановника и добродетельного человека, то следить за тем, чтобы справедливость не превратилась в жестокость, а сменялась бы милосердием — не состоит ли в этом высшая задача добродетели? Проникнутая этим убеждением, я являюсь перед Вами, граф, ходатайствующей за несчастного Шевченко. Зная его хорошо, я могу засвидетельствовать, что какова бы ни была его вина, он уже настолько наказан разжалованьем в солдаты и удалением от родины,

что едва ли представляется надобность прибавлять к его наказанию утонченную жестокость, запрещая ему рисовать. Надеюсь, граф, вы поймете, что, зная Шевченко хорошо, зная, что он одинок в этом мире, я сочла своим долгом сделать все возможное, чтобы смягчить его участь. Для достижения этой цели у меня нет другого пути, как обратиться к вам и умолять вас исходатайствовать для него позволение рисовать. Этой милости я прошу у Вас с сложенными на груди руками! Хотя я сама по себе ничего не значу, но как дочь отца моего, который столько страдал и страдал безвинно, я признаю за собой право говорить за несчастных и во имя памяти моего отца, так вас уважавшего, я прошу вас, граф, извинить мою докучливость, как говорят в свете. Что до меня, то я убеждена, что делаю то, что должна делать, умоляя вас за несчастного заблудшего, но достойного всякого сострадания человека, у которого нет ни семьи, ни покровителей.

Примите, граф, выражение моего к вам уважения и, мне хотелось бы сказать, моей глубокой благодарности».

Едва ли нужно говорить, что В. Н. пришлось горько разочароваться в своих надеждах на гр. Орлова. После двухлетнего ожидания получился от него ответ и самый неблагоприятный, * но он относится уже ко времени возвращения поэта из Аральской экспедиции в Оренбург. К этому периоду жизни Шевченко, насколько он освещается новыми документами, мы надеемся возвратиться в одной из ближайших книжек *Киевской Старины*.

Н. Стороженко.

* Содержание письма гр. Орлова изложено довольно подробно в моей статье: «Первые четыре года ссылки Шевченка». (Всі примітки автора статті М. І. Стороженка. — Д. I.)

СПОГАДИ І ЛИСТИ ФЕДОРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ПРО ШЕВЧЕНКА

1) СПОГАДИ ФЕДОРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ПРО ШЕВЧЕНКА

*(Життя Шевченка на засланні в Оренбурзі у 1847—1849 рр.
і його арешт у 1850 році).*

Тарас Григорович Шевченко, як відомо, протягом багатьох років був у близьких дружніх відносинах з братами Лазаревськими — Михайлом Матвійовичем (1818—1867) і Федором Матвійовичем (1820—1890).

На відміну від деяких знайомих Шевченка, наприклад, Куліша, брати Лазаревські підтримали морально і матеріально Шевченка у тяжкий для нього період його десятирічного заслання і солдатчини. Про це зокрема свідчать опубліковане листування Шевченка з Лазаревськими і щоденник поета.

У листах до Михайла Матвійовича Лазаревського (1847—1859) і в своєму щоденнику Шевченко називає його щирим нелицемірним другом, улюбленим братом і сердечно дякує за участь і клопоти у полегшенні долі засланого поета, інформує його про своє життя і літературну діяльність.

Федір Матвійович Лазаревський з 1846 року служив в Оренбурзькій пограничній комісії, а його старший брат Михайло Матвійович, який згодом став другом і виконавцем духівниці поета, працював у Троїцьку в 200 верстах від Оренбурга на посаді попечителя прилінійних киргизів.

9 червня 1847 року жандарми привезли Шевченка в Оренбург. Цього ж дня Шевченко вперше познайомився зі своїм земляком Федором Лазаревським.

Дружні стосунки з Шевченком Ф. М. Лазаревський зберіг до самої смерті поета. Повертаючись з заслання у 1857 році, Шевченко зупинився у Нижньому Новгороді. 16 листопада 1857 року Федір Лазаревський, проїжджаючи через Нижній, дуже хотів побачитися з поетом, але Шевченко в цей день виїхав у Балахну, в тридцяти верстах від Нижнього. Повернувшись у Нижній, Шевченко дуже жалкував, що їм не вдалося зустрітися. З цього приводу він писав з Нижнього 18 листопада 1857 року Михайлу Матвійовичу Лазаревському: «Милий мій друже! Позавчора чортові не було чого робити, а то він носив мене в Балахну трохи не за тридцять верст од Нижнього, Федор якраз в той день і переїхав через Нижній! І щоб йому було підодждать до завтра. Недобрий він; поцілуй і його за мене»¹.

М. М. Лазаревський 29 грудня 1857 р. повідомляє Шевченка про те, що він клопочеться про дозвіл Шевченкові жити у Петербурзі і продовжувати навчання в Академії художеств.

Розставшись з Шевченком у квітні 1850 року, Федір Лазаревський лише через 8 років побачився з ним у Петербурзі на квартирі у Михайла Матвійовича. «Встретились мы, как братья, без возгласов и восклицаний, но с глубоким чувством благодарности к всевышнему и с уверенностью в том, что мы остались так же близки друг другу»².

В мемуарній літературі про життя Т. Г. Шевченка на засланні одним з найпевніших і авторитетніших джерел є спогади Федора Матвійовича Лазаревського.

Історія опублікування цих спогадів така.

У 1882 р. в Києві вийшла відома книга М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко». Одержавши від автора цю книгу, Ф. М. Лазаревський побачив, що відомості, наведені в ній про життя і творчість великого поета на засланні, не повні і багато в чому викривлені.

На полях книги М. Чалого і окремо на поштових аркушах великого формату Ф. Лазаревський зробив ряд виправлень і доповнень, які характеризують життя Шевченка в Оренбурзі. Помітки Ф. Лазаревського М. Чалий використав для підготовки другого видання своєї книги. Але через заборону цензури друге видання книги Чалого не вийшло.

У 1886 році в томі XXIII «Исторического вестника» була надрукована праця Є. М. Гаршина «Шевченко в ссылке».

У своїй роботі Євген Михайлович Гаршин використав матеріали оренбурзьких архівів. Стаття Є. М. Гаршина дуже зацікавила і схвилювала Федора Матвійовича Лазаревського. Він згадав про спільне життя з Шевченком в Оренбурзі, дружбу з поетом.

Тоді ж, у 1886 році, Ф. М. Лазаревський вдруге написав спогади про Шевченка, які він, на жаль, не закінчив. Однак ці спогади, так само як і перші замітки його про Шевченка, в зв'язку з виходом у світ 1882 року книги М. К. Чалого, не були опубліковані за життя Ф. М. Лазаревського.

Вперше спогади Федора Лазаревського, написані для другого видання книги М. Чалого, були надруковані М. Чалим у лютневій книжці журналу «Киевская Старина» за 1899 рік, через 9 років після смерті Ф. М. Лазаревського. Рукопис цих спогадів, очевидно, не зберігся.

Щодо рукопису незакінчених спогадів про Шевченка, написаних Ф. М. Лазаревським у 1886 році в зв'язку з опублікуванням статей Є. М. Гаршина «Шевченко в ссылке», то точна копія цього рукопису знайдена нами у великому і цінному архіві Олександра Матвійовича Лазаревського (1834—1907), відомого українського історика, молодшого брата Михайла і Федора Лазаревських.

Як свідчить лист співробітника «Киевской Старины» М. В. Шугурова до О. М. Лазаревського, цей рукопис був переданий М. В. Шугурову, який опублікував його.

16 лютого 1899 року М. В. Шугуров писав О. М. Лазаревському: «Сравнивши напечатанные Чалым воспоминания Федора Матвеевича с полученною от Вас рукописью, нахожу, что в ней есть кое-что такое, чего нет в напечатанных воспоминаниях, почему думаю, что не мешает ее опубликовать. Скажите, хотите ли Вы сделать это теперь же или отложить до февральской книжки будущего года?»³

Мабуть, домовившись з О. М. Лазаревським, М. В. Шугуров опублікував рукопис Ф. М. Лазаревського у 4-й книжці «Киевской Старины» за 1899 рік під назвою «Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко», написавши до нього невелику вступну замітку, яка закінчувалася такими рядками: «...Так как Ф[едор] М[атвеев]ч был одним из лиц, наиболее близко стоявших к Шевченко в Оренбурге и является самым достоверным рассказчиком виденных им событий, мы нацели, что, несмотря на неоконченность этой рукописи, содержание ее не должно остаться неизвестным читающей публике, почему и приводим ее ниже в том виде, как она сохранилась.

Н[иколай] Ш[угуров]»⁴

Проте звірка опублікованого тексту спогадів Ф. М. Лазаревського з точною копією рукопису, яка збереглася, показує, що М. В. Шугуров або редакція «Киевской Старины» зробила істотні відступи від того, що було написано Ф. М. Лазаревським.

Відзначимо насамперед, що в деяких місцях спогадів Федора Лазаревського випущено або зашифровано ім'я одної з близьких до Шевченка осіб — штабс-капітана Карла Івановича Герна, в якого Шевченко жив.

Зашифровано, наприклад, і ім'я його дружини в тому місці спогадів Ф. Лазаревського, де він говорив про інцидент, що стався у спальні дружини Герна, інцидент, після якого прапорщик Ісаєв написав свій донос на Шевченка.

У названій вище книзі М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко»⁵ наведені відомі спогади О. І. Макшеева про переведення Шевченка в 1847 році з Орської кріпості в Раїмське укріплення.

Євгеній Гаршин у своїй статті знов докладно цитує спогади О. І. Макшеева: про спільне похідне життя з Шевченком, про те, як Шевченко жив у Макшеева в кибитці, харчувався у нього, розмовляв з ним тощо. Ф. М. Лазаревський же у своїх спогадах підкреслює, що знайомство О. І. Макшеева з Шевченком продовжувалось тільки протягом їхнього похідного життя.

Але в публікації М. Шугурова це місце з спогадів Ф. М. Лазаревського чомусь випущено. М. Шугуров робить купюри і в інших досить важливих місцях спогадів, як-то: відправлення Шевченка в травні 1850 року по етапу в Орську кріпость, цензурні утиски з приводу другого видання книги М. Чалого про Шевченка. Неточно переданий і ряд інших місць спогадів Ф. М. Лазаревського.

Це все дає підставу для того, щоб заново надрукувати ці цінні спогади, точно дотримуючись тексту рукопису.

О ШЕВЧЕНКО

(Воспоминания Ф. М. Лазаревского)

Евгений Гаршин в своей статье Истор. Вестник «Шевченко в ссылке» (январь 1886 г.) высказал, между прочим: «В настоящее выступают многие, до сих пор неизвестные имена лиц, игравших роль в жизни Шевченко». «Будем надеяться, что статья наша, прочтенная кем-нибудь из

лиц, до сих пор хранивших молчание, послужит поводом к обогащению материалов для биографии Шевченко».

Из лиц, действительно близких Шевченко во время его ссылки в Оренбурге были: Герн, Бутаков, Поспелов, Левицкий, брат мой Михаил и я. Все они уже в могиле; остался пока в живых один я.

Знакомство Шевченко с М[акшеевы]м, как мне известно, не продолжалось долее походной его жизни. Я жил в Оренбурге вместе с Шевченко и был самым близким ему человеком. Что в этом заявлении нет неправды, сошлюсь на несколько писем дневника Шевченко, на «Жизнь и произведения Т. Шевченко» Чалого и на послание его ко мне, напечатанное в Пражском издании [«Кобзаря»] 1876 г., стр. 244—245.

И прежде «надежды» Гаршина я признавал своим долгом огласить все, что я знаю о жизни Шевченко в Оренбурге с первого дня невольного приезда его в Оренбург в июне 1847 года до отсылки его, сколько помню, в мае 1850 года в Орскую крепость⁶, но находил, что, м[ожет] б[ыть], не настало еще время высказать все, что я мог и должен высказать.

И опять-таки продолжительность почти совместной жизни с Шевч[енко] в Оренбурге (не говорю о сердечной близости, о чем верно мог сказать сам дорогой наш Тарас) несомненно остается за мною. Я первый в июне 1847 г. нашел Шевченко в казармах Оренб[ургского] линейного батальона в первый день невольного приезда его в Оренбург. (Закреслено: Когда 1850 г. по доносу И[сае]ва у Шевченко был сделан обыск, Шевч[енко] жил со мною). Я же последний и проводил Ш[евченко] из Оренбурга в мае 1850 г. в Орскую крепость, куда Шевч[енко] отправили по этапу.

Читая все, что было до сего времени писано о Шевч[енко], я всегда волновался за массу неправды в этих писаниях, и всегда рука моя тянулась к перу и бумаге (закреслено: написать ту правдивую действительность, которая сопровождала жизнь Тараса) написать ту действительность, среди которой проходила жизнь Тараса в Оренб[урге] во время его ссылки, рассеять неверные догадки, сплетни, умышленную ложь, произвольные выводы, клевету и пр. и пр., что в таком обилии нагромождено в писаниях о Шевч[енко]; но в то же время я не мог не сознавать, что для откровенного, подробного, правди-

вого рассказа о жизни Шевч[енко] не пришло еще время. Я должен был затрагивать имена к недовольствию, может быть, носителей этих имен. Поневоле 36 лет прошло с того времени, как я в последний раз в Оренб[урге] обнял своего дорогого Тараса. Прошу помнить, в Оренбурге. Впоследствии я встречался с ним (закреслено: несколько раз) в Петерб[урге] и провел с ним несколько дней у моей матери в с. Гирявке, Конотопского уезда. Живое, как бы это вчера случилось, я помню (закреслено: каждый день со дня первого моего знакомства с Шевченко в казармах Оренб[ургского] линейного батальона, что близко к Водяным воротам) нашу совместную там жизнь до дня выхода его из Оренбурга по этапу.

Если все истории пишутся так же правдиво, как пишется история Шевч[енко], то в нашей истории правда сильно искажена.

Помню, зимой 1882 г. я получил от Чалого в Владикавказе «Жизнь и произведения Т. Шевченко» (Чалого до того времени я совсем не знал. Чалый прислал мне свой труд, конечно, зная о моих близких, сердечных отношениях к Шевченко).

Я не выдержал. Всю книгу его я исписал заметками о неправде и неполноте сведений его «Жизни Шевченко в Оренбурге» и возвратил ему эту книгу, написав наскоро в дополнение несколько почтовых листов большого формата о том, что я знаю о жизни Шевченко в Оренбурге. Чалый после получения моих заметок признал свой труд далеко не полным и стал готовить второе издание. Как полезное приложение ко второму изданию я послал г. Чалому портрет Шевченко, рисованный им самим в каземате Орской кр[епо]сти. С того времени я считал, что совесть моя удовлетворена. Все, что следовало исправить и дополнить в создании Чалого, я исправил и дополнил. Но второе издание Чалого не вышло до сих пор — хотя оно давно уже готово — по причинам, зависящим от цензуры. Между тем, явилась в январской книжке Истор[ического] Вестн[ика] за 1886 г. статья Гаршина «Шевченко в ссылке». Я уже находился в отставке и проживал в своем имении Гадячского уезда. Об этой статье мне приходилось говорить с г. Чалым, который отчаивается уже в возможности второго издания [книги] «Жизнь и п[роизведен]ия Т. Шевч[енко]» (Закреслено: Второе издание Чалого не появлялось. Чалый жаловался мне на придирки цензуры

Рафальского — Рафальский в прошлом декабре умер. Чалый от 29 дек[абря] пишет мне, что и от нового цензора не ждет доброго...) Перечитав на днях ст[атью] Гаршина, я решил, пока живу, не выжидая второго издания Чалого, написать от себя известное мне о Шевченко. Да и кто вернее и обстоятельнее меня передаст о Шевченко то, что происходило на моих глазах (или в чем я сам был участником).

В статье Гаршина, как и в книжке Чалого, также встречаются неверности и недомолвки, на которые нельзя не обратить внимания.

Командир 5 линейного Оренбургского батальона Мешков в одном месте (стр. 156) назван Матвеевым, в другом (стр. 175) Мешковым (правильна последняя фамилия). Чиновник Оренб[ургской] пограничной комиссии (у Гаршина сказано — канцелярии) Александрийский, назван Александровским; Чигиры — вместо Чигирь, Гулак в одном месте и Гулак-Артемовский в другом (правильно Гулак); Бакшаев — вместо Бикмаев.

Согласен, что это мелочи, но из мелочей выходят иногда серьезные недоразумения (всех мелочей я не перечисляю), но там же оказываются обстоятельства и посерьезнее. (Закреслено: считаю более важными следующие два пункта). Для примера приведу следующее: Гаршин пишет: (стр. 165) «Дело в том, что до Обручева дошли слухи... что Шевченко занимается рисованием... Кроме того, как говорит Чалый, И[саев] сделал донос»...

Кто же из нас, живших в Оренб[урге], не знал, что Шевченко рисовал, между прочим, портрет жены Обручева, Матильды Петровны, и в известные дни являлся в дом военного губернатора Обручева для сеансов? Могло ли это делаться в доме военного губернатора без его ведома.

Дело в том, что в 1850 г. в пятницу на страстной неделе Шевченко, подкараулив Николая Григорьевича Исаева, когда он вечером шмыгнул в калитку дома Герна, привел Герна в спальню его жены Софии Ивановны, где оказались прапорщик Исаев и София Ивановна только вдвоем.

В субботу на той же страстной неделе в квартире Шевченко, в доме Герна (Шевченко большей частью жил у меня, но почти все его имущество помещалось во флигеле в доме Герна, где он и работал, и о чем я подробно расскажу в свое время), был сделан обыск, в утро Светлого Воскре-

сеня Шевченко был уже арестован. Причем же тут: «до Обручева дошли слухи»?..

Гаршин свидетельствует (стр. 173), что «и в Петерб[урге] не признали нужным входить в глубь вещей и не стали доискиваться состава «особых преступлений со стороны Шевченко»... Едва ли это так. В Петербурге Левицкий *, письмо которого отобрано при обыске у Шевченко, был арестован. К Головки *, о котором Левицкий писал Шевченко, явились жандармы и полиция, и Головки на глазах их застрелился, пустив предварительно пулю, неудачно, впрочем, — в полицейского чиновника. Обыски производились само собою.

Но я отдаляюсь от цели письма. Для меня особую важность имеет следующее место в статье Гаршина: «Что касается личности Герна, у которого одно время проживал Шевченко, то мы можем сообщить, что это был человек очень добрый и симпатичный, один из благорасположенных к Шевченко лиц, как это видно из письма к Тарасу Григорьевичу Сергея Левицкого» (стр. 165). Ниже (стр. 170) оказывается, что при обыске отобрано одно письмо Сергея Левицкого. Не подлежит, следовательно, сомнению, что на это именно письмо ссылается Гаршин. Письмо, отобранное у Шевченко при обыске, я помню очень хорошо. (Закреслено: Оно написано на большом почтовом листе). Я читал его в то время, когда Тарас получил его, читал его и в тот день, когда оно было отобрано у Тараса. (Мы, т. е. Тарас и я, были предупреждены об обыске и прежде обыска разобрали все бумаги и рисунки и многие сожгли; о том, как уцелело это роковое письмо, я расскажу после). Я помню, что в письме упоминается имя Герна — Карл Иванович, который как бы стал Шевченко на дороге. (Закреслено: но упоминается, как о человеке строгом, непреклонном). Левицкий впоследствии передавал мне, что в Петербурге во время ареста спрашивали его: кто этот Карл Иванович, о котором он писал Шевченко? Левицкий отвечал: Герна, о котором в среде его знакомых составилось убеждение, как о человеке строгом и правдивом, который, раз составивши известное мнение, твердо стоял на нем, не поддаваясь никаким влияниям...

В общем известном мне ходе дела, о котором идет речь,

* Див. про нього далі. — Д. I.

как-то не вяжется отзыв Гаршина о Герне на основании письма Левицкого. Левицкий уехал из Оренбурга в Петербург, сколько помню, в январе 1850 г., когда уже отношение Шевченко и нашего кружка (а наш теснейший кружок осенью 1849 г. составляли: Шевченко, Левицкий, Пospelов и я; к этому же кружку принадлежали Бутаков и Герн, но, по положению в обществе и по отношениям к высшей в крае власти, — Герн, сколько помню, состоял при военном губернаторе для особых поручений — они между нами являлись случайно, временно, насколько позволяло им служебное официальное положение) к Герну совершенно определилось и укрепилось. Из какого повода Левицкий мог писать Шевченко о душевных доблестях Герна, когда Шевченко несомненно лучше Левицкого знал уже Герна и любил его тою беззаветною любовью, любить которою способен был Тарас Григорьевич?»⁷

На цьому уриваються спогади Федора Матвійовича Лазаревського про Шевченка. На початку спогадів є ще одне зауваження Ф. Лазаревського з приводу твердження Євг. Гаршина про те, що, призначений після Обручева оренбурзьким генерал-губернатором, Перовський нібито «ударил Шевченка по лицу» (Євг. Гаршин «Шевченко в ссылке», «Историч. Вестник», 1886, стор. 178).

Ф. Лазаревський спростовує це твердження:

«Сплетня эта повторяется не одним Гаршиным, — пишет Ф. Лазаревский, — следует припомнить, что Шевченко оставил Оренбург в 1850 г. (закреслено: и никогда более, ни при Перовском, ни после Перовского, туда не возвращался) и безвыездно до дня все милостивейшего помилования его жил в Ново-Петровском укреплении. Перовский приехал в Оренбург после высылки оттуда Шевченко и за все время своего генерал-губернаторства в Ново-Петровском укреплении ни разу не был. Я спрошу распространителей сплетни: где Перовский мог ударить по лицу Шевченко?»⁸

Отже, Ф. Лазаревський багато в чому доповнив і уточнив статтю Євг. Гаршина «Шевченко в ссылке». Одним з найістотніших є зауваження Ф. Лазаревського з приводу листа з Петербурга Сергія Левицького до Шевченка, що його цитував і коментував Є. Гаршин.

Сергій Петрович Левицький, який служив разом з Федором Лазаревським в Оренбурзькій пограничній комісії, а потім переїхав у Петербург, був хорошим знайомим Т. Шевченка і Ф. Лазаревського. Як відомо, лист С. П. Левицького від 6 березня 1850 р. до Шевченка, знайдений і взятий у останнього під час обшуку в травні 1850 р., став основною причиною для збільшення репресій проти Шевченка і трагічної загибелі згадуваного в листі магістра М. О. Головка.

«Вот уже третий месяц, как мы не виделись с Вами, дорогой мой земляк! — писал С. Левицкий з Петербурга Т. Шевченку — ...Много есть тут наших, но, кажется, они такие люди, что променял бы на немца, а не только на христианина, впрочем, есть и между ними: пока знаю одного, это — Николай Алексеевич Головка, магистр математических наук из Харькова, он очень хороший человек, и как только мы сойдемся с ним, то первое слово его об Вас; он сотрудник некоторых журналов и очень умный молодой человек, жаль только, если он своею правдивостью наделает того, что и его сошлют куда-нибудь, потому что и теперь он под надзором полиции; он часто бывает у Остроградского, и я когда-нибудь пойду с ним туда же. Много здесь есть таких, которые вспоминают Вас, а Головка говорит, что хотя Вас не стало, но на Ваше место есть до 1000 человек, готовых стоять за все, что Вы говорили, и что говорят люди, для которых правда так важна, что хотя бы ее нужно было говорить и при самом Карле Ивановиче, то не испугались бы.

Прощай, добрый мой друг.

Ваш Сергей»⁹.

Коментуючи цей лист, упорядники збірника «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах» (Київ, 1950), так само як і Євг. Гаршин, вважали, що Левицкий мав на увазі штабс-капітана Карла Івановича Герна, на квартирі якого Шевченко жив в Оренбурзі з осені 1849 до весни 1850 р. А між іншим це не так. Ще Ф. Лазаревський писав з цього приводу:

«Из какого повода Левицкий мог писать Шевченко о душевных доблестях Герна, когда Шевченко несомненно лучше Левицкого знал уже Герна и любил его тою беззаветною любовью, любить которою способен был Тарас Григорьевич»¹⁰.

Публікуючи в «Киевской Старине» спогади Ф. Лазаревського, М. Шугуров у післямові відзначив, що, мабуть, у цих рядках Ф. Лазаревського «Речь клонилась к тому, чтобы сказать, что под упоминаемым в письме Левицкого Карлом Ивановичем следует разумеать не Герна, а совсем другого Карла Ивановича; но кто был этот последний и почему именно упоминанию об нем Ф[едор] М[атвееви]ч придавал важное значение — за неокончанием рукописи осталось неизвестным»¹¹...

Редакція «Киевской Старины» зробила тут таку примітку: «Нам приходилось слышать, что под именем Карла Ивановича Левицкий разумел кого-то из сильных предрежащих властей»¹².

Якщо уважно прочитати це місце з листа Левицкого, то стане очевидним, що Левицкий, передаючи розмову Головка про те, що «есть до 1000 человек», які думають так, як Шевченко, і не злякаються сказати правду в присутності самого Карла Івановича, безумовно, мав тут на увазі не штабс-капітана Карла Івановича Герна. Як справедливо зазначає М. Новицкий, іменем «Карла Івановича» С. Левицкий назвав самого імператора Миколу I, «якого всюди звали тоді «Карлом Івановичем»¹³.

Після опублікування в 1925 році матеріалів і документів у справі арешту Шевченка в 1850 році і статті М. Новицького «До історії арешту Шевченка 1850 р.», що написана на основі цих матеріалів, обставини, зв'язані з арештом поета, багато в чому прояснили.

Нагадаємо коротко відомі фактичні дані у цій справі: 23 квітня 1850 р. Шевченка заарештували на квартирі Ф. М. Лазаревського і посадили на гарнізонну гауптвахту. 23 травня командир Оренбурзького корпусу Обручев рапортом повідомив воєнного міністра Чернишова про арешт рядового Шевченка і про результати обшуку в нього. 7 червня воєнний міністр Чернишов надіслав усі матеріали справи, серед них і відібране в нього листування, шефу жандармів Орлову. Того ж дня Орлова спішно викликали до Миколи I для доповіді у справі Шевченка.

8 червня 1850 р. воєнний міністр передав в Оренбург генералу Обручеву суворий наказ царя: «Рядового Шевченка подвергнуть немедленно строжайшему аресту и содержать под оным до исследования о виновных, допустивших его вести переписку и заниматься рисованием»¹⁴.

16 червня в Петербурзі був заарештований приятель Шевченка С. П. Левицький. У той же день під час спроби заарештувати магістра Головка останній стріляв у полковника Левенталя, а потім сам застрелився. 19 червня цар Микола I наказав зробити ще раз обшук на квартирі Головка для встановлення його зв'язків з таємними організаціями Росії.

23 червня 1850 р. Орлов і Дубельт доповіли царю про результати розслідування справи Шевченка. 24 червня генерал Обручев віддав наказ: «рядового Шевченка немедленно подвергнуть строжайшему аресту в гауптвахте крепости Орской... под строжайшим караулом»¹⁵.

Таким чином, як свідчать опубліковані матеріали і документи, слідство у справі Шевченка вели відомий жандармський генерал Дубельт і безпосередньо сам головний начальник III відділення граф Орлов. Про хід слідства Орлов неодноразово доповідав Миколі I.

Дубельт і Орлов не встановили зв'язків Шевченка в 1850 р. з якими-небудь таємними революційними організаціями. В результаті розслідування вони прийшли до висновку, що: «...рядовой Шевченко виновен в том, что, несмотря на высочайшее воспрещение, дозволял себе писать и рисовать, и *ходил иногда в партикулярном платье**. Стихи и рисунки, помещенные в отобранных у него двух альбомах, не заключают в себе ничего преступного...»¹⁶.

Незважаючи однак на це, шеф жандармів Орлов передав воєнному міністру Чернишову царський наказ тримати Шевченка під арештом, «строго внушив ему, чтобы он ни под каким видом не осмеливался нарушить высочайшего повеления, коим воспрещено ему писать и рисовать, а ближайшему начальству поставить в обязанность иметь за исполнением этого, и вообще за *Шевченкою* самое бдительное наблюдение»¹⁷.

1 липня 1850 р. Шевченка допитав підполковник Чигир у каторж-

* На документі проти підкреслених слів рукою Миколи I написано олівцем: «В этом более виновно его начальство, что допускало до сего; о чем сообщит князю Чернышеву (воєнному міністру. — Д. I.), для должного взыскания с виновных 24 июня 1850. Верно, ген. лейт. Дубельт».

ній тюрмі Орської кріпості. 9 серпня воєнне міністерство наказало перевести Шевченка з 5-го батальйону, який розташувався в Орській кріпості, в 1-й батальйон в Ново-Петровське укріплення на східному березі Каспійського моря.

З документів справи Шевченка видно, що не був викритий у «злочинному замірі» і С. П. Левицький. У доповідній записці генералів Дубельта й Орлова на ім'я Миколи І сказано: «Коллежского секретаря Левицкого, не обличенного ни в каком злоумышлении, освободить от ареста; но как он оказывается человеком слабого характера, то учредить за ним секретный надзор, сообщив, однако же, начальству его, чтобы случай этот не составлял ему препятствия в дальнейших успехах по службе»¹⁸.

Що стосується магістра М. О. Головка, то причина його самогубства, його світогляд і його ставлення до Шевченка — ще не зовсім в'яснено.

Магістр фізико-математичних наук Харківського університету Микола Олексійович Головка (1820—1850) був молодим, дуже освіченим і талановитим ученим. Він, очевидно, був близькою людиною до видатного вітчизняного математика, академіка М. В. Остроградського, якого, за свідченням С. Левицького, Головка часто відвідував у Петербурзі.

Керівникам III відділення Орлову і Дубельту не вдалося повністю розкрити зв'язків Головка і встановити його світогляд. Проте книги і папери, знайдені під час обшуку в Головка, і допит III відділення деяких знайомих Головка дають матеріал для того, щоб скласти уявлення про нього.

Серед книг Головка були твори французькою мовою видатного представника метафізичного матеріалізму XVII століття Бенедикта Спінози. У Головка зберігався зошит петрашевця М. Момбелі, волелюбні вірші Пушкіна та інших поетів. Добре знаючи іноземні мови, він був ознайомлений з творами передової західноєвропейської філософської думки того часу і соціалістичної літератури.

С. П. Левицький під час допиту показав, що в «разговорах... Головка, будучи нрава пылкого, позволял себе часто относиться не выгодно о высших правительственных лицах» і сповістив Левицького, що він, Головка, «находится под надзором полиции»¹⁹.

Сестра С. П. Левицького, Анастасія Левицька, яка була знайома з М. О. Головком, на допиті показала, що Головка у розмовах «опровергал святость мощей» і княгиня Голіцина, дітям якої він давав уроки математики, «убеждала его быть осторожнее, предупредила, что он, распространяя такие идеи, пострадает, и, наконец, отказала ему от дома»²⁰.

Колишній петрашевець студент Данилевський розповів III відділенню, що Головка «перекладав з німецької Логіку Гегеля чи Канта» і запрошував його взяти участь в літературних вечорах, які відбувалися в Головка по вівторках, і що нібито він, Данилевський, сказав Головкові про те, що йому слід припинити влаштування літературних вечорів і зносити з підозрілими людьми, бо він перебуває під наглядом поліції.

Все це дає підстави гадати, що гаряче співчуття Головка долі Шевченка і його слова про те, що є до 1000 чоловік, готових стояти за ті ідеали, які проповідував Шевченко, «для которых правда так важна, что хотя бы ее нужно было говорить и при самом Карле Ивановиче, то не испугались бы», — свідчили, що Головка був ідейно близькою до Шевченка людиною і поділяв його революційні переконання.

П р и м і т к и

- ¹ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т.ІІІ, Листування, Державне видавництво України, К., 1929, стор. 134.
- ² «Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко», «Киевская Старина», 1899, лютий, стор. 166.
- ³ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ⁴ «Киевская Старина», 1899, квітень, стор. 2.
- ⁵ Див. кн.: М. К. Ч а л ы й. «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», Київ, 1882, стор. 72—73.
- ⁶ Ф. М. Лазаревський має на увазі відправлення Шевченка в Орську кріпость по етапу після арешту його 23 квітня 1850 р. в Оренбурзі і перебування на оренбурзькій центральній гауптвахті.
- ⁷ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ⁸ Т а м ж е.
- ⁹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 145—147.
- ¹⁰ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ¹¹ «Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко», «Киевская Старина», 1899, квітень, стор. 7.
- ¹² Т а м ж е.
- ¹³ Див. про це: «Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. ІІІ, Листування, К., 1929, стор. 660—662.
- ¹⁴ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 150.
- ¹⁵ Д. К о с а р и к. «Життя і діяльність Т. Шевченка». «Радянський письменник», Київ, 1955, стор. 128.
- ¹⁶ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 156.
- ¹⁷ Т а м ж е, стор. 159.
- ¹⁸ Т а м ж е, стор. 158.
- ¹⁹ Шевченко та його доба. Збірник перший, Державне видавництво України, К., 1925, стор. 176—177.
- ²⁰ Т а м ж е, стор. 183.

2) ЛИСТИ ФЕДОРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО ПРО ШЕВЧЕНКА

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР, в архіві українського історика О. М. Лазаревського, зберігаються численні листи Федора Матвійовича Лазаревського до різних осіб.

У лев'яти з цих листів згадується ім'я Шевченка. Листи ці адресовані сестрі Федора Матвійовича — Глафірі Матвіївні Огієвській і його батькам М. І. і А. О. Лазаревським.

Уривки з цих листів у 1928, а частково в 1938 р., публікувалися Катериною Олександрівною Лазаревською¹, дочкою О. М. Лазаревського. Проте, маючи на увазі, що деякі листи надруковані не повністю і в коментарях К. Лазаревської допущено ряд неправильних тверджень

і припущень, які перекручують факти, пов'язані з арештом Шевченка в 1850 р. і відношення до цього Федора Лазаревського, вважаємо доцільним опублікувати їх повністю знову з необхідними поясненнями і коментарями.

К. О. Лазаревська, наприклад, вважала, що оренбурзький генерал-губернатор Обручев не читав листів Федора Лазаревського, знайдених під час обшуку в Шевченка, і що все закінчилося щасливо для Ф. Лазаревського тільки тому, що він був у добрих відносинах з його начальником — головою Оренбурзької пограничної комісії генералом Ладиженським.

«Василь Лазаревський служив у Петербурзі, Михайла вже призначено туди ж таки на посаду «старшого советника при губернском правлении», і тим більше боявся Хведір Лазаревський, що весь гнів упаде на нього. Але вмів він і ладити з начальством, а начальство його, генерал Ладиженський, цінував Лазаревського як здібного, ретельного урядовця, і все обійшлося для Лазаревського майже щасливо»².

А насправді це було не так. Генерал Обручев не тільки читав листи Федора Лазаревського, відібрані під час обшуку в Шевченка, а й вважав ці листи «заслуживавшими особого внимания».

Про результати обшуку в Шевченка Обручев повідомив воєнного міністра Чернишова, а той доповів шефу жандармів графу Орлову і самому Миколі І.

Справу Шевченка вели керівники III відділення під безпосереднім наглядом царя. І в цій справі фігурували листи Федора Лазаревського. Отже, генерал Ладиженський, якби навіть і хотів, навряд чи міг би щось зробити проти вказівок всесильних петербурзьких властей.

Опублікування листів Федора Лазаревського, не відомих широкому колу читачів, здається нам необхідним ще й тому, що вони доповнюють і уточнюють спогади Ф. М. Лазаревського про життя і діяльність Шевченка на оренбурзькому засланні в 1847—1849 роки і його арешт в 1850 р.

* * *

Шевченка привезли в Оренбург 9 червня 1847 року, а 18 червня Шевченко виїхав з Оренбурга в Орську кріпость. Між Шевченком і братами Василем (1817—1890), Михайлом і Федором Лазаревськими встановилося дружнє листування.

В травні 1848 р. Шевченко вирушив у плавання в складі Аральської експедиції О. Бутакова. Після зимівлі на Кос-Аралі і другого плавання Шевченко в листопаді 1849 р. повернувся в Оренбург. Тут він живе «душа в душу» на одній квартирі з учасником Аральської експедиції офіцером К. Поспеловим, Сергієм Левицьким і Федором Лазаревським.

3 грудня 1849 р. в Оренбург приїхав Михайло Матвійович Лазаревський. Шевченко на знак великої прихильності до братів Лазаревських малює їх портрети. Про це пише Федір Лазаревський своїй сестрі Глафірі Матвійівні Огієвській 6 грудня 1849 року:

«Запоздал я, мое сердце, ответом на твое письмо; — право, работы так много, что голова кругом ходит — не знаешь, за что прежде взятыся... Третьего, кажется, дня,

ко мне приехал Михайло и вот к удовольствию новая еще радость: — вместе с Михайловым нарисован мой портрет: мой портрет, говорят, удивительно похож, — он уже окончен; Михайла еще не кончен; позабочусь выписать и рамки для них»³.

В другому листі з Оренбурга до сестри Глафіри Матвіївни Федір Лазаревський повідомляв їй 12 квітня 1850 р. про те, що брат «Михаил переведен уже в Петербург». Тут же Ф. Лазаревський писав:

«О портретах своих я уже говорил; я просил Шевченко сделать еще один мой портрет; на днях начнутся сеансы, и он скоро будет готов»⁴.

Невідомо, чи був намальований Шевченком цей портрет Федора Лазаревського. Щодо портрета братів Лазаревських, то цей портрет до Вітчизняної війни 1941—45 років зберігався у спадкоємців Ф. М. Лазаревського, потім місцеперебування його було невідомо.

Висловлювались припущення, що портрет загублений. Однак М. І. Мацапурі вдалося знайти у 1951 році цей не підписаний Шевченком портрет братів Лазаревських у фондах літературного музею Інституту російської літератури Академії наук СРСР (Пушкінському домі). У повідомленні з цього приводу «Нове в спадщині Тараса Шевченка» М. І. Мацапура писав: «Недавно авторові цих рядків пощастило виявити ряд невідомих досі творів живопису, які належать пензлю самого Шевченка... У фондах Літературного музею Інституту російської літератури Академії наук СРСР (Пушкінський дім) зберігається зовсім не відома досі робота Шевченка «Портрет братів Лазаревських». Малюнок цей виконано акварельними фарбами. В правому нижньому кутку невідомою рукою написано чорнилом: «Оренбург. 11 декабря 1849 г.» На нашу думку, він зображає Федора Матвійовича та Михайла Матвійовича Лазаревських. Шевченко намалював портрети своїх нових знайомих, братів Лазаревських, в той час, коли вони були разом з ним в Оренбурзі, тобто в 1849 році»⁵...

Повідомлення це потребує деяких уточнень. Брати Лазаревські не були для Шевченка новими знайомими, бо він познайомився і подружив з ними в 1847 році. Невірно й те, що не було відомо, що Шевченко намалював їх портрети. Про це ще в 1928 році, а потім у 1938 році писала К. Лазаревська. Уривки з листів Ф. М. Лазаревського, які ми публікуємо, свідчать, що відтворювані з фотокопії портрети намальовані Шевченком і справді зображають братів Федора і Михайла Лазаревських.

* * *

Дуже цікаві такі три листи Федора Лазаревського до батьків М. І. та А. О. Лазаревських. Вони доповнюють літературу першоджерелом про арешт Шевченка в квітні 1850 року і характеризують відношення до цього Ф. М. Лазаревського та інших його братів.

1 травня 1850 р. Ф. Лазаревський писав з Оренбурга своїм батькам:

«Милые папенька и маменька! Мне опять готовят скорую командировку в степь, но, взамен ее, я бы с особенным удовольствием выбрал другую в Гирявку. Жду с нетерпением Михайла, потолкую с ним и, может быть, стану просить у генерала отпуска; если будет какая-нибудь возможность, надеюсь, добрый генерал разрешит мне его, а как отрадно становится на сердце при одной мысли о Гирявке, о родных и знакомых, о Вас, милые папенька и маменька.

Ежели желание генерала об представлении меня советником будет уважено, тогда, конечно, срок свидания с Вами должен быть отложен, по крайней мере, года на два и увидеться теперь было бы весьма кстати...

Военный губернатор, как и следовало, не совсем милостиво выслушал доклад о моем представлении; молод еще, говорит он, и недавно служит; но молодость не препятствие, притом же и генерал весьма усиленно желает, чтобы советником был определен именно я, и, конечно, писал об этом директору департамента или товарищу министра — Селавину, а может быть, и обеим»⁶...

«Служба моя так чиста и аккуратна, что, надеюсь, в ней ничего нельзя найти, за что бы можно было быть недовольным мною; но случилось другое... на днях задержан сосланный сюда солдатом малоросс Шевченко; его на днях арестовали и опечатали его бумаги; за что его задержали, я не знаю; говорят, будто он, вопреки высочайшего запрещения, рисовал портреты или что-то в этом роде; я опять и этого не знаю, потому что всю зиму прожил вне Оренбурга, но в бумагах его нашли мои письма, письма Михайла и Василя, письма самые невинные, да и что мы могли писать ему противного рассудку или вообще того, за что могли бы заслужить порицания? Военный губернатор недоволен, однако же, и за то, что писали к нему. Как быть? По чести, я не знал, что знакомство с Шевченко предосудительно.

Михайло, — ежели заедет к Вам, — расскажет больше. Я Вас покорнейше только прошу не беспокоиться несколько по поводу сообщенного выше. До свидания. Неизменно горячо Вас любящий Федор Лазаревский»⁷.

Для того, щоб не хвилювати батьків, Федір Лазаревський явно пом'якшував гостроту питання. Зрозуміло, між революційним світоглядом Шевченка і ліберальними поглядами Михайла і Федора Лазаревських була докорінна різниця. Ідейними друзями Шевченка на

засланні були польські політичні засланці — Броніслав Залеський (1820—1880), учасник польського повстання 1863 р., і видатний польський революціонер Сігізмунд Сераковський (1826—1863), високо оцінений Герценом і Чернишевським. Але разом з тим не можна не відмітити, що брати Лазаревські принаймні в 40—60-і роки додержувались прогресивних для свого часу поглядів. Про це свідчить їх багаторічна дружба з поетом-революціонером, «політичним злочинцем» Тарасом Шевченком.

У 1850 році, характеризуючи в листі до Репніної Федора Лазаревського, Шевченко писав: «Это один из самых благородных людей! Он первый не устыдился моей серой шинели и первый встретил меня по возвращении моем из Кирги[зской] степи... напишите ему, благодарите его, потому что я и благодарить не умею за его приязнь!»⁸

З листів Ф. М. Лазаревського до матері видно, що він прихильно ставився до селянської реформи 1861 року або, як він писав, «крестьянской эмансипации». Перебуваючи на державній службі, Ф. Лазаревський не був, як Шевченко, в опозиції до царського уряду. Проте коли в 1862 році у Петербурзі та інших містах уряд почав закривати народні читальні і недільні народні школи* і заарештовувати викладачів цих шкіл, це викликало негативну реакцію в родині Ф. Лазаревського. Його дружина К. Лазаревська писала 23 червня 1862 року про це матері Ф. Лазаревського:

«Вы уже слышали, наверное, о петербургских новостях, о закрытии воскресных школ и народных читален вследствие распространившихся там вредных учений... Арестов, как мне пишет одна моя знакомая, в Петербурге очень много; взята была даже одна преподавательница в воскресной школе, очень умная и хорошая женщина. Она так и пропала без вести. Но, может быть, Федор уже написал Вам обо всем этом»⁹.

В літературі є відомості, що Ф. Лазаревський, будучи в 1880 році керівником удільного відомства в Ставрополі, нібито переслідував другого чоловіка Марка Вовчка М. Лобача, який у своїх спогадах скаржився на «тяжелые условия жизни там (в Ставрополе), созданные Лазаревским, некогда ярый украинофилом и покровителем Шевченко в изгнании»¹⁰.

Нам невідомо, наскільки правий М. Лобач. Та це й не є завданням нашого дослідження.

Зауважимо тільки, що в архіві О. М. Лазаревського зберігається лист до нього його племінника Сергія Васильовича Лазаревського. В цьому листі, від 31 березня 1889 року з Саратова, сказано таке:

«Кстати, правителем канцелярии к нам назначен (год назад) Лобач-Жученко, муж Марии Александровны Марко

* Як відомо, Т. Г. Шевченко гаряче підтримував ідею організації народних недільних шкіл, поширення в народі грамотності. Цим школам на Україні він посилав свій Буквар. Див. розділ: «Записки про Шевченка у щоденниках В. С. Гнилосірова».

Вовчок, служивший когда-то у Федора Матвеевича и самым подлым образом отблагодаривший его за покровительство».

Бувши протягом 10 років (1845—1854) співробітником Оренбурзької пограничної комісії, Ф. Лазаревський дуже сумлінно виконував службові обов'язки і багато корисного зробив для полегшення тяжкого життя корінного населення Оренбурзького краю.

Переконаливим доказом того, що Федір Матвійович Лазаревський був чесною і порядною людиною і що він, так само, як і Тарас Шевченко, гуманно і сердечно ставився до пригнобленого і затурканого корінного населення Оренбурзького краю — киргизів*, як їх тоді називали, і користувався у них любов'ю і повагою, можуть бути уривки з вперше опублікованого нами листа Ф. М. Лазаревського до матері. Лист цей цікавий ще й тому, що він показує, що в краї, в якому довелося десять років бідувати Тарасу Шевченку, панували сваволя і злидство з боку місцевих начальників.

«Вы не устаєте на меня сетовать, милая маменька, — писал Федір Лазаревський 17 жовтня 1849 року, — а я, ей-богу, так же много и горячо люблю Вас, как и всегда любил... Находился я в степи и сделал там много, теперь понемногу отдыхаю... А как хороша была жизнь в степи. Как утешительно сознание, что каждый день не потерян. В каждый день успел помочь кому-нибудь, сделать что-нибудь хорошее. В степи лучшее занятие было мое — созвать лучших киргизов и толковать с ними; или поехать по аулам и спрашивать, не обижают ли их, довольны ли они, и потом сейчас же исправить зло, если оно есть. Для киргизов это решительная невидаль, зато — слышу — во всех концах меня благословляют и усвоили мне очень лестные имена: ак урус (белый, чистый русский), адиль урус (справедливый русский) и прочее. Во всей степи меня иначе не называют, как ак урус, и если бы кто им сказал: Лазаревский или чиновник генерала, — для них был бы это незнакомый человек, а ак уруса знает всякий ребенок.

В степи нажиться весьма легко: иной мерзавец здесь засядет, грабит всех, обкрадывает казну, самовластвует и потом, когда приедет чиновник, дает ему все, лишь бы он молчал, лишь бы он дал ему возможность снова грабить. Моя метода была другая — я давал, что мог, бедному, но ничего не взял с богатого. Вы поймете, что такой человек

* За переписом 1897 р. основну масу неросійського населення Оренбурзького краю становили башкири, мешчеряки, киргизи, потім чуваші, тептери, калмики і татари.

для киргиз находка, потому что русские чиновники весьма редко посылаются далеко в степь, а хорошие едва ли и посылались. В этой части орды, куда я ездил, русского чиновника не было с 1842 года.

В последнюю поездку, к китинцам, я мог бы вдруг приобрести очень много. — мне сулили не сотнями, а тысячами... Но я пошел прямой дорогою и крепко сжал одного негодяя, который несколько уже лет не знал неисполненное в степи желание. Теперь, слышу, он поехал в Оренбург жаловаться на меня. Бояться мне нечего, но ежели мерзавцу помогут тысячи и его оправдают, ежели мои представления не будут уважены, так я решительно умываю руки от оренбургской службы»¹¹.

Як бачимо, Ф. М. Лазаревський мав усі підстави писати батькам про те, що його службова діяльність бездоганна. Але знайдені під час обшуку в Шевченка листи Ф. Лазаревського, які підтверджують його дружні відносини із засланим поетом, пошкодили призначенню Ф. Лазаревського радником цієї комісії. Повідомляючи про це батьків у листі від 15 травня 1850 р., Федір Лазаревський щиро писав, що ця обставина зовсім його не засмутила.

«Милые родители папенька и маменька, — писал Ф. Лазаревський, — случилась беда... Письма к Ш[евченко], кажется, весьма много повредили мне у военного губернатора: в представлении Азиатскому департаменту он нашел мою службу весьма молодою, и в советники представили другого; интересно теперь знать — чья перетянет: губернатора или генерала? Что до меня, я бы благословлял судьбу, ежели бы выбор министерства пал не на меня; когда мне сказали, что губернатор представил другого, у меня как гора с плеч свалила; до того времени я был и уныл и печален под тяжким гнетом неотвязчивой думы, что мне придется еще года два прослужить в том гадком Оренбурге... Дай бог скорее в Петербург; здесь, ей-богу, ничего не хочу»¹².

Про те, що саме дружні листи до Шевченка стали на перешкоді призначенню Федора Лазаревського на посаду радника Оренбурзької пограничної комісії, свідчить опубліковане в 1925 році секретне донесення оренбурзького военного генерал-губернатора Обручева шефу жандармів Орлову:

«Милостивый государь граф Алексей Федорович! — писал 25 червня 1850 р. генерал Обручев головному начальнику III відділення. — Получив почтеннейшее отношение Вашего сиятельства, от 10 сего июня за № 1230-м по предмету сообщения мною 23-го мая за № 385-м Г. Государственному Канцлеру сведения о рядовом Шевченко,

я имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что незадолго до исполнения сего поступило ко мне представление Председателя Оренбургской Пограничной Комиссии Генерал-Майора Ладыженского об увольнении от должности советника той комиссии Бикмаева и допущении к исправлению этой должности, состоящего при господине Ладыженском по особым поручениям чиновника Лазаревского и как из отобранных от рядового Шевченко бумаг обнаружилась переписка с ним, кроме других лиц и чиновника Лазаревского, через которого присылались и письма к Шевченке, в том числе и письмо чиновника той же комиссии Левицкого, которое по содержанию своему заслуживало особого внимания, то, признавая по этим причинам неудобным допускать к должности советника Лазаревского, оглашаемого в связях и переписке с рядовым Шевченко, состоящим под строгим надзором начальства, я... сообщил 13 мая графу Карлу Васильевичу¹³ мнение мое об определении, вместо Лазаревского, советником чиновника Костромитенова; и... почел долгом сообщить о том и Государственному Канцлеру..., дабы чиновник Лазаревский не мог быть перемещен к высшей должности в пограничную комиссию, состоящую в управлении министерства иностранных дел»¹⁴.

Голова Оренбурзької пограничної комісії генерал-майор Ладиженський, за характеристикою Ф. М. Лазаревського, був «добрим начальником». У листі до батька (від 21 червня 1850 р.) Федір Лазаревський інформував про дальший рух справи і про розмову його з генералом Ладиженським з приводу дружніх стосунків з Шевченком.

На жаль, кінець цього цікавого листа відірвано. Наводимо повністю все, що збереглося:

«Стоянка на уроч[ище] Куагач, 21 июня 1850 г.

Милый папенька, 20 дней я уже в степи. 20 дней не слышу родного слова (кроме своего толмача), не вижу знакомых, тех, к кому привык... и вдруг сегодня мне привезли целый тюк писем, журналов, бумаг... Вы не можете представить себе восторга, с которым в этой глуши ломаешь печать и читаешь знакомые, всегда милые строки.

Между письмами получил и Ваше большое. Сегодня же отвечаю на него и сегодня же отправлю его в Уральск. Уральск ближе теперь ко мне, нежели Оренбург — верстах в 300; 300 верст киргизу, который живет на коне, от нечего делать в охоту проскакать в 1½ суток. Хотел бы побольше написать теперь по поводу Вашего письма, но сегодня нужно проехать еще верст 35 (один переход верст в 25 мы уже сделали сегодня) и потому время отдыха посвящаю на приятную беседу с Вами...

Начинаю с

.
.
не запрещено, и, боже мой, как нам писать и думать что-нибудь противное чести, долгу и тем правилам, которые

внушены Вами нам с детства! Я над этим не задумывался и весело делал праздничные визиты.

На третий день за мной присылает сослуживец мой и просит сейчас же к нему приехать; я не поехал сейчас, а поехал часа через 4; знакомый встретил меня с расстроенными чувствами и видом. — Что такое? — «Я был сегодня у военного губ[ернатора]. Между бумагами Ш[евченко] нашлись мои письма к нему. Он на меня много кричал. Спрашивал, знаком ли я с Лазаревскими, как познакомился и обещал всем нам найти место»¹⁵.

Тут Ф. Лазаревський переказав розмову свого товариша по службі в Оренбурзькій комісії М. С. Александрійського з оренбурзьким военним губернатором, командиром окремого Оренбурзького корпусу Обручевим. На ім'я Александрійського, так само як і на ім'я Федора Лазаревського, деякі знайомі Шевченка посилали листи для передачі їх засланому поетові.

Згодом у своїх спогадах про Шевченка Ф. Лазаревський трохи інакше переказував зміст розмови Александрійського з генерал-губернатором Обручевим: «На меня, — говорил он (М. Александрійський — Ф. Лазаревському. — Д. І.), — внезапно накинулся Обручев? «А-а, так мы отвечаем пушками на вопли поработанного народа о свободе! (Цитата із письма Александрійського к Шевченку о бунте киргизов в 1848 г.) На обахту! На белое, черное, синее море (поговорка Обручева). А. Лазаревский здесь? а-а, в переписке с преступником: «милий, любий мій, а? На обахту!»¹⁶

«Я задумался, — писав далі батькові Федір Лазаревський 21 червня 1850 року. — За мной вины — чувствовал — ровно никакой не было; ни закон, ни правосудие не могло обвинить меня, но меня из-за пустяков могли сделать прикосновенным к делу, а это огорчило бы Вас. Я пошел к генералу и как доброму отцу объяснил ему все со всею искренностью и чистосердечием. Генерал мне сказал, что не следовало бы мне сближаться с человеком, который имел глупость подвергнуться немилости правительства, но это неосторожность, а не вина... что ежели я с ним, генералом, был искренен после этого дела»¹⁷.

На цьому лист Ф. Лазаревського до батька обривається.

Під час арешту Шевченка у квітні 1850 року в нього знайшли чотири листи Федора Лазаревського. Вони були написані в березні, квітні й на початку травня 1848 року і адресовані в Орськ до відправлення Шевченка в Раїмське укріплення і в Аральську експедицію.

Ці листи опубліковані (див.: Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування, Державне видавництво України, К., 1929, стор. 258, 260, 261).

Нічого «недозволеного», в політичному відношенні, в листах Ф. Лазаревського не було. Але само дружнє листування з «політичним злочинцем», з точки зору «властей предержащих», було непохвальним. Згадаємо, що за наказом царя шеф жандармів Орлов у червні 1850 року виговорив князні В. М. Репніній і суворо попередив її, що «принимаемое участие» в рядовому Шевченку «не приличное по его порочным и развратным свойствам», якщо воно не припиниться, може викликати «неприятные для неё последствия»¹⁸.

Можливо, таке саме «внушення» зробило начальство і братам Лазаревським, які перебували на державній службі. Але ставлення їх до Шевченка лишилося таким же дружнім до самої смерті поета. Про це свідчить листування Шевченка з братами Лазаревськими 1852—1859 років і, зокрема, уривки з трьох листів 1859 року Федора Лазаревського до матері, Афанасії Олексіївни, які ми публікуємо нижче. Ці уривки уточнюють відомості про поїздку Шевченка на Україну в 1859 році.

Наприкінці травня 1859 року після 12-річної розлуки з Україною Шевченкові дозволили відвідати батьківщину, причому шеф жандармів Долгоруков розіслав секретні накази про те, щоб жандармерія Київської, Чернігівської і Полтавської губерній пильно стежила за поведінкою Шевченка під час його полорожі по Україні.

26 травня 1859 року Шевченко поїздом виїхав з Петербурга в Москву. 29 травня разом з ліберальним поміщиком Хрущовим, який мав відношення до комісії, що готувала проект реформи 1861 року, Шевченко виїхав з Москви на Україну, через Тулу, Орел, Курськ, Суми¹⁹.

30 чи 31 травня Шевченко відвідав Орел, щоб побачитись з Федором Матвійовичем Лазаревським, який служив у цей час в Орлі управляючим удільною конторою. Про побачення з Шевченком Ф. М. Лазаревський писав матері 3 червня 1859 року:

«Милая, бесценная маменька, я не писал вам через Ваню²⁰, потому что Ваня лучше меня мог рассказать Вам, как я живу. После отъезда Вани ко мне заезжал Шевченко вместе с Хрущовым из Лебедина, знакомым Марьи Тимофеевны²¹. В конце августа Шевченко обещал заехать и к Вам. По словам Шевченко, Миша²² будет у Вас в конце этого месяца. О брате Василий²³ ничего не сказал. У меня по-старому, так что и писать не о чем. К твоему сведению, Ваня, передаю, что Миша передал мне через Шевченко книги, которые переплетал Круг»²⁴.

Згадуючи пізніше про побачення з Шевченком в Орлі, Ф. М. Лазаревський розповідає, що Шевченко, прощаючись, просив його любити селян: «...Шевченко, прощаясь со мной, сказал: *любите крестьян*. 23 года я занимал должность управляющего удельною конторой, и в ушах моих при всяком деле с крестьянами постоянно звучали эти знаменательные два слова»²⁵.

Шевченко виконав свою обіцянку і, повертаючись із Києва в Петербург, 21 серпня 1859 року о 10 годині вечора приїхав у село Гирявку,

на Конотопщині, маєток матері братів Лазаревських. Того ж вечора, пізніше, приїхав до матері Федір Лазаревський.

Шевченко був знайомий з Афанасією Олексіївною Лазаревською заочно. Про її ніжну любов до дітей багато розповідав йому Михайло Матвійович та інші брати Лазаревські. Шевченко, лишившись сиротою у 8 років, позбавлений материнської любові, був сповнений глибокої поваги до матері своїх друзів, на знак чого він у 1859 році послав їй подарунок — одну із своїх гравюр.

У відповідь він одержав у вересні від А. О. Лазаревської дуже зворушливий лист: «Благодарю Вас, добрейший и уважаемый Тарас Григорьевич, — писала вона, — за ваш подарок, который я ценю, как внимание человека, всеми здесь уважаемого, и как произведение нашего родного художника. Я полюбила вас, как самого близкого родного, слыша о вас постоянные похвалы от всех, и в особенности от моих детей, за дружбу к которым я сердечно благодарю Вас. Примите же и от меня, как слабый знак моего душевного к Вам уважения, наших малороссийских гостинцев, которые передаст вам мой сын Иван. Прощайте! Любите там в Петербурге моих детей, как они вас любят, и не забывайте нас, как мы Вас не забыли.

Афан. Лазаревская ²⁶.

Лист-відповідь Тараса Григоровича свідчив, як високо цінив він щирі людські почуття, дружню прихильність до нього.

«Чтимая и глубокоуважаемая Афанасия Алексеевна, — писав Шевченко. — ...Благородных сыновей Ваших я привык называть моими родными братьями, позвольте же Вас называть моей родною, невиданною и искренне любимую матерью, и примите сердечный сыновний поцелуй от глубоко любящего вас

Т. Шевченка ²⁷.

Три дні прожив Шевченко в Гирявці у колі його сердечних друзів. Тут він вперше особисто познайомився з Афанасією Олексіївною. На згадку про це він намалював її портрет олівцем і присвятив їй свій відомий вірш «Вечір» («Садок вишневий коло хати»), написаний у казематі 1847 року. Автограф вірша й офорт «Святое семейство», який символізує любов і дружбу в родині Лазаревських, він подарував Афанасії Олексіївні*.

25 серпня 1859 року Шевченко разом з Федором та Іваном Лазаревськими виїхав з Гирявки кіньми. У Кролевці вони заночували у сестри Лазаревських Глафіри Матвіївни Огієвської. Потім побували в Глухові, а ранком 27 серпня після Севська вони розсталися.

Про цю подорож 4 вересня 1859 року Федір Лазаревський писав своїй матері:

«Милая, дорогая, бесценная маменька, выехавши из дому, я по дороге заезжал к Платону ²⁸ кормить лошадей. Платон весьма много тешил Тараса своими рассказами.

* Зараз портрет А. О. Лазаревської та офорт Шевченка «Святое семейство» зберігаються в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві;

Поздно вечером мы приехали в Кролевец, ночевали там и выехали часов в 11 утра. Потом остановились еще в Глухове у Дмитрия Петровича²⁹, ночевали под Севском и на другой день рано утром разъехались: я в имение, а Тарас в Орел. В имении я спешил окончить дела, желая застать в Орле Тараса и Ваню, приехал сюда 2 сентября в ночь и не застал уже их»³⁰.

Шевченко, проїхавши через Орел, кілька днів був у Москві, а 7 вересня 1859 р. повернувся в Петербург.

Ф. М. Лазаревський дуже шкодував, що не випросив у Шевченка намальований ним портрет Афанасії Олексіївни, і про це 14 жовтня 1859 р. писав матері:

«Миша, спасибо ему, пишет, что выслал мне Ваш портрет, но я еще не получил его. Как я рад — рад буду получить его. Жалею, что я не выпросил у Шевченко того, который он нарисовал у нас дома... Холст на сорочки скоро вышлю, одну из них надо пошить так, как у Шевченко, в другую так, как прежде»³¹...

У Петербурзі Шевченко з приємністю згадував дні, проведені в Гирявці, і дуже сердечну Афанасію Олексіївну Лазаревську.

Задумавши одружитися з Ликерою Полусмаковою, Шевченко просив Афанасію Олексіївну благословити його. Лазаревські, так само як і деякі інші друзі Шевченка, вважали, що Ликера не підходяща дружина для поета. І не тому, що вона була простою селянкою, кріпачкою поміщика Макарова. Вони вважали, що легковажна й егоїстична Ликера, яка не любила Шевченка і не розуміла його значення, не дасть йому щастя.

А. О. Лазаревська була схвильована проською Шевченка. 11 вересня 1859 року вона писала про це сину Олександрю: «Письма твои от 28 августа получила 5 сентября, вместе [с письмом] от Шевченки, о котором ты и знаешь, о чем оно; душевно мне жаль его, что он такую невыгодную собирает себе партию, мне о сем писал Михайло. Но он только напомнил, а ты, мое дитя, подробней говоришь. Но не мне его отговаривать, и я его благословляю — по его просьбе. Может быть, она, выйдя замуж, будет хорошей женой»³².

Глибокою задушевністю і щирістю пройняте материнське благословення Афанасії Олексіївни:

«Сердечно благодарю вас, мой дорогой и добрейший сын Тарас Григорьевич, за Ваше внимание ко мне: я горжусь им и высоко ценю его. Благословляю Вас чистым сердцем на предстоящую Вам новую жизнь, желаю вам насладиться в ней возможным на земле счастьем, желаю Вам так искренно, так чистосердечно, как я желала бы его моему родному сыну. Молю бога, чтоб он когда-нибудь привел меня обнять Вас с Вашей супругой в моем доме, где так еще свежа память о Вашем посещении.

Усерднейший Ваш друг и маты

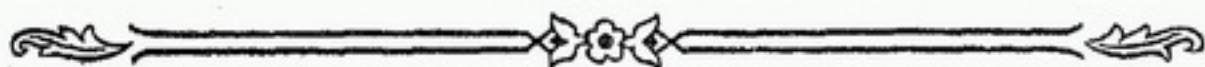
*Афанасия Лазаревская*³³.

Федору Матвійовичу Лазаревському і його матері не довелося більше побачитися з Тарасом Григоровичем. Але брати Лазаревські, які жили в Петербурзі, відвідували поета під час його хвороби, брали активну участь в громадській організації його похорон і перевезенні його тіла на Україну, а також у зберіганні його літературної і художньої спадщини й у виданні його безсмертних творів.

П р и м і т к и

- ¹ К. Лазаревська. «Шевченко і брати Лазаревські», «Україна», 1928, кн. 4, стор. 46—51; «Згадки про Т. Г. Шевченка», «Вісті АН УРСР», 1938, № 8—9, стор. 55—57.
- ² «Україна», 1928, кн. 4, стор. 47.
- ³ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ⁴ Там же.
- ⁵ «Україна», 1951, № 8, стор. 30.
- ⁶ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III. Листування, К., 1929, стор. 48—49.
- ⁹ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ¹⁰ Твори Марка Вовчка, т. I, Київ—Ляйпціг, стор. 177—178.
- ¹¹ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ¹² Там же.
- ¹³ Нессельроде Карл Васильович (1780—1862) — граф, міністр закордонних справ з 1845 р. — державний канцлер.
- ¹⁴ «Шевченко та його доба». Збірник перший. К., 1925, стор. 192—193.
- ¹⁵ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ¹⁶ «Киевская Старина», 1899, лютий, стор. 163.
- ¹⁷ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ¹⁸ «Шевченко та його доба». Збірник перший. К., 1925, стор. 190—192.
- ¹⁹ Див. кн. Косарик. «Життя і діяльність Т. Шевченка». Київ, 1955, стор. 203.
- ²⁰ Іван Матвійович Лазаревський (пом. 1887 р.) — молодший з шести братів Лазаревських.
- ²¹ Марії Тимофіївни Нероди.
- ²² Михайло Матвійович Лазаревський.
- ²³ Василь Матвійович Лазаревський.
- ²⁴ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ²⁵ «Киевская Старина», 1899, лютий, стор. 166.
- ²⁶ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, Листування, Київ, 1929, стор. 309.
- ²⁷ Там же, стор. 160.

- ²⁸ Поміщику Колодчевському П. Г., який жив у селі Гути біля Кототопа.
- ²⁹ Дмитра Петровича Огієвського, родича Лазаревських.
- ³⁰ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.
- ³¹ Т а м ж е.
- ³² «Україна», 1928, кн. 4, стор. 51.
- ³³ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III. Листування, Київ, 1929, стор. 334.

ЛИСТ ШЕВЧЕНКА З РАЇМСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ

У 1955 році знайдено лист О. Лавріна, товариша по службі Т. Г. Шевченка в Раїмському укріпленні.

Цей лист, який вважався загубленим, датований 26 березня 1849 року і адресований в Оренбург одному з учасників Аральської експедиції Олексію Івановичу Макшееву (1822—1892), цікавий насамперед тим, що в ньому наводяться відомості про умови життя Шевченка в Раїмі. Але найголовніша цінність цього листа полягає в тому, що 4 сторінка листа написана самим Шевченком і є єдиним листом засланого поета з Раїма.

У 1927 році дочка О. І. Макшеева — Наталя Олексіївна — вперше у статті «Т. Г. Шевченко в Аральской экспедиции» опублікувала лист О. Лавріна з припискою Шевченка («Життя й революція», 1927, кн. III). Однак, публікуючи те й друге, Н. Макшеева допустила такі істотні викривлення, що необхідно поновити справжній текст листа О. Лавріна, особливо автограф Шевченка.

«Благодарю Вас, Алексей Иванович, — писав О. Лаврін О. І. Макшееву 26 березня 1849 року, — за память обо мне и желания, Вами выраженные в письме. Жаль только, что новостей я мало узнал, потому что Бутаков всю зиму жил на Кос-Арале и, ни разу не быв в Раиме, не мог мне и сообщить написанного к нему Вами, а только прислал мое письмо.

Что Вам сказать о Раиме?.. Он, кажется, неизменяем и едва ли еще скоро наступит то время, когда он будет нравиться всем и каждому так, как Л. П. Ш.!.. Мы здесь, по правде сказать, не существуем, а прозябаем. После этого можно ли не желать отплыть из Раима не только в Оренбург, но хоть куда-нибудь.

С целью разнообразия своей жизни я просил через Начальника Укрепления г. Корпусного Командира дозволить мне с открытием весны отправиться в море с Бутаковым, но разрешение до сих пор не получено.

Снегу в Раиме и в окрестностях его почти нет, но до сих пор продолжают морозы 12° по Р[еомиору]. Последние дни марта, как на зло нам, страдальцам, ясные и свет-

лые, а выйти никуда нельзя, потому что холодно и сильно ветрено с севера. Река и озера еще покрыты льдом, и нельзя угадать, когда совершенно откроется весна. Это немножко странно и неприятно на Раиме.

Подробно не описываю Вам всего, что происходит у нас на Раиме потому, что трудно выразить словами то, что следует говорить языком!..

Ждем предстоящих мучений! Вы, верно, помните надоедающих здесь всем и каждому животных? Не переставая кусаться днем и ночью в продолжение всей зимы, они теперь уже начинают действовать с большим ожесточением. А. Келькевич¹, Вам кланяющийся, все ждет от Вас какого-то порошка и постоянно твердит, что ему уже недолго осталось страдать.

Следующий пробел оставляю для Тараса Григор[ьевича] Шевченко, а сам здесь делаю заключение, хоть бы и следовало еще написать кое-что.

Итак, Ваш покорнейший слуга

А. Лаврин».

На 4-й сторінці листа О. Лавріна була така приписка Т. Шевченка, яку поновлюємо точно за оригіналом:

[А. И. МАКШЕЕВУ]

«Я уже два месяца как оставил свою резиденцию Кос-Арал, почему и не могу вам сообщить ничего нового — о тамошнем *жизни-бытии* любезного А[лексея] И[вановича] (курсив наш. — Д. I.), а о Раиме и говорить нечего; неизменяемый!

В воспоминании вашем о плавании по морю бурному Аральскому оставьте уголок для забывающего Вас Т. Шевченко».

Ця приписка написана чітким шевченківським почерком, але, публікуючи її, Н. Макшеева викривила її смисл. От як опублікувала вона лист Шевченка:

«Я уже два месяца как оставил свою резиденцию в Кос-Арале, почему и не могу Вам сообщить ничего нового — о тамошнем *жизни-бытии*, *любезный Алексей Иванович* (курсив наш. — Д. I.), а о Раиме и говорить нечего, неизменяемый.

В воспоминании Вашем о плавании по морю бурному Аральскому оставьте уголок для забывающего Вас Т. Шевченко».

В утѣхъ Дни молчаливо ждемъ оставленія
Своего резиденціи Кооп-армій, почему и на
мощь вашу сообщимъ о немъ новому —
отъ мѣсяца мѣсяца о немъ и о томъ же
Н. и. а ~~о~~ о рабѣ и о добротѣ
жестко; неизменно!

Въ воспоминаніи вашихъ отъѣздовъ
по морю бурному Аральскому. оставте
у насъ Дни неземного вѣка

М: Шевченко

І начальника Аральської експедиції капітан-лейтенанта Бутакова і прикомандированого до експедиції штабс-капітана генерального штабу Макшеева звали Олексієм Івановичем. Тому, на перший погляд, можна було припустити, що Н. О. Макшеева, переписуючи автограф Шевченка для опублікування його в журналі «Життя й революція», через недогляд допустила істотну помилку. Слова Шевченка про те, що він не може написати «ничого нового о тамошнем житьи-бытии любезного А[лексея] И[вановича]» Бутакова, вона прийняла за звернення до О. І. Макшеева і опублікувала їх так: «Почему и не могу Вам сообщить ничего нового о тамошнем житьи-бытии, любезный Алексей Иванович».

Однак уважне вивчення тексту опублікованого Н. Макшеевою листа Шевченка дає підставу гадати, що Н. Макшеева навмисно замінила в листі Шевченка ім'я Бутакова Макшеевим. Доказом того, що це не випадкове викривлення, може бути й публікація нею листа О. Лавріна, де вона також випустила ім'я Бутакова.

«С целью разнообразия своей жизни, — писав О. Лаврін О. І. Макшееву, — я просил через Начальника Укрепления г. Корпусного Командира дозволить мне с открытием весны отправиться в море с Бутаковым, но разрешение до сих пор не получил».

Н. О. Макшеева опублікувала цю частину листа О. Лавріна так:

«С целью разнообразия своей жизни я просил через Начальника Управления г. Корпусного Командира дозволить мне с открытием весны отправиться в море, но разрешение до сих пор не получено».

Якщо припустити, що викривлення: «начальника Управления» замість «начальника Укрепления» в оригіналі і «разрешения до сих пор не получено» замість «разрешение до сих пор не получил» трапилися внаслідок неохайності автора публікації або редакції журналу, то, в усякому разі, не можна віднести за рахунок неохайності те, що двічі в публікації Н. Макшеевої випущено ім'я Бутакова.

Тут можна вбачати тенденцію применшити значення О. І. Бутакова як керівника Аральської експедиції в 1848 і 1849 роках, який зробив важливі наукові відкриття².

Ця тенденція стане зрозумілою в світлі опублікованих за останній час праць про видатного російського вченого-мореплавателя О. І. Бутакова. Маються на увазі передмова Є. К. Бетгера до опублікованих ним «Дневных записок плавания А. И. Бутакова по Аральскому морю в 1848—1849 гг.»³, а також брошуру В. І. Дмитрієва «А. И. Бутаков»⁴.

Є. К. Бетгер, а також В. І. Дмитрієв відмічають, що О. І. Макшеев, скористувавшись опалою Бутакова, який постраждав за те, що всупереч «высочайшей государя императора воле» дозволив «рядовому Шевченко писать, рисовать и ходить иногда в партикулярном платье»⁵, надрукував у 1851 році в «Записках Русского Географического общества» «Описание Аральского моря»⁶, в якому нічого не було сказано про те, що керівником експедиції був О. І. Бутаков і що в основу цього опису покладені його щоденні записки під час плавання по Аральському морю.

«Эта компилятивная работа Макшеева, — пишет Е. К. Бетгер, — основана почти целиком на результатах экспедиции Бутакова и содержащая ряд почти буквальных заимствований из черновых записей мореплавателя, стала общепризнанным в науке первым трудом по описанию тогда еще совершенно не исследованного водоёма... Однако не труд Бутакова обогатил нашу географическую литературу: вместо отчета руководителя экспедиции появилась компилятивная работа ее второстепенного участника, проделавшего лишь кампанию 1848 г.⁷ Русская наука была явно введена в заблуждение»⁸.

Не можна не погодитись із цим висновком Е. К. Бетгера, а наведені у нашій статті нові факти свідчать про те, що і дочка О. І. Макшеева не намагалася поновити науковий пріоритет в описі Аральського моря О. І. Бутакова, який помер у 1869 році.

Слід однак відмітити, що й О. І. Макшеев був досить відомим у свій час дослідником Середньої Азії, автором ряду наукових праць⁹. Людина прогресивних переконань, він замолоду був зв'язаний з гуртком петрашевців. О. І. Макшеев гуманно поставився до засланого поета рядового Шевченка. Під час походу в травні—червні 1848 р. з Оренбурга в Раїм і до відправлення 25 липня в Аральську експедицію Шевченко жив у кибитці (джуламейці) Макшеева і ранками малював з нього портрет. Між ними установилися хороші стосунки, свідченням чого може бути лист Шевченка до Макшеева з Раїмського укріплення, який ми публікуємо в цій книзі.

Маючи на увазі, що в усіх виданнях, у тому числі і в академічному¹⁰, лист цей публікувався у викривленому вигляді, треба в усіх дальших публікаціях керуватися справжнім текстом автографа, фотокопію якого тут наводимо.

П р и м і т к и

- ¹ А. К е л ь к е в и ч — лікар, хороший знайомий Шевченка.
- ² Експедицією О. І. Бутакова в центрі Аральського моря був відкритий великий острів «Відродження». На основі матеріалів експедиції 1848—1849 рр. у 1850 році була видана морська карта Аральського моря.
- ³ Див. кн.: «Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шкуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.», Вид. АН УзРСР, Ташкент, 1953, стор. 60.
- ⁴ Д. И. Д м и т р и е в, «А. И. Бутаков», Государств. из-во географич. литературы, М., 1955, стор. 54.
- ⁵ Центральний державний архів Військово-Морського флоту (ЦДА ВМФ), ф. 283, оп. 5, д. 51, лл. 2—3, оригінал.
- ⁶ А. И. М а к ш е е в. Описание Аральского моря. «Записки Русского Географического общества», 1851, кн. 5.
- ⁷ О. І. Макшеев виконував в експедиції топографічні роботи. Він не брав участі в кампанії 1849 року, під час якої дослідження Аральського моря були проведені в більшому обсязі, ніж у 1848 році.
- ⁸ «Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шкуне «Константин» для исследования Аральского моря в 1848—1849 гг.», Изд. АН УзССР, Ташкент, 1953, стор. 5—6.
- ⁹ «Путешествие по Киргизским степям и Туркестанскому краю», СПб, 1896 та ін.
- ¹⁰ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування, К., 1929, стор. 207.

СПОГАДИ Е. В. Н. ПРО ЖИТТЯ ШЕВЧЕНКА В РАЇМСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ

На протязі 10 років (1847—1857) Тарас Григорович Шевченко перебував на засланні. Цей великий і дуже важкий період у житті і творчості Шевченка надто мало висвітлений у літературі.

Перші відомості про життя Шевченка на засланні були наведені в 1882 році у книзі М. К. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко»¹. Далі протягом 1886—1914 років у журналах «Исторический Вестник», «Киевская Старина» і «Русская Старина» були надруковані статті і спогади Є. М. Гаршина², М. І. Стороженка³, Н. І. Ускової⁴, М. Д. Новицького⁵, Є. Косарева⁶, М. Васильєва⁷, Ф. М. Лазаревського⁸, О. І. Макшеева⁹, в яких охарактеризовано перебування Шевченка на засланні. Однак у всіх цих спогадах і статтях, частина з яких написана на основі документальних даних, майже нічого не говориться про життя Шевченка в 1848—1849 роках у Раїмському укріпленні.

Тому спогади про життя Шевченка в Раїмі, записані Д. Клеменсовим зі слів «сотоварища по службі» Шевченка, Е. В. Н.¹⁰, які ми публікуємо нижче, не тільки доповнюють мемуарну літературу про Шевченка, а й багато в чому прояснюють це питання.

Дмитро Григорович Клеменсов-Монтвид, який живо і цікаво виклав і прокоментував спогади Е. В. Н. про Шевченка, був літератором.

Його оповідання і нариси публікувалися в 80-і роки минулого століття в періодичній пресі. У 1887 році в Петербурзі вийшла у світ збірка оповідань Д. Клеменсова¹¹. Епіграфом для одного з своїх оповідань, в якому розповідається із співчуттям про утечу з сибірської тайги каторжника Авер'яна, автор збірки взяв чотиривірш з твору Тараса Шевченка¹².

Неопублікований лист Д. Клеменсова, який так само, як і рукопис про Шевченка, зберігається в Києві у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР, розкриває прізвище, ім'я та по батькові мемуариста, якого Д. Клеменсов називає ініціалами Е. В. Н. Це був товариш по службі Шевченка в Раїмському укріпленні, прапорщик Єраст Васильович Нудатов, ім'я якого не згадується в жодному із спогадів про Шевченка.

З тексту статті Д. Клеменсова видно, що Е. В. Нудатов у 1848 році, під час лютої епідемії азіатської холери, служив прапорщиком в Оренбурзькому воєнному гарнізоні. Тут воєнно-судною комісією він був засуджений і засланий в Раїм за те, що «насмівся» критикувати начальство. В Раїмському укріпленні 19-річний прапорщик влітку 1848 року познайомився, а згодом і зблизився з засланим поетом.

Спогади Е. В. Нудатова, записані Д. Клеменсовим, справляють враження правдивого літературного документа. В них подано ряд нових цікавих фактів про життя Шевченка в Раїмському укріпленні, характеризують його зовнішність, його настрої у той час, дають уявлення про деякі намальовані Шевченком портрети і карикатури, які не дійшли до нас.

Рукопис Д. Клеменсова «Кое-что из жизни Т. Г. Шевченко в Раиме» був посланий для опублікування в редакцію журналу «Киевская Старина». Про це свідчить лист Д. Клеменсова, який і дає можливість встановити ім'я мемуариста:

«Милостивый государь господин редактор, — писав Д. Клеменсов 30 березня 1889 р., — живя по несчастью в таком трущобном городе, каким по всей справедливости может быть назван Пенза, я, к сожалению, только на днях совершенно случайно узнал, что в «Киевской Старине» помещены воспоминания о Т. Г. Шевченко¹³.

Не имея возможности достать эти воспоминания для руководства немедленно, я все-таки решаюсь послать Вам прилагаемую рукопись, написанную мною со слов бывшего председателя Самарской губ[ернской] земской управы, ныне Управляющего отделением Дворянского и крестьянского Банка в Пензе, Эраста Васильевича Нудатова, — человека, заслуживающего полного доверия, — рукопись, касающуюся пребывания нашего поэта в Раимском укреплении»¹⁴.

Однак у «Киевской Старине», мабуть, з цензурних міркувань, стаття Д. Клеменсова не була опублікована. 31 грудня 1890 року уривок з цієї статті був надрукований у харківській газеті «Южный край»¹⁵, причому в іншій редакції.

Маючи на увазі, що номер газети, в якій друкувався уривок із статті Д. Клеменсова, давно став бібліографічною рідкістю (в архівах і бібліотеках Києва, наприклад, немає жодного примірника цього номера газети), а спогади про раїмський період життя Шевченка, не відомі навіть літературознавцям, являють безсумнівний інтерес для широкого кола читачів, друкуємо їх повністю.

КОЕ-ЧТО ИЗ ЖИЗНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В РАИМЕ

По воспоминаниям сотоварища по службе

Ровно десять лет, с 1847 по 1857 год, провел даровитый украинский поэт Тарас Григорьевич Шевченко в ссылке. Много с тех пор утекло воды, несколько раз менялось положение печатного слова на Руси, но и до сих пор мы не имеем достаточно точных данных для уяснения причин,

вызвавших столь тяжелую по тому времени кару, как сдача в солдаты в степные Оренбургские батальоны.

Официальные документы («Истор[ический] Вест[ник]» 1886 г.¹⁶) о причинах ссылки поэта указывают на «сочинение на малорусском языке стихов возмутительного и самого дерзкого содержания; на то же указывал уже в семидесятых годах племянник Тараса Григорьевича, сообщивший нам даже текст «Кавказа» (к сожалению, в собственном переводе на русский язык), которая будто бы повела за собою ссылку; воспоминания Н. И. Костомарова¹⁷ (Р[усская] М[ысль], 1885, май) дают намек на принадлежность поэта к Кирилло-Мефодиевскому обществу, — сам же Тарас Григорьевич на месте своей ссылки рассказывал товарищам по службе о двух карикатурах, изображавших — одна толпу лаццарони¹⁸, щедро одеваемых червонцами из блестящей кареты с русским гербом, а другая — толпу русских нищих, получающих из той же кареты эгоистическое «Бог подаст».

Несомненно, что причиной *ареста* поэта было его близкое знакомство с членами Кирилло-Мефодиевского общества, но трудно допустить, чтобы только одно это знакомство повело за собой для поэта ссылку. Все остальные участники, даже инициаторы братства, искупили свою вину иначе, отчасти, пожалуй, легче, почему же для одного, далеко при том невыдающегося в кружке лица, наказание должно было выразиться более резко? Если Шевченко писал «возмутительные» стихи и сочинял малорусскую, вполне, впрочем, невинную азбуку, то в таком же сочинительстве можно было обвинять и других членов братства, а при этом и указание Костомарова и вышеприведенная выдержка из официального документа не дают и не выясняют нам ровно ничего.

Попробуем же разобраться в этой неясности.

В секретном отношении инспекторского департамента военного министерства, при котором Шевченко препровожден в отдельный Оренбургский корпус, значилось, что поэт сдается в корпус «рядовым, с *правом выслуги*, под строжайший надзор, с воспрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могли выходить возмутительных и *пасквильных* сочинений» («И[сторический] В[естник]», 1886 г.).

Сопоставляя указанное в этом отношении запрещение писать и *рисовать* с вышеприведенным рассказом самого

поэта о причинах его высылки, мы едва ли ошибаемся, предположив, что если поводом к аресту послужило участие Шевченко в обществе, то поводом к ссылке явилось уж не одно это участие, но, главным образом, «писание и рисование». К участию поэта в обществе сам Дубельт, начальник III отделения, относился несколько иронически; не видя в подсудимом ни ученой степени, ни прерогатив происхождения, генерал считал поэта простым мужланом, не могущим иметь ни ума ни таланта.

Что перо Тараса Григорьевича не было безгрешным, это давно известно, и в печати неоднократно встречались указания на поэму «Сон»¹⁹ и другие, но, кажется, еще нигде и никто не говорил о «кисти» Шевченко, а между тем категорическое запрещение брать кисть в руки не может не натолкнуть на мысль о ее шалостях. Что запрещение рисовать не было простой опиской в приговоре по делу поэта-художника, доказывает нам следующий ответ тогдашнего шефа жандармов графа Орлова²⁰ на соответствующий запрос генерала Обручева²¹, командира Оренбургского Корпуса:

«Вследствие отношения Вашего Превосходительства за № 55, я входил со *всепоподданнейшим докладом к государю императору* о дозволении рядовому Шевченко заниматься рисованием, но высочайшего соизволения на таковое мое представление не последовало».

Если бы кисть Шевченко была безупречна, то запрещение рисовать являлось бы просто жалкой мстостью согрешившему человеку, чего, безусловно, нельзя допустить, зная высокий рыцарский характер императора Николая, но у нас, кроме этого косвенного намека, есть еще категорическое указание на неразборчивость Тараса Григорьевича в выборе сюжетов для своих картин: официальное отношение графа Игнатьева²² по делу Шевченко гласит: «Стихи и рисунки, помещенные в отобранных (в 1850 г.) от него двух альбомах, не заключают в себе ничего преступного, кроме того только, что на некоторых рисунках изображены *непристойные сцены*».

В одном из писем Шевченко к графине Толстой²³ («Р[усская] С[тарина]» 1877 г.) мы встречаем следующие строки: «Мне запрещено писать стихи, я знаю за что и переношу наказание безропотно, но за что мне запрещено рисовать? Свидетельствуюсь сердцеведцем богом — не знаю. Да и судьи мои столько же знают»²⁴.

Эти строки как будто опровергают наше предположение о блудливости кисти Тараса Григорьевича, но едва ли их можно считать достаточно убедительными, как, во-первых, ввиду приведенного нами словесного заявления Шевченко о политических его карикатурах, так и ввиду того, во-вторых, что письмо это писано в конце ссылки, в 1856 году, к женщине, деятельно хлопотавшей о помиловании поэта, писать которой о порнографических, «неблагопристойных» творениях своей кисти было по меньшей мере неудобно. Очень при том возможно, что в руках следственной комиссии не было упомянутых нами карикатур, а были просто «неблагопристойные» картинки. На последнее указывает нам отчасти следующее обстоятельство.

Граф Орлов, вскоре после ареста Шевченка, в 1847 году, на просьбу поэта о высылке ему ящика красок, оставшихся в Киеве, ответил, что «Киевский военный губернатор доставил ко мне упомянутый ящик и краски, но как предметы сии оказались совершенно незначительными и не заслуживающими пересылки, то я приказал оные оставить при делах III отделения».

Ясно, что шеф жандармов, не пославший красок только потому, что нашел «сии предметы» слишком незначительными и не заслуживающими пересылки, не придавал особого значения запрещению рисовать, а выводя отсюда заключение об отсутствии вышеупомянутых карикатур при делах III отделения, мы едва ли все-таки будем вправе предположить, что кисть не играла никакой роли в определении нормы наказания для провинившегося лица. Очень возможно, что запрещение рисовать исходило от высочайшей воли, строго относившейся к «неблагопристойным сюжетам». Это доказывается и примером Полежаева, сданного в солдаты за порнографию*.

Итак, нам кажется вполне доказанным, что тяжкая кара, постигшая поэта, вызвана, во-первых, сочинением возмутительных стихов, а во-вторых, рисованием политических карикатур²⁵ или скорее неблагопристойных

* Полежаев Александр Иванович (1804—1834) був засланий на Кавказ і розжалуваний у солдати не за «порнографію», а за прямі політичні випади проти самодержавства в поемі «Сашка» (1825). Вільнолюбну творчість Полежаєва високо цінували Лермонтов, Белінський, Герцен, Добролюбов. — Д. І.

картинок. Этим вполне объясняется текст приговора, гласящий, что Шевченко ссылается:

«рядовым, с правом выслуги, под строжайший надзор, с воспрещением писать и рисовать».

Как бы то ни было, а 9 июня 1847 года Шевченко был уже в Оренбурге, откуда немедленно, по распоряжению генерала Обручева, отправлен в Орскую крепость для зачисления в 5-й Оренбургский линейный батальон. Здесь он пробыл почти целый год, до мая 1848 года. Как провел поэт этот год, — мы не знаем, можем указать только, что время препровождения его было угодно начальству, как это видно из официальной аттестации командира 5-го линейного батальона «рядовой Тарас Шевченко ведет себя хорошо, службою занимается исправно, образ мыслей его не подает никакого повода к чему-либо предосудительному («Исторический Вестник», 1886 г.).

11 мая 1848 года Шевченко уже шагал по Каракумским пескам в составе прикрытия транспорта генерала Шрейбера в укрепление Раим, построенное незадолго перед этим на берегу реки Сыр-Дарья, служившей в ту пору естественной пограничной чертой между Россией и владениями независимых степных инородцев.

Начальником укрепления в это время был Ерофеев, личность легендарная, но как при нем, так и позже, до репрессалий, начавшихся с 1850 годом²⁶, жизнь Тараса Григорьевича была относительно сносной. Он пользовался самой широкой свободой, возможной в полудикой стране, находившейся притом на военном положении.

Жил он отдельно от солдат в особой калмыцкой юла-мейке, ходил и ездил когда и куда угодно, посещал даже соседних мирных киргизских старшин; его переписка с друзьями была свободна от контроля, местное начальство не возбраняло ему даже носить традиционную опушковую шапку и партикулярное платье, — в таком положении, по крайней мере, застал его в Раиме девятнадцатилетний прапорщик, ныне уважаемый земский деятель Э. В. Н.²⁷, со слов которого мы пишем настоящие строки.

Понятно, что о запрете на рисование не было и помину, и хотя у Тараса Григорьевича не было красок, — он невозбранно рисовал тушью и пером. Делалось это не только с ведома, но часто и по просьбе начальства, так у нас имеется портрет Э. Н.²⁸, нарисованный Шевченко тушью по просьбе этого офицера. Несколько позже, когда для при-

мера и вообще исследования берегов Аральского моря была послана особая экспедиция под начальством флота капитан-лейтенанта Бутакова²⁹, и Шевченко прикомандировали к этой экспедиции «для снятия береговых видов Аральского моря», генерал Фадеев, прибывший в Раим для смены гарнизона, привез Тарасу Григорьевичу набор красок. Полагать надо, что все эти краски были поглощены надобностями экспедиции, потому что в следующую зиму 1849 года Шевченко уже не имел их в руках и снова рисовал портреты и проч. просто тушью или пером.

Впоследствии, как видно из документальной справки г. Гаршина («Исторический Вестник», 1886 г.), все это переменилось, но в первые годы, до 1850, именно в ту пору, о которой мы узнаем от г. Н., положение поэта было далеко не так мрачно, как думали друзья Шевченко.

Несмотря, однако, на такое отношение начальства, жизнь Шевченко, даже в эту лучшую пору ссылки, далеко не характеризует в нем той выдержки и силы воли, которые, наверное, сократили бы срок ссылки поэта, а, пожалуй, вывели бы его из-под тяжелой солдатской шапки, так как в высочайшем повелении о сдаче Шевченко в солдаты упомянута знаменательная фраза «с правом выслуги». Николаевское царствование дает нам не один пример таких выслуг, — мы знали один случай, когда не в меру бреттерствовавший офицер три раза терял и вновь надевал офицерские эполеты.

Этими словами мы отнюдь не хотим набросать тень на добрую память украинского поэта; для оправдания их мы, пожалуй, опишем общий характер жизни той среды, в которую судьба забросила Тараса Григорьевича, но дело наше не идеализировать глубоко симпатичную личность народного певца, а пополнить правдивым сказанием тот пробел в его биографии, который существует и по настоящее время.

Край этот, то есть берега Сыр-Дарьи и Аральского моря, были в ту пору в полном смысле слова *terra incognita* для всего цивилизованного мира, и правительство наше, давно интересуясь им, только около этого времени начинало подумывать о прочном его закреплении за собой. До чего смутны были представления об этих местах — видно из следующего характерного обстоятельства, рисующего кста-ти типическую исполнительность казенного чиновника.

Командир Оренбургского Корпуса генерал-майор В. А. Обручев, как начальник всего Оренбургского края, к которому причислялись и берега Сыр-Дарьи, дал некоему Шульцу, офицеру генерального штаба, официальное поручение исследовать неведомые дотоле берега Сыр-Дарьи и отыскать на них удобные места для возведения укреплений, пристаней и всего прочего. Исполнительный немец отправился во главе солидной экспедиции, пробродил где-то несколько месяцев и, возвратившись, донес Обручеву, что берега представляют собою нечто вроде Эдема: травы там выше роста человека, растительность тропическая, климат превосходный, лазурь небес и вообще все прелести, какие только могут сниться истому немцу в Одиновой Валгалле³⁰. Прельщенный прелестью немецкого описания, Обручев отправился в экспедицию самолично, предполагая основать укрепление-порт на одном из лучших пунктов реки по указанию Шульца. То, что представилось глазам начальника края, было настолько далеко от радужных немецких описаний, что Обручев, наскоро возведя кое-какие необходимые постройки, поторопился удрать от этих мест, сделавши перед отъездом категорическое распоряжение:

— Вот что, друг, если ты этот проклятый богом край называешь раем, — так сиди же тут, пока не вырастишь пахучих трав в рост человека, не притянешь сюда лазоревых небес и всего того, что расписал в своем донесении.

Действительно, как видно из рассказов г. Н., край этот представлялся чем-то ужасным. Весь путь, почти от Орской крепости, тянулся по необозримым сыпучим пескам, при малейшем ветерке менявшим весь профиль местности. Выюки, снятые с лошадей и верблюдов на привале, оказывались к утру целиком занесенными волнами зыбучего песка. Берега же Сыр-Дарьи представляли собою непрерывные болота, поросшие огромными, до трех сажень в высоту, зарослями камыша, ютившими в своих дебрях бесчисленные стаи диких гусей, уток, двухаршинных клыкастых кабанов, змей и тигров.

Немудрено, что эта сторонка, с легкой руки Обручева, сделавшаяся местом военно-административной ссылки, чем-то вроде дисциплинарного батальона, не тянула к себе никого и пополнялась исключительно выпусками из «палочной академии». Если же туда и попадали воспитанники других академий, то это являлось просто случайностью,

основанной на пословице «от тюрьмы да от сумы не отказывайся». Вот, например, как попал туда г. Н., воспитанник Оренбургского Неплюевского Корпуса.

1848 год был одним из самых тяжелых в последнем столетии жизни русского народа. Азиатская холера божьим бичом прошла тогда чуть ли не по всей России. По окончании эпидемии многие села оказались окончательно опустевшими, многие города не досчитывались более половины своего населения. И если народная память сохранила мало воспоминаний об этой тяжелой године, то в этом виновна только громадность события, перевернувшего вверх дном весь строй экономической жизни народа, именно — эмансипация³¹. Сияние свободы заполнило собою все умы и легло непроницаемой завесой между прежним и настоящим.

А бедствие 48 года было ужасно, почти беспрецедентно.

Одним из наиболее пострадавших от холеры городов был Оренбург. Жертвы этой страшной, тогда совершенно еще не исследованной болезни, валились без счета, точно колосья под лезвием острой литовки, их не успевали хоронить. Во время эпидемии из Оренбурга по всем окрестностям, на десятки верст рассылались казачьи разъезды для погребения гнивших под открытым небом трупов. Умиравших уже не отпевали и десятками сваливали в общие могилы без всякого подобия гробов или даже саванов. В Оренбурге не хватало гробов. Так, когда у Н. умер крепостной кучер и кухарка с ребенком, — их, за невозможностью достать гробы, похоронили в двух больших часовых футлярах красного дерева, купленных нарочно для этой цели у соседа часовщика. На многих болезней действовала моментально. Однажды мимо гауптвахты, где г. Н. стоял с караулом, промчался казак.

— В аптеку, майор помирает! — крикнул он знакомому часовому.

Не прошло пяти минут, казак летел обратно со склянкой в руке и, поравнявшись с гауптвахтой, грянулся на землю, точно сраженный ударом молнии. Солдаты бросились к нему и подняли уже труп.

Медицинский персонал разрывался на части. Доктор, которого на улице умоляли взглянуть на умиравшего купца, по словам очевидца, ответил: «Ради Христа, пустите, тут бы генералов спасти, а не то что уже простых смертных».

Паника дошла до того, что все оставшееся в живых начальство бежало из Оренбурга, оставивши город, как

говорили тогда, на руках прапорщиков. Только двое из старших чиновников не покинули своего поста — генерал Лифланд, умерший в конце эпидемии, да плац-майор Холецкий.

Все ждали последнего часа, народ бродил как потерянный, спал под открытым небом, не решаясь заходить в дома. Соборный протоиерей Садольский в разгаре эпидемии предложил всенародную исповедь, и тысячные толпы каялись вслух. В местных войсках болезнь произвела такое опустошение, что смены караулов производились раз в три или четыре дня, да и то не для отдыха людям, а просто для формы: — только что смененный караул в тюремном замке прямо оттуда шел занимать посты в казначейство, из казначейства в караван-сарай, оттуда опять в замок, — солдаты и офицеры по неделям не заглядывали в казармы. Больные с продолжительной агонией свозились в огромное загородное здание караван-сарай — обычное место меновой торговли с инородцами, нечто вроде ярмарки. Один из обширных дворов этого здания отвели под мертвецкую, где трупы за недостатком места складывались поленницами один на другой. Доискаться кого-либо в таком ужасном штабеле невозможно.

Для предания трупов земле в караван-сарай ежедневно приводились из замка большие партии арестантов, целые дни занимавшихся только рытьем братских могил да сваливанием туда очередных трупов из штабеля. Многие из невольных могильщиков рыли могилы буквально для самих себя, так как тут же падали, пораженные ужасною болезнью. И вот, в один из таких страшных дней девять арестантов не выдержали и бежали из партии, возвращавшейся в замок. Так как караул в тот день занимал г. Н., то ответственность за побег падала на него. Военносудная комиссия, наряженная по этому поводу, вне всякого сомнения оправдала бы невольного виновника, но на свою беду, напуганный каким-то арестантом, офицером из поляков, прапорщик вздумал оправдываться непосильностью лежавших на нем и на всех низших офицерах обязанностей, и в этом духе дал письменные ответы на такие же запросы судной комиссии.

Это сочли за жалобу на начальство, что в ту суровую пору считалось более чем непростительным, и прапорщика, кое-как замявши дело, отправили в ссылку на край света в укрепление Раим, незадолго перед тем построенное, как

мы уже говорили, Обручевым при посредстве Шульца. Впоследствии уже, вероятно, желая как-нибудь завершить дело, комиссия вновь затребовала от г. Н. ответов на свои запросы уже из Раима.

Шевченко, к которому Н. обратился, как к *«опытному, компетентному»* с вопросом, как поступить, посоветовал ответить: «На сие имею честь уведомить военносудную комиссию, что ответы на требуемые оной комиссией вопросы мною уже даны такого-то числа в бытность мою в Оренбурге», то есть, посоветовал сослаться на оправдательную отповедь, собственно-то и вызвавшую ссылку г. Н. в Раим.

— Пускай-ка они там почухаются! — добавил советчик.

Расчет Тараса Григорьевича оправдался, и Н. больше не тревожили запросами.

Первая встреча г. Н. с поэтом, находившимся в укреплении уже около полугода³², произошла на параде у церковной падабки в день прибытия г. Н. во главе большого транспорта, доставившего в Раим жалованье, провиант и оружие. Передаем словами рассказчика о впечатлении встречи.

«Меня поразила, — говорит г. Н., — какая-то странная неуклюжая фигура, разгуливавшая по церковной площади. Кругом все военный народ, — солдаты, офицеры, а он в мерлушковой шапке, в широких шароварах, в какой-то странной поддевке (свитка?) и с бородой. Он так вольно похаживал, заговаривал с офицерами, смеялся».

На вопрос г. Н. один из офицеров укрепления ответил, что это знаменитый хохлацкий поэт Шевченко, сданный в солдаты по какому-то политическому делу.

— В солдаты? Почему же он не в форме? И с бородой?

— Ну, что вы, ему и без того горько!

Вот как смотрели на Шевченко сотоварищи по службе.

Начальником укрепления в то время был уже казачий полковник Ефим Матвеевич Матвеев, построивший свои отношения к поэту-солдату на той же мерке участия и сожаления.

Прибыл Шевченко в Раим, как мы уже сказали, несколько ранее назначения туда Матвеева, при Ерофееве, об отношениях которого к поэту мы уже сообщили. Таких добрых отношений держались все, так или иначе сталкивавшиеся с ним. Вообще ему позволялось многое, о чем и не мечтали его петербургские друзья. Надо, впрочем, заметить, что удаленность Раима от всех административных

центров России влекла за собою такие последствия, что за судьбу ссыльного трепетали и небезосновательно.

Не заставши в Раиме Ерофеева, смененного и отданного под суд, г. Н. передавал нам со слов Шевченко, присланного в укрепление при Ерофееве, такие подвиги самодурства этого милого человека и добряка, от которых немало человеческих душ отправилось с жалобами на тот свет.

Однажды, например, Ерофеев затеял экскурсию по Сыр-Дарье. Снарядили и разукрасили большой баркас, втащили на него несколько бочонков спирта, рома, захватили разной снеди и тронулись от берега при громе доморощенной мазурки и салютации пушек. Выплыли на средину реки.

— Стой! — командует Ерофеев. — Вали попа в реку.

Жестоко напоенный батюшка стремглав полетел в воду и, купаясь в намокшей рясе, кое-как направился к берегу.

— Лови, лови, тащи назад! — распоряжается командир.

Двое дюжих казаков бросаются в реку, излавливают перепуганного и вырывающегося батюшку и водворяют на баркас. Ерофеев рад, хохочет, обнимает и целует невольного купальщика и в довершение удовольствия накачивает его водкою.

В другой раз тот же Ерофеев затеял поход на левый берег Сыр-Дарьи. Надо заметить, что свыше было строжайше предписано ни под каким видом, даже в пылу возможной схватки, не переправляться на левый неприятельский берег реки. Но Ерофееву, под влиянием паров алкоголя, пришла фантазия повоевать и на том берегу. Задумано — сделано, — поставили гарнизон под ружье, построили казаков, собрали башкир с луками, завезли пушки и начали палить гранатами в крошечное укрепление-деревушку, расположенную на левом каракалпакском берегу реки.

Деревушка запылала, «мирные» киргизы, как вороны, всегда чутьем угадывавшие наживу, верхами отправились на ту сторону, не смущаясь огнем нашей артиллерии, разграбили деревушку да, кстати, прирезали уцелевших от бомбардирования жителей. Прогрезвившись, Ерофеев, а с ним сподвижники боя, поняли, что дело неладно, но командир был из находчивых: сел за стол и написал бумагу о нападении каракалпаков и геройских подвигах наших войск, причем такие-то де и такие заслуживают наград.

И награды пришли.

Или еще шутка: зная страсть одного из офицеров гар-

низона Лифланда (сына упомянутого нами генерала), носившего киргизскую кличку «Кульдук» — охотник выпить, к разездам по окрестностям, Ерофеев нарядил двух казаков в высокие каракалпакские шапки и посадил верхами в камышах около излюбленного Лифландом места прогулки. Только что офицер поравнялся с засадой, казаки гикнули и помчались к нему с пиками наперевес. Перепуганный любитель кататься, не имея при себе никакого оружия, отбивался чубуком от задевавшего его острия пики и только в самом укреплении по хохоту окружавших догадался, что это была шутка.

Пьянство при этом командире, впрочем как и при других, было колоссальное. При получении жалованья укрепление не успокаивалось до тех пор, пока вся получка не переходила в руки маркитанта. Скоро Ерофеев попал под суд за разные проделки, впрочем, все в описанном роде. (При сдаче должности, вся крепостная касса была набита расписками офицеров в получении жалованья вперед).

При Матвееве пьянство и картеж процветали не менее.

Да и немудрено. Полная оторванность от всего остального мира, абсолютное отсутствие какого бы то ни было, не говорим уже интересного дела, превращали всю жизнь укрепления в бесцельное шатание из угла в угол, и люди «убивали» время по своему разумению. Ерофеев, как натура более энергичная, разнообразил свой досуг увеселительно-боевыми экскурсиями, остальные просто пили.

После своего назначения в Раим Матвеев, в качестве новой метлы, приставил часового к складу со спиртом и опечатал бочонки у маркитантов. Но пьянство не унялось. Расспрашивая, откуда берут водку, Матвеев услышал, что солдаты, получая свою дневную казенную чарку, выносили ее из склада во рту, выплевывали в бачок и продавали жаждущему начальству. Матвеев, конечно, махнул рукой да кстати и сам принял участие в общем разгуле.

Уже по приезде Бутакова, в распоряжение которого поступил Шевченко как рисовальщик, произошел такой казус: новый начальник Раима Дамис (кстати сказать: неуживчивый, требовательный и всеми нелюбимый человек; при нем, собственно, и начались для Шевченко тяжелые дни), Дамис послал Бутакову водку в бочонках для надобностей экспедиции. Капитан-лейтенант сейчас же разделил всю получку на свою команду, а через несколько дней, протрезвившись, послал новое требование, мотивируя его

тем, что бочонки разбились при перевозке от непрерывного прыганья по кочкам (которых, кстати, по дороге вовсе нет).

— Удивительна резвость бочонков! — заметил Дамис, посылая новый транспорт.

— І то скажені! — прибавлял Шевченко, любивший рассказывать этот анекдот.

Тарас Григорьевич, находясь постоянно в обществе офицеров (он не любил солдатского общества и не сближался с ним, по крайней мере в ту пору)*, принимал деятельное участие в таком времяпрепровождении начальствующих чинов. В трезвом состоянии Шевченко был угрюм, не общителен даже с самыми близкими знакомыми и большею частью сидел дома, но как только на столе показывалась чарочка, настроение поэта менялось, он становился веселым, добродушным, разговорчивым, сыпал анекдотами на малорусском языке и до умора смешил компанию. Это, впрочем, продолжалось недолго. Добродушные шутки мало-помалу сменялись насмешками, доходившими иногда до простой брани. Тут Шевченко уже не стесняясь бранил «бурбонами» и т. д. не только прапорщиков, но и самого добродушного Матвеева, только крикавшего в ответ.

— Взяли бы хоть вы, Килькевич (доктор, большой приятель поэта), сердитого хохла да уложили спать! — предлагал Матвеев, когда сарказмы поэта переходили все границы.

Однажды, сильно подгулявши на именинах Н. в юламейке последнего, Шевченко зло рассказал в присутствии офицеров и своего ротного командира Богомолова следующий анекдот о том же Богомолове.

«Помните, Э. В., как вы строили дамбу на берегу? Присылали вы в роту унтера взять три топора. Унтер взял топор, а вечером пришел в роту и говорит: «Вот умный у нас командир! Я ему говорю: «прислали господин подпоручик спросить три топора», а он взял бумагу и давай писать [требование]. Раз написал — порвал, другой раз написал — порвал, третий написал — и опять порвал. «Вот поди ж ты, говорит, чертово письмо какое хитрое! Да я ж тебя перехитрю!» Да взял четвертый лист и написал: «отпустить три топора». — Вот, говорит, умный у нас командир, какое хитрое письмо, а и то написал».

* Це невірно. Шевченко жив в палатці разсм з солдатом Вернером, польським політичним засланимцем. — Д. І.

В другой раз обещанием бутылки рома и насмешками Шевченко заставил полкового священника взобраться «за делом» на крепостной бруствер. Подгулявший попик исполнил эту миссию при общем хохоте всего укрепления.

Вообще вся жизнь поэта в Раимском укреплении рисуется нам, со слов г. Н., крайне печальными красками; почти вся она проходила в ничегонеделаньи³³ и разгуле. Редко Шевченко увлекался рисованием какого-нибудь портрета, еще реже стихами, которые он тут же, прочтя кому-либо из приятелей, уничтожал.

Чтения у него почти не было, если не считать двух-трех книжонок, имевшихся у крепостных офицеров.

Денежные средства Тараса Григорьевича были крайне скудны; не получая помощи решительно ниоткуда, он крайне нуждался в деньгах. Единственным денежным ресурсом его были портреты с сотоварищей, за которые он получал обыкновенно по червонцу за каждый, но так как офицеров в укреплении было очень немного*, то и весь годовой бюджет Тараса Григорьевича был крайне скуден. Положим; что казна давала ему все необходимое для поддержания существования, но ведь не единым хлебом, сказано, жив будет человек, и Тарас Григорьевич должен был строго ограничивать свои потребности.

Квартируя в особой от солдат юламейке, вместе с таким же безденежным солдатом, из поляков (Н. не припомнил его фамилии)³⁴, Тарас Григорьевич, поочередно с соквартирантом, приносил себе туда же пищу из общего солдатского котла.

Не для характеристики Раимского, бывшего вообще очень хорошим, а для определения общего солдатского пайка, мы приведем следующий характерный рассказ г. Н.

Над консервированием пищевых веществ хлопотали и в ту пору, так что бисмарковская гороховая колбаса является в этом деле не первинкой; не немец выдумал консервы. Генерал Обручев не отставал от других и выдумал сушеную капусту. Насушили целые горы капустных листов и разослали в разные подведомственные изобретателю места для наполнения выносливого солдатского брюха. В число

* Кроме упомянутых в настоящей статье и кроме казачьих офицеров, в Раиме были: Ковальский, начальник артиллерии, Васильев — инженер, Салецкий — штаб-офицер, Шкуль — ротный командир и Богданович — субалтерн.

объектов наблюдения попали Раимский гарнизон с Тарасом Григорьевичем. Из консервированной капусты наварили какой-то бурды и торжественно, в присутствии всего крепостного начальства, дали солдатам испробовать. Солдатики поморщились, хлебнули раз, другой и позасовывали ложки, по обычаю, за голенище.

— Хорошо? — спрашивает Матвеев.

— Так точно, вашскобродие!

— Почему же не едите, или не вкусно?

— Так точно, вашскобродие!

— Ну, что ж, выбросить, что ли?

— Рады стараться, вашскобродие! — обрадовались солдатики.

— Я знаю, что вы рады бы, да казенное добро бросать зря не годится.

— Что ж делать с ней? — задумался Матвеев.

— Киргизам заместо табаку сбудем, вашскобродие! — предложил чей-то изобретательный голос, и весь транспорт капусты действительно ушел к киргизам, охотно выменивавшим и кутившим это зелье*.

Правда, Раимский гарнизон не нуждался ни в каких консервах; Сыр-дарьинские дебри камыша давали ему так много всякого довольствия, что весь, так называемый порционный скот оставался все время нетронутым. Солдаты ходили целыми командами в камыши, и каждая охота давала такое обилие дичины — кабанов, уток, гусей, фазанов, что весь гарнизон питался только этим. Весною добывалась такая масса яиц дикой птицы, что их возили к Раиму полнехонькими лодками. Понятно, что Тарас Григорьевич не нуждался в пище, но в то время, когда ему почему-либо не хотелось есть солдатское варево из смеси кабаньего, гусиного и иных мяс, он свободно шел обедать к кому-нибудь из офицеров, и последние всегда охотно принимали Тараса Григорьевича в число сотрапезников.

Сам Тарас Григорьевич охоты не любил и никогда не ходил на нее, но г. Н. помнит один случай, где Шевченко принимал деятельное участие в убийстве тигра. Тигров в непролазных камышах Сыр-Дарьи было довольно изрядное количество, но солдаты и казаки избегали этой охоты;

* Торговля с киргизами в то время была только меновая. Киргизы вовсе не принимали денег, и если в киргизских становищах иногда и встречались монеты, то только в виде серег, ожерелий и т. подобных женских украшений.

поколачивали леопардов, но тигров боялись. Однажды, плывя в баркасе с большой партией человек в 70, г. Н. услышал в камышах страшный треск. Кабан так не ходит, у него есть готовые проторенные дорожки, а это шло, видно, напролом, не разбирая дороги. Казаки догадались, что это был тигр, и попросили разрешения пристать к берегу поохотиться, но еще нос баркаса не успел уткнуться в берег, как охотники пошли на попятный, несмотря на то, что за шкуру убитого зверя казна платила тогда по 10 руб.

Вообще за все пребывание г. Н. в Раиме (Раим-Кала, получившая свое имя от местного богатыря Раима, похороненного внутри крепости на небольшом пригорке. Могила его — каменный полумесяц — уцелела), кажется, и по сей час, в укреплении не устраивалось ни одной охоты на тигра; убит был только один при деятельном участии Тараса Григорьевича, но об этом дальше, а пока скажем, что в ту пору при плохих кремневых ружьях, тигровая охота едва ли кому могла казаться заманчивою.

В 1849 году был такой случай: какой-то лакомка тигр облюбовал себе становище киргизов, состоявшее из 50 или 60 юламеек. В первое время он только потаскивал скотину и втихомолку съедал ее где-нибудь в камышах, а в конце дошел до такой наглости, что, ничуть не стесняясь человеческим обществом, забирался в средину становища (последние устраиваются обыкновенно так, что юламейки ставятся кругом, оставляя в середине обширный двор), и, закусивши верблюжонком, преспокойно растягивался тут же на ночлег. Выспавшись, он уходил, вероятно для моциона, в камыши, а потом снова возвращался.

Пока дело шло о верблюдах, киргизы не беспокоились особенно; «кушай мала-мала», спокойно говорили они, хотя несколько раз меняли место становища, — тигр, однако, очень скоро находил его, вовсе, по-видимому, не намереваясь оставить своих привычек, — но скоро непрощенный гость начал добираться и до человеческого мяса. Стоило какому-нибудь неразумному киргизенку высунуть нос из своей норы не в урочное время, тигр уже тут как тут и кушает молодого каракалпака. Этого снести было уже нельзя; киргизы столковались и решили отвадить гостя.

Человек сто, вооруженных пиками, саблями, кинжалами, луками (ружьями русское правительство их не

баловало, а англичане еще не знали этих мест) разом выпали из юламеек и двинулись плечо с плечом на удивленного хищника. Тигр поднялся, расправил спину и стал выжидать приближения непокорных данников. Произошла страшная рукопашная схватка целой сотни на одного, и дело кончилось тем, что тигр ушел, правда весь израненный, но на месте схватки осталось 6 человеческих трупов, да человек 20, страшно изуродованных, привезли в укрепление на попечение военных докторов.

А «охота» Шевченко происходила при следующих условиях: однажды четверо казаков ухлопали огромнейшего кабана. Тушу вытащили кое-как из камышей и бросили на берегу, предполагая на следующее утро прислать за нею телегу, но на утро половина двадцатипудовой туши оказалась съеденною, причем на песке остались несомненные следы присутствия тигра. На собранном по этому поводу солдатском совете Тарас Григорьевич предложил оставить тушу на месте, но прямо к ней насторожить несколько ружей. К последним от туши провести бичевки и приспособить их так, чтобы тигр, зацепивши свой ужин, непременно спустил все курки. Тарас Григорьевич тут же устроил модель приспособлений на особых рожках, и охотники устали свою засаду. На следующее утро, к великому удовольствию Тараса Григорьевича, тигра нашли убитым, но на расстоянии полуверсты от места катастрофы! Шесть ружей выпустили свои заряды, шесть пуль всадили в зверя, но он имел еще силы отойти почти на полверсты. Шкура этого царя камышей, не считая хвоста, была не менее четырех аршин в длину.

Как было не бояться такого зверя!

Итак, в пище Тарас Григорьевич не нуждался, но в деньгах — очень, и потому попросту сам напрашивался, предлагая свои услуги снять портрет с кого-либо. Один из таких случаев напомнил г. Н. интересный разговор с поэтом, который мы считаем нелишним привести здесь.

Пользуясь в Раиме относительной свободой, Шевченко часто уезжал из крепости гостить в соседние стоянки мирных киргизов. В одну из таких поездок к бию (калмыцкий князь), лежа на разостланной у биевой палатки кашме за кирпичным чаем, Шевченко предложил г-ну Н. снять с него портрет в настоящей его позе и обстановке.

— Бросьте, Тарас Григорьевич, — ответил Н., — если бы

из того червонца, что вы заработаете, толк вышел, — а то ведь опять пропьете, а в этом что хорошего? И на вас больно смотреть, да и вам самим нехорошо.

Тарас Григорьевич опустил голову.

— Что об этом толковать! — через минуту сказал он. — Вы вот тоже, как и я, за вину сюда попали, да знаете, что скоро выйдете и опять станете вольной птицей, а я? Я не только не знаю, когда и куда, а не знаю даже, выйду ли из этой каторги. — Портрет все-таки был снят. Вот до чего был унижен человек, а петербургские друзья его занимались в это время платоническими соболезнованиями о судьбе гонимого поэта. Впрочем, иначе на свете и не бывает. Все друзья В. Белинского негодовали на издателя³⁵, закрепостившего себе труд гениального критика, но никому и в голову не пришло помочь нуждающемуся сотоварищу выбиться из-под тяжелой руки эксплуататора...

Кроме портретов, Шевченко делал иногда снимки местностей и легкие жанры, а один раз изобразил большую карикатуру на местное общество.

Женское общество укрепления состояло, если не считать попадьи, из одного только семейства провиантского чиновника Цыбисова (Дамис, новый начальник Раима, сменивший Матвеева, прибыл в укрепление с женою (кажется, морганитической) и дочерью несколько позже). Дочь Цыбисова, хорошенькая девятнадцатилетняя брюнетка, влекла к себе все сердца укрепления. Наиболее сильно такая любовная горячка сказывалась в первых числах каждого месяца, когда головы офицеров еще не успевали прийти в норму после непрерывных возлияний Бахусу. Бедная девушка в эти числа выслушивала по десятку предложений, забывавшихся, однако, виновниками на другой же день по вытрезвлении. Вот на этот-то наплыв матримониальных чувств в пьяные сердца Шевченко нарисовал карикатуру. Он изобразил всех ухаживателей направляющимися к дому Цыбисова прямо из палатки маркитанта. Тут среди других офицеров Тарас Григорьевич изобразил и четырех наиболее близких своих приятелей — поручиков Эйсмонта и Нудатова и двух докторов — Лаврова и Килькевича. Виновница демонстрации сидела в объятиях матери у входа в юламейку, а над ними в позе боксера высилась фигура негодующего отца семейства, лопатою угрожающего наступающим женихам. Эта большая, около аршина в длину карикатура была набросана пером на большой

чистой доске обыкновенного деревянного некрашенного стола, стоявшего в палатке.

Вот в какой обстановке прожил поэт лучшую пору своей жизни, ту, в которую наиболее проявляется сила и творчество человека...

Да и какую иную жизнь могли создать остальные сотоварищи его — пионеры заселения «степной России», Руси каракалпаков, тигров, зыбучих песков и страшных зимних буранов, вплотную заносивших снегов незатейливые глинобитные мазанки полудеревни-полукрепости? Не говоря уже о книгах или газетах, в дальних степных укреплениях зачастую не хватало даже провианта. Однажды офицеры Раима получили «циркулярное» приглашение от одного из сотоварищей «пить чай с сахаром». Полюбоваться на вышедший из обихода уже около месяца сахар собралось все офицерство, здесь же был и Шевченко. Оказалось, что шутник хозяин, разыскавши где-то в тайниках чемодана случайно застрявший там кусочек сахара, повесил его на веревочку над столом и предложил собравшимся пить чай, поглядывая время от времени на единственно уцелевший в укреплении кусочек сахара.

Летом 1849 года³⁶ Шевченко ездил в Аральскую экспедицию с Бутаковым. Какова была эта экспедиция, что вынес из нее поэт, — г. Н., остававшийся в Раиме, не знает, да многое даже из виденного и слышанного им, за долгий 40-летний промежуток с 1848 по 1889 год, улетучилось из его памяти. И немудрено. Слава Тараса Григорьевича, эта прихотливая любовница, венчающая своих избранников обыкновенно после конца всех их житейских треволнений, слава поэта сверкнула много позже описываемого нами времени, и тогда только Н. узнал, с кем сталкивала его судьба.

И теперь в воспоминаниях его, уже подернувшихся туманом былого, симпатичный образ изгнанника-поэта рисуется далеко неясными штрихами. Время пощадило только отдельные эпизоды да и то выдающиеся, детальная же сторона столкновений Н. с поэтом закрылась непроницаемым флером минувшего.

«Шевченко часто читал нам свои стихи, говорит Н., и я как теперь помню его мягкий, певучий, ласкающий голос. Помню, как однажды ранней весной мы вышли с ним на солнечный припек и расположились на глинобитных скамейках у южной стены солдатских казарм. Мы были одни

и сидели молча. Долго смотрел Тарас Григорьевич на ярко блестящие желтовато-белые пески голой степи и начал читать мне на память какие-то отрывки на своем родном наречии.

Я не помню уже их содержания, но у меня осталось в памяти одно слово, как будто заглавие поэмы — «Наймычка»³⁷.

Да, и солдатская шапка, и тяжесть изгнания не могли выветрить из печальной души — души поэта — родных звуков его далекой родины.

Д. Клеменсов.

[1889 г.]

П р и м і т к и

- ¹ Ч а л ы й М. К. «Жизнь и произведения Тараса Шевченко». (Свод материалов для его биографии). Київ, 1882, стор. 65—109.
- ² Г а р ш и н Е. М. «Шевченко в ссылке» (1847—1857). М., 1886, 26 стор. Спочатку: «Исторический Вестник», 1886, т. XXIII, стор. 154—179.
- ³ С т о р о ж е н к о Н. И. «Первые четыре года ссылки Шевченко». «Киевская Старина», 1888, жовтень, стор. 1—21. Його ж — «Оренбургский обыск и его последствие». «Киевская Старина», 1898, III, стор. 421—435.
- ⁴ У с к о в а Н. И. «Воспоминания о Т. Г. Шевченко» (с примечаниями М. К. Чалого). «Киевская Старина», 1889, лютий, стор. 297—313.
- ⁵ Н [о в и ц к и й] Д. Н. «На Сыр-Дарье у ротного командира» (из путевой книжки). «Киевская Старина», 1889, березень, стор. 561—581.
- ⁶ «Несколько новых материалов для биографии Т. Г. Шевченко», «Киевская Старина», 1893, т. XL, січень—березень, стор. 240—273. Див. розділ у цій праці: К о с а р е в Е. «Извлечение из дел и памяти: нечто о Тарасе Григорьевиче Шевченко, с 1846 по 1857 год включительно», стор. 243—257.
- ⁷ В а с и л ь е в Н. «К биографии Т. Г. Шевченко», «Киевская Старина», 1896, т. LII, стор. 130—151.
- ⁸ «Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко», «Киевская Старина», 1899, лютий, стор. 151—167.
- ⁹ «Воспоминания А. И. Макшеева о Т. Г. Шевченко», «Русская Старина», 1914, травень, стор. 305—308.
- ¹⁰ Відділ рукописів ДПБ УРСР (№ 316/512а). Рукопис Д. Клеменсова «Кое-что из жизни Т. Г. Шевченко в Раиме. По воспоминаниям сотоварища по службе», являє собою зошит великого формату (40 сторінок), на 39-й сторінці внизу підпис: «Д. Клеменсов» і

приписка: «Дмитрий Григорьевич Клеменсов-Монтвид, Пенза, Московская ул., дом Нижегородско-Самарского Банка».

¹¹ Д. Монтвид-Клеменсов. «По волнам». Рассказы и сценки. С.-Петербург, 1887.

¹² В епіграфі оповідання Д. Монтвида-Клеменсова «Христос воскрес» було наведено такий чотиривірш:

«Тяжко жить на свете, а хочется жить.
Хочется видеть, как солнце сияет,
Хочется слышать, как море играет,
Как пташка щебечет, как лес говорит...

(Из Тараса Шевченко)».

Т а м же, стор. 140.

¹³ У лютневій книжці «Киевской Старины» за 1889 рік були опубліковані спогади Н. І. Ускової про Т. Г. Шевченка (стор. 297—313), в яких описується життя Шевченка в Новопетровському укріпленні в 1853—1857 роках. У березневій книжці того ж журналу було надруковано названий вище нарис Н. Д. Н. «На Сыр-Дарье у ротного командира», в якому переказано спогади полковника Є. Т. Косарева про життя Шевченка в 1850—1857 роки. В цих спогадах нічого не говорилося про життя Шевченка в Раїмі у 1848—49 роки.

¹⁴ Відділ рукописів ДПБ УРСР, III, 4019.

¹⁵ Клеменсов Д. «Кое-что из жизни Т. Шевченко в Раиме. Записано со слов Э. В. Н.», «Южный край», № 3435, 31 грудня 1890 р.

¹⁶ Д. Клеменсов має на увазі названу вище (див. примітку 2) статтю Є. М. Гаршина: «Шевченко в ссылке», в якій використані документи про Шевченка, знайдені в оренбурзьких архівах та інших першоджерелах.

¹⁷ Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — історик, письменник, етнограф, один з організаторів таємного Кирило-Мефодіївського братства.

У травневій та червневій книжках журналу «Русская Мысль» за 1885 рік опублікована автобіографія Костомарова, в якій він розповідає про знайомство з Шевченком, їх відносини, участь в Кирило-Мефодіївському братстві тощо.

¹⁸ Лацароні (Хадзароні) — неаполітанський бідняк, який жив з жебрацтва та випадкових заробітків.

¹⁹ Поема Шевченка «Сон» (1844), що, як відомо, є гострою сатирою на царизм, на всю самодержавно-бюрократичну систему, на процесі 1847 року була одним із головних доказів «злочинної» діяльності Шевченка. У відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР зберігається автограф цієї поеми з жандармськими підкресленнями та помітками.

²⁰ Орлов Олексій Федорович (1787—1862) — генерал-ад'ютант, з 1844 р. шеф жандармів і головний начальник III відділення. З 1856 року був призначений головою державної ради і комітету міністрів. Реакційний діяч, ворожо ставився до селянської реформи 1861 року.

²¹ Обручев Володимир Афанасійович (1795—1866) — генерал від інфантерії. З 1842 по 1851 р. — командир Окремого оренбурзького корпусу і оренбурзький генерал-губернатор. У 1847 році за його вказівкою на правому березі ріки Сир-Дар'ї було споруджено Раїмське укріплення, яке у 1854 році було перейменовано в повітове місто Казалінськ. Зараз центр Казалінського району Кзил-Ординської області Казахської РСР.

Шевченко у своєму щоденнику, згадуючи про своє ув'язнення в казематі Орської кріпості у 1850 році писав: «По распоряжению бывшего генерал-губернатора довольно видного политика Обручева, я имел случай просидеть под арестом в одном каземате с колодниками и даже клейменными каторжниками и нашел, что к этим заклеянным злодеям слово «несчастный» более к лицу, нежели этим растленным сыновьям безличных эгоистов-родителей» (запис від 25 червня 1857 року. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. V, вид. АН УРСР, 1951, стор. 18).

З вересня 1857 р. Шевченко записав в «Дневник»: «Ел, пил, спал. Во сне видел Орскую крепость и корпусного ефрейтора Обручева. Я так испугался этого гнусного ефрейтора, что от страха проснулся и долго не мог прийти в себя от этого возмутительного сновидения». (Там же, стор. 84).

²² Ігнат'єв Павло Миколайович (1797—1879) — генерал-ад'ютант, черговий генерал Головного штабу. В 1850 р. Ігнат'єв писав генералу Обручеву таке: «Государь-император по всеподданнейшему докладу отношения Вашего высокопревосходительства и содержания препровожденных при оном бумаг, отобранных от рядового 5 Оренбургского линейного батальона Тараса Шевченко, высочайше повелеть соизволил: рядового Шевченко, не исполнившего воспрещения писать и рисовать, подвергнуть немедленно строжайшему аресту и содержать под оным до исследования о виновности допустивших его переписку и заниматься рисованием». («Исторический Вестник», 1886, кн. III, стор. 168).

²³ Толстая Анастасія Іванівна — графиня, дружина віце-президента Академії художеств Федора Петровича Толстого (1783—1873). Завдяки їх допомозі Шевченко у 1857 році був амністований.

²⁴ З листа Шевченка від 22 квітня 1856 р. з Новопетровського укріплення до графині А. І. Толстої.

²⁵ Маючи на увазі революційний світогляд Шевченка і його ненависть до всього самодержавно-поміщицького ладу, припущення Д. Клеменсова про те, що Шевченко був засуджений не тільки за «написання обурливих віршів», а й за «малювання політичних карикатур», цілком слушне. Але, на жаль, політичні карикатури Шевченка до нас не дійшли.

²⁶ Після доносу поручика Ісаєва про те, що Шевченко, незважаючи на заборону, малює і пише листи, а також ходить не в солдатському одязі, 27 квітня 1850 року за наказом імператора Миколи I (див. примітку 22) Шевченко був заарештований, ув'язнений на деякий час в Орському казематі, а потім був переведений в одну з рот першого батальйону, розташованого в Новопетровському укріпленні, під найсуворіший догляд командира.

²⁷ Див. вступну статтю до цієї публікації.

²⁸ Портрет Е. Н. [удатова], намальований Шевченком, до нас не дійшов.

²⁹ Б у т а к о в О л е к с і й І в а н о в и ч (1816—1869) — контр-адмірал, російський моряк і відомий мандрівник-дослідник. У 1848 році був призначений начальником експедиції для проведення зйомки і описання Аральського моря. В цю експедицію за клопотанням О. І. Бутакова був зарахований Шевченко для зарисовки берегів Аральського моря.

В Києві у відділі рукописів ДПБ УРСР зберігаються щоденні записи першого дослідника Аральського моря О. І. Бутакова за 1848—1849 рр. Друга частина щоденників його (1849—1852 рр.) зберігається в Ташкенті в Державній публічній бібліотеці Узбецької РСР ім. Навої. Важкі для читання щоденники О. І. Бутакова вивчив і опублікував Є. К. Бетгер (див. Є. К. Бетгер. «Дневные записки плавания А. И. Бутакова по Аральскому морю в 1848—1849 гг.». Вид-во АН УзРСР, Ташкент, 1953, стор. 60).

Із «Дневных записок плавания А. И. Бутакова по Аральскому морю в 1848—1849 гг.» видно, що експедиція, у складі якої був «рядовий лінійного батальйону» Тарас Шевченко (маляр), почала плавання на шхуні «Константин» у 1848 році 25 липня і закінчила 25 вересня у невеличкій затоці острова Кос-Арала. У 1849 році кампанія почалася 6 травня і закінчилася 22 вересня.

³⁰ О д і н о в а В а л г а л л а — у скандинавській міфології палац бога Одіна, куди після смерті переносяться душі загинлих у бою героїв.

³¹ Тут мається на увазі селянська реформа 1861 року.

³² Питання про строк перебування Шевченка в Раїмському укріпленні потребує уточнень. Звернемося до фактичних даних.

11 травня 1848 року Шевченко разом з іншими нижчими чинами був командирований під начальством генерала Шрейберга з кріпості Орської в Раїмське укріплення. 19 червня 1848 року експедиція прибула в Раїмське укріплення на річці Сир-Дар'я. Тут Шевченко був призначений в команду шхуни «Константин» і, чекаючи, поки її обладнають, місяць і сім днів жив у Раїмі.

Плавання шхуни «Константин» під командуванням О. І. Бутакова тривало 2 місяці (з 25 липня по 25 вересня 1848 р.).

Під час зимівлі на острові Кос-Арал Шевченко, як свідчать записи в його щоденнику від 16 червня 1857 р., бував у Раїмі.

У відділі рукописів ДПБ УРСР зберігається лист О. Лавріна, товариша по службі Шевченка в Раїмі, датований 26 березня 1849 року і адресований Олексію Івановичу Макшееву — учаснику Аральської експедиції. На 4-й сторінці цього листа власноручна приписка Шевченка, в якій поет повідомляв О. І. Макшеева про те, що він «уже два месяца как оставил свою резиденцию в Кос-Арале» і живе в Раїмі.

Можливо, Шевченко весь квітень прожив у Раїмі, поки не вирушив у друге плавання по Аральському морю 8 травня 1849 р., і більше в Раїм не повертався. Отже, є підстави вважати, що Шевченко прожив у Раїмі в цілому близько півроку, але не в 1848 р., а протягом 1848 і 1849 років.

³³ Згадка Е. В. Нудатова про тяжкі умови життя в Раїмі підтверджується і названим вище листом О. Лавріна, який писав О. І. Макшееву: «Что Вам сказать о Раиме?.. Он, кажется, неизменяем и едва

Михайлови Максимовичу

отъ М. Шевченка

ТРИЗНА

Дарчий напис Т. Г. Шевченка М. Максимовичу на поемі
«Тризна».

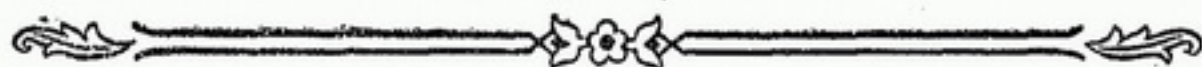
ли еще скоро наступит то время, когда он будет нравиться всем... Мы здесь, по правде сказать, не существуем, а прозябаем. После этого можно ли не желать отплыть из Раима не только в Оренбург, но хотя куда-нибудь».

³⁴ Очевидно, з польським політичним засланим Фомою (Томасом) Вернером, який разом з Шевченком брав участь в Аральській експедиції. 22 квітня 1849 року начальник Аральської експедиції капітан-лейтенант О. І. Бутаков доносив генералу Толмачову, який тимчасово заміняв командуючого Оренбурзьким корпусом генерала Обручева: «В команде вверенных мне судов находятся 4-го линейного батальона: унтер-офицер Фома Вернер и рядовой 5-го батальона Тарас Шевченко. Первый был мною взят в прошлогоднее плавание, по предложению г. подполковника Матвеева (командира батальона, где служил Вернер), для исследования каменного угля, которого признаки были найдены на северо-западном берегу Аральского моря, и для геологических ботанических наблюдений, причем он (Вернер) оказался очень полезным, ибо честь открытия пласта каменного угля принадлежит ему; а последний, т. е. Шевченко, был назначен г. корпусным командиром для снимания видов в степи и на берегах Аральского моря». (Е. М. Гаршин, «Шевченко в ссылке», «Исторический Вестник», 1886, т. XXIII, стор. 163).

³⁵ Д. Клеменсов має на увазі російського буржуазного видавця і журналіста Краєвського Андрія Олександровича (1810—1889), який видавав «Отечественные записки» і жорстоко експлуатував Белінського, коли він працював у цьому журналі.

³⁶ Шевченко їздив в Аральську експедицію літом 1848 і 1849 рр. (див. примітку 29).

³⁷ Поема Шевченка «Наймичка» написана у 1845 році і датована листопадом.

ДАРЧІ НАПИСИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА КНИГАХ

Проста і дуже сердечна людина, Тарас Григорович Шевченко був вірним і щирим у дружбі, цинив і завжди пам'ятав зроблене йому добро.

Серед людей, до яких протягом багатьох років Шевченко ставився з незмінною дружньою симпатією, був Михайло Олександрович Максимович (1804—1873), відомий збирач українських народних пісень, учений-ботанік і літератор, перший ректор Київського університету.

Ще в 1844 році Шевченко, на знак дружньої приязні, подарував Максимовичу свою поему «Тризна», опубліковану окремою книжкою в Петербурзі.

На титульній сторінці книжки Шевченко написав:

«Михайлови Максимовичови от Т. Шевченка»*.

У відділі рукописів ДПБ УРСР зберігаються ще три дарчих написи Тараса Шевченка. Всі вони зроблені на «Кобзарі», виданому в Петербурзі 1860 року.

Один із «Кобзарів» у 1860 році Шевченко подарував Андрієвському М. О. На шмуцтитулі книги такий напис поета:

«Марку Александровичу Андриевскому. На память Т. Шевченко»¹.

З ім'ям М. О. Андрієвського в житті Шевченка в 1859 році зв'язана одна подія, яка загрожувала б поетові дуже серйозними наслідками, якби не допомога Андрієвського².

В кінці червня 1859 р. Шевченко приїхав у рідне село Кирилівку, Звенигородського повіту, Київської губернії. Погостювавши кілька днів у сестри Ярини, Шевченко виїхав у Корсунь до названого брата Варфоломея Григоровича Шевченка для того, щоб порадитись з ним про купівлю ділянки землі над Дніпром, де Шевченко думав побудувати будинок і оселитися.

В селі Межирічі, маєтку поміщика Парчевського, Шевченко розмовляв з землеміром, селянами та іншими особами. Незабаром Шевченко був заарештований черкаським справником Табачниковим по обвинуваченню його в богохульстві і в революційній пропаганді.

* Ця книжка з автографом Шевченка зберігається зараз у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР (IV, 255/II).

«Между же официалистами Межиричского имения, — доносил справник Табачников начальству, — разнеслись толки, будто Шевченко, кроме богохульства, говорил еще бывшим около него означенным лицам, что не нужно ни царя, ни панов, ни попов»³.

Київський генерал-губернатор ки. Васильчиков, одержавши донесення справника, спочатку наказав вислати Шевченка у супроводі жандарма в Петербург, але потім Васильчиков доручив чиновнику М. Андрієвському провести слідство у справі Шевченка.

Андрієвський був освіченою і гуманною людиною. Потай від «високого начальства» він читав твори Шевченка. Він зумів так повернути справу Шевченка, що вона не мала для поета ніяких наслідків.

«Долгом поставляю доложить Вашему сиятельству, — писав Андрієвський київському генерал-губернатору Васильчикову 8 серпня 1859 року, — что академик Шевченко, сколько можно заключить из наблюдений над ним и из суждений его о разных предметах, предан, безусловно, вере предков своих, от которой в том племени, к коему он принадлежит, не было еще примеров вероотступничества; напротив, в нем слишком заметно врожденное, вовсе даже не скрываемое им пренебрежение ко всему латинскому и польскому⁴, и потому весьма вероятно, что он, как и сам это подтверждает, сперва подсмеивался над странным нарядом родственника землемера Хилянского, — некоего Козловского, явившегося неизвестно зачем на место, где была измеряема земля⁵; а потом, когда Козловский завел неуместный разговор о богословии, мог дать ему на его расспросы несколько колкий ответ, чем, конечно, возбудил еще более негодования к себе. В других отношениях и суждениях академик Шевченко соблюдал в Киеве должное приличие и осторожность и не подал ничем повода к невыгодному в чем-либо о себе заключению»⁶.

Київський генерал-губернатор Васильчиков погодився з висновком М. Андрієвського і 11 серпня 1859 р. дозволив Шевченкові вільно повернутися в Петербург.

Шевченко був вдячний Андрієвському. В листі у Київ від 9 жовтня 1859 року до свого вчителя і друга І. М. Сошенка⁷ Шевченко просив його передати Андрієвському малюнок і сердечний привіт від нього. «Андрієвському сам занеси рисунок і гарненько поклонись йому од мене»⁸, писав Шевченко Сошенкові.

У тому ж 1860 році Шевченко подарував другий примірник «Кобзаря» Катерині Василівні Галаган, матері свого знайомого Григорія Павловича Галагана, ліберального поміщика, засновника у Києві в 1871 році закритого учбового закладу, який Галаган на честь свого рано померлого сина назвав «Колегією Павла Галагана». На цьому примірнику він написав:

«Катерине Васильевне Галаган на память Т. Г. Шевченко».

У відділі рукописів ДПБ УРСР зберігається і третій примірник «Кобзаря» Шевченка 1860 року з дарчим написом автора на ім'я Федора Івановича Чельцова.

Лікар за фахом, Ф. І. Чельцов у 1853 році закінчив Київський університет. Тут, у Києві, він познайомився з Шевченком. Пізніше Ф. І. Чельцов служив в Управлінні астраханського порту.

В серпні 1858 р., повертаючись із заслання, Шевченко в Астрахані зустрів Ф. І. Чельцова.

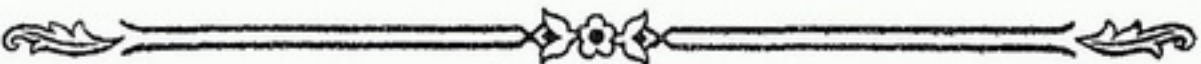
У лютому 1860 року Шевченко подарував Чельцову «Кобзар» з таким написом:

«Федорови Чильцову
(он же и Иван Рогожин)
от автора
12 лютого 1860 року»⁹.

Таким чином, опубліковані тут вперше дарчі написи Шевченка на першому окремому виданні поеми «Тризна» 1844 року і «Кобзарях» 1860 року розширюють наші уявлення про взаємовідносини поета з деякими його знайомими.

П р и м і т к и

- ¹ Відділ рукописів ДПБ УРСР (IV, 303).
- ² Андрієвський Марко Олександрович (нар. біля 1811 р.) був з 1846 р. членом комісії по розслідуванню політичних справ, а згодом головою цієї комісії і чиновником особливих доручень при київському генерал-губернаторі. У 1888 році він вийшов у відставку.
- ³ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 221.
- ⁴ Насправді Шевченко не тільки не ставився «пренебрежительно ко всему польскому», а, навпаки, добре знав польську мову, поділяв настрої польських революціонерів і був у дружніх стосунках з багатьма з них. Див. про це зокрема розділ книги, в якому говориться про останню редакцію вірша Шевченка, присвяченого польському поетові Едуарду Желіговському (Сові).
- ⁵ Ділянка землі, яку Шевченко хотів купити.
- ⁶ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, Листування, К., 1929, стор. 843—844.
- ⁷ Сошенко Іван Максимович (1806—1876) — художник, один з перших учителів і друг Шевченка, автор цінних спогадів про нього.
- ⁸ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, Листування, К., 1929, стор. 175.
- ⁹ Відділ рукописів ДПБ УРСР (IV, 551).

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ АВТОГРАФ ВІРША ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Під час перебування Тараса Григоровича Шевченка на засланні він зійшовся і подружив з польськими політичними засланцями — істориком і художником Броніславом Залеським (1820—1880), польським політичним діячем Сігізмундом Сераковським (1826—1863) та іншими.

Про це говорить у своїх спогадах Федір Матвійович Лазаревський: «В конце декабря 1849 года я должен был отправиться за 500 верст в Гурьев-городок и пробыл там до весны 1850 года. Вернувшись в марте [в Оренбург], я застал в городе только одного Тараса... В мое отсутствие Шевченко сблизился с поляками, которых в николаевское царствование в Оренбурге была целая колония. Они очень ухаживали за Тарасом... Ближе всех, по-видимому, он стоял к Залескому, Сераковскому, Станевичу, Турно, Зеленке и Аркадию Венгржиновскому» *.

В Оренбурзі, через своїх польських друзів, Шевченко заочно познайомився з польським поетом і драматургом Едуардом Желіговським (1816—1864), відомим у літературі під псевдонімом Антонія Сови.

За участь в таємному польському товаристві і літературні твори Едуард, або Едвард, Желіговський був у 1851 році засланий спочатку у Петрозаводськ, потім в Оренбург, а звідти в Уфу. Він високо цинив революційні твори Тараса Шевченка і деякі з них переклав на польську мову.

У 1857 році Едуарду Желіговському було дозволено повернутися з заслання і оселитися у Петербурзі. Тут він, на другий же день після приїзду Шевченка в Петербург, вперше зустрівся з українським поетом.

У Петербурзі Шевченко неодноразово зустрічався з Едуардом Желіговським.

Едуард Желіговський присвятив Шевченку революційний вірш «Брату Тарасові Шевченку» (*Do brata Tarasa Szewczenki*) і записав його по-польському у щоденник Шевченка 13 травня 1858 року.

Тарасу Григоровичу дуже сподобався вірш Едуарда Желіговського. Він назвав його «чудовим». Під час однієї з наступних зустрічей з своїм польським другом він подарував йому свій вірш, який назвав «Подражаніє Едуарду Сові». Вперше воно було опубліковано в 1862 році в журналі «Основа» (кн. 2, стор. 2) під заголовком «Подражаніє польському поетові Антонію Сові».

* «Киевская Старина», 1899, лютий, стор. 158.

В усіх виданнях, які вийшли в світ за останні роки, вірш цей публікується за автографом так званої «Більшої книжки», яка зберігається зараз у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР.

У 1858—1859 рр. Шевченко переписав у «Більшу книжку» багато своїх віршів, причому частину з них переробив. Вірш «Подражаніє Едуарду Сові» у «Більшій книжці» датований 19 листопада 1859 року. Текст його досі вважався канонічним — останньою редакцією. Однак виявляється, що це не зовсім так.

Справа в тому, що в одному з архівів відділу рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР зберігається автограф цього ж вірша, датований Шевченком 22 листопада 1859 року.

Наводимо за автографом повністю текст цього вірша:

Посажу коло хатини
На wspomин дружини,
И яблуньку и грушечку
Навспомин единій!

Бог дасть диточок; — дружина
Пид древами тими
Сяде собі в холодочку
З дитками малими.

А я буду груши рвати
Диточкам давати,
З дружиною единою
Тихо розмовляти.

— О тойди ще як бралися,
Си древа садив я...
Я щасливий... — и я друже
З тобою щаслива.

1859.

Т. Шевченко

22 ноября.

Текст вірша, наведений тут із збереженням орфографії оригіналу, не співпадає з текстом «Більшої книжки», за яким цей вірш друкується у всіх виданнях. Не співпадає він і з текстом першої публікації.

Рядки 3, 5, 10, 13 і 15 даються тут в іншій редакції. Рядок 5, наприклад, гласить: «Бог дасть діточок, — дружина», а в «Більшій книжці» вони записані так: «Бог дасть, виростуть. Дружина» і т. д.

Очевидно, сам Шевченко не вважав редакцію вірша «Більшої книжки» остаточною. Після 19 листопада 1859 року він знову переробив його і переписав начисто. Як би там не було, зрозуміло, у всякому разі, одне: остаточною канонічною редакцією слід вважати текст вірша, датowanego 22 листопада 1859 року.

За цим автографом, фотокопію якого наводимо тут, слід надалі друкувати цей ліричний вірш Т. Г. Шевченка.

Пошаму коло хатини
Навпісмих друзини,
И добру ніку и грусну
Навпісмих єдини!

Бог дасть діток, і... друзини
Наші друзини тіми
Рідні собі в молодості
Зі штиками тими.

А і буди друзини рідні
Дитинки на дачини,
Зі друзини єдиної
Наші розмови тіми.

— Останні ми бачи друзини
Си іривні єдині...
І ми іривні... — и і друзини
Зі тобою ми іривні.

М. Шевченка

1859.
22. Жовтня

Остання редакція вірша Т. Г. Шевченка, присвяченого Ед. Желіговському (автограф).

ЗАПИСИ ПРО ШЕВЧЕНКА У ЩОДЕННИКАХ В. С. ГНИЛОСИРОВА

Український письменник і педагог Василь Степанович Гнилосиров (1836—1901), різночинець, виходець із міщан м. Полтави, вчився на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Він був учнем відомого вченого-філолога О. О. Потебні, з яким у нього встановилися тривалі дружні стосунки.

В 1862 році у вересневому номері журналу «Основа» під псевдонімом А. Гавриш був опублікований нарис В. Гнилосирова «Пять дней из жизни х[арьковск]ого студента». У 1893 році під тим самим псевдонімом видана у Києві окремою книжкою його поема «Закохана». Там же були надруковані у 1895 році казка «Царевна-русалка», а в 1897 році — «Рассказы».

З рукописів В. Гнилосирова значний інтерес являють його невидані щоденники, які він писав протягом 25 років (1856—1880). Живою, виразною мовою фіксував В. Гнилосиров у своїх щоденниках явища особистого, громадського і літературного життя. Записи показують, що він, особливо в студентські роки, мав прогресивні переконання.

23 травня 1861 р. В. Гнилосиров записує у щоденнику: «Вчера прошел слух, что будут обыскивать студентов. Нет ли у кого каких запретных книжек». Потім він перелічує ці заборонені книжки: «Лекції про суть релігії» Фейербаха, «З того берега» Іскандера, його ж «Про розвиток революційних ідей в Росії» та інші — і каже, що треба буде «спрятать свое рукописное имущество». Запис у щоденнику 19 вересня 1863 року гласить: «Вчера толковали о «Темном царстве» Добролюбова, развитии человека вообще, о романе Чернышевского «Что делать?»».

Великі уривки з цього роману Чернишевського, який друкувався в «Современнике», В. Гнилосиров переписав і, як видно із записів щоденника, читав їх своїм знайомим. Він високо цінував передову російську літературу і неодноразово цитував твори Пушкіна, Гоголя, Тургенева, Некрасова, Островського.

Українець по національності, В. Гнилосиров пропагував необхідність розвитку переслідуваних царизмом української мови та літератури. Палко любив він твори Тараса Шевченка. Багато разів говорить він про Шевченка у своїх щоденниках, називаючи його поезію своїми заповідями. 28 років свого життя (1873—1901) присвятив В. Гнилосиров охороні могили Т. Г. Шевченка в Каневі.

Присвячені Шевченку уривки з щоденника В. С. Гнилосирова, які публікуються нижче, цікаві не тільки тому, що вони характеризують

КОБЗАРЬ

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

*Книжка моя вышеназванна
написана Т. Шевченком*

Кобзарю Платона Семеренка

С. ПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ДРУКАРНІ П. А. КУЛІША

1860

Дарчий напис Т. Г. Шевченка К. В. Галаган на «Кобзарі»

ставлення до народного поета одного з типових представників української демократичної інтелігенції 60-х років минулого століття і його товаришів — студентів Харківського університету. Щоденники Гнилосирова містять в собі також цікаві факти про розповсюдження студентами-просвітителями творів Шевченка в 60-ті роки в народі, передають відгуки на його смерть і похорон.

Тут же публікуються вклеєні у щоденник. В. Гнилосирова за 1861 рік лист до нього його товариша — петербурзького студента Феоктиста Хартахая — учасника похорону Шевченка в Петербурзі і його промова біля труни Шевченка. Ця промова надрукована в журналі «Основа» (1861, кн. 3). Але внаслідок того, що редакція журналу, очевидно, з цензурних міркувань, випустила два абзаци і деякі речення, що мають революційний смисл, наводимо цю промову повністю.

В. Гнилосиров писав свої щоденники російською і українською мовами.

1860 рік

26 дек[абря], понеділок... У вечеру зайшов земляк Сукачов, порадив трохи серце розмовами об нашої полтавській природі, малюючи словами види з натури по Ворсклі, Псєлу і Сулі. Славно розказує, канальський хлопець, аж душа радується, як там кажуть — так би й летів туди... Е! що то й казати? Може, коли-небудь й доведеться й самому порозкошувати, подивиться на її великі картини природи, а тепер хоч подумаю, то й то з мене:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!.¹

27 декаб[ря]... Рідня! Яка-то вона гарна, як про неї читати, що в кого вона путня, або й слухати, — то все, хоча й менше хто похвалиться, а якщо добре, то гаразд і слухать... А у мене, наче все як в людей, та, з одного боку, лихо — якось доля глузує... а з другого — мати одцуралась, та й батько вже кида... При сій мові не можна не згадати Тараса Григоровича:

Тяжко-важко на світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилитися —
Хоть з моста та в воду...²

1861 рік

8 фев[раля]... 5 в воскр[есной] школе, мне попался ученик по прозванію Полуян, мальчик лет 10, с весьма быстрым соображением и с острой памятью: знает много

отрывков из Шевченка и между прочим всю почти «Наймичку». Он меня очень заинтересовал; нужно будет особенно с ним заняться. Славный хлопчик!

13 февраля... Позавчора прийшла до нас в хату «Основа»³, це перша книжка, котрої так дуже бажали, щоб хоч трохи роздивитися, що вона таке є. Спасибі велике петербузьким: вкоїли книжку — гріх слова сказати, путящу, хоч куди. Тут і Шевченко⁴, і Гоголь⁵, і Костомаров...⁶, Куліш⁷, М. Вовчок⁸, Галка⁹, Ганна Барвінок...¹⁰, Левченко¹¹, Номис¹², Чужбинський...¹³, Белуха-Кохановський¹⁴, Полтавський пан, человек, скільки чутки за його, хороший. Я так зрадів, як уздрів сю книжку, що, далебі, й поцілував... Кинувсь читати, не знаєш, за що і захопитись — те гарне, а те ще краще. Ну, звісно, зараз вчисав поетичну мову Тараса Григоровича, й найбільш вподобався мені його Чернець, посвящ. П. Кулішеві¹⁵.

27 февраля. Сегодня за час перед сном получил известие через М. В. Жученка¹⁶ о смерти Т. Шевченка. Он умер вчера в Петербурге в 5½ часов, как извещает депеша, полученная Лобком¹⁷. Память бессмертия великому поэту! Нужно б[ыло] б собраться и поговорить в кружке по кр[айней] мере полтавцев, обессмертитъ чем кто в силах это великое имя...

3 марта, пятница... Вечером 1 собрались студенты полтавцы и Лобко — потолковать, чтобы на первый раз сделать сколько-ниб[удь] порядочного в пользу семейства и вообще родных покойного Тараса. И вот посильные результаты вечерних прений, записанные мною:

1 марта в кружке людей, для которых дорога память о великом поэте, положено:

1. Открыть с разрешения начальства общественную подписку.

2. Позаботиться об устройстве музыкально-литературного вечера.

3. Закупить издания Южнорусского букваря Т[араса] Григорьевича.

4. Сношение с другими городами (Полтава, Одесса, Киев, Нежин, Москва, Петербург, Херсон, Екатеринослав, Екатеринодар, Чернигов).

Цель сбора денег — издание произведений покойного поэта. (Издание поручить П. А. Кулишу). Это издание

должно продаваться по цене, в какую само оно обойдется. Вырученные от продажи деньги употребить на стипендию шевченковскую в университетах: Киевском или Харьковском.

Право на стипендию предоставляется лицам из податного южнорус[ского] населения или из черноморских казаков.

Наличные, бывшие к концу вечера, и подписавшие этот протокол: Петр Лобко, Ив[ан] Бницкий, А. Шиманов¹⁸, Мих[аил] Жученко, Федор Павловский, Ив[ан] Паученко, Денис Оробченко, Василий Мова¹⁹, В[асилий] Гнилосо-ров, Г. Сиренко²⁰.

2 числа в 3 или 4 (часа) предполагалось отправить депутацию от нашего кружка к губернатору. Решили идти М. В. Жученко и Дядя²¹. Мих[аил] Вас[ильевич] узнавал, что для этого необходимо оставить докладную записку и зашел вчера привести все в дело. Но к несчастью Дядя заболел... Дело отложили до сегодня...

7 марта... Вопрос о ресурсе семейству Шевченко еще не решен: власти что-то весьма уклончивы от положительного ответа.

10 марта, пятница. Вчера утром бы[л] вместе с М. Жученком у Щербины, директора здешнего театра. Мы отправились просить этого господина уступить зал театра и сцену для литературно-музык[ального] вечера, в пользу семейства покойного Тар[аса] Григорьевича. Но у него встретили деликатный отказ: я, говор[ит], дал в распоряжение на весь пост залу театра г. Нечаеву, и поэтому не могу уступить ее. Тут же б[ыл] и Нечаев, который пустился было в изъяснении сочувствия к личности Т[араса] Гр[игорьевича], равно как и сам Щербина, но предложил дать совместно с ним два вечера, с уступкой $\frac{1}{3}$ с каждого для нашей цели.

Согласиться на подобное предложение — просто чужь. Во-первых, это значило бы действовать несколько безразлично для нашей цели: кто бы мог на самом деле вполне контролировать действия спекулятора против нашей цели. Потом, не лучше ли, в самом деле, выхлопотать разрешение, дать предположенный вечер в нашей зале торжеств[енных] собраний, или просто в дворянс[ком] собрании. Можно думать, что Бахметьев²² ничего не возьмет за зал для такого предприятия.

13 марта, понедельник. Вчера вечером Жуч[енко] Мих[аил] Вас[ильевич] б[ыл] у Бахметьева и у Жданова.

Зал двор[янського] соборання уступлен, афиши печатаються. Литературно-музыкальний вечер предположено дати в след[ующее] воскресенье 19 марта; к участию в нем приглашен П. А. Лавровский²³ и А. П. Зернин²⁴.

14 марта. Зранку, тільки що встав, заходе до мене Жученко Михайло і тиска штук з 30 афішок об вечері, що наша братія-хохли задумали зробити в поміч Шевченковій сім'ї. Я зараз кинувся порозпихати їх на скільки стане: зайшов до крамаря, дістав гвіздків і попхавсь скільки здря по улицах... де зоткнув по крамарях, а де на ділуваннях та на стовпах поприбивав.

На Павловській площаді, як прибивав до стовпа афішку, — народ так і оступив мене... дивується... думав, мабуть, що як студент прибива своєю рукою — то воно, певно, що-небудь путне! Вже на що сердяги неодмінно думали, що має бути що-небудь про волю... Деякі виявились і грамотні. Читають... Що воно за вечір?.. Що воно за Шевченко?.. Тут я й заявив їм, що то за чоловік, об чім турбуємся... Дехто хватав держати листа, щоб слободніш було мені його прибити: бо у одній руці держав гвіздки, а в другій афішок... Видно, діло нове для народу, що студент не соромиться робить холопське діло.

Так-то, мабуть, за мою простоту і щирість і получив я великий подарунок від Феоктиста²⁵, аж із самісінького Петербурга — прислав мені свій лист відтіля, лавровий листочок з вінка, котрим була уквітчана голова покійного Тараса (за це нема й слов як подякувати!), теж — своє слово над його тілом і обписав похоронну толпу... Одно тільки скажу: щире спасибі козакові за такий великий подарунок! І прочитавши кому слід лист його, як звістку о смерті великого чоловіка, сюди і притулю навіки...²⁶ Ще Феоктист пише, що посила мені дві нитки з китиці від його труни, та, мабуть, враз забув положить у письмо, або ж я... загубив. Шкода! Треба ще об цім написати йому...

Читаючи [лист] вперше, я так і залився гарячими та повними сльозами... обцілував лавровий листочок... і часто не тямив, що діється зо мною... читав його Ал[ександру] Афанасьевичу²⁷, розказував всім путнім людям, як почили (хоч пізно) нашого кобзаря у Петербурзі... Більш нічого сказати не вмію, опріч того, що сьогодні для мене щасливий день: маю листочок з вінка, що був на розумній голові Тараса...

21 марта, вторник. До 19 бичувались об вечері, а в неділю і був він. Народу таки чимало зібралось. Лавровський Петро²⁸ читав добре, голосно і наче до діла: бо під кінець пам'ятував-таки й про покойного Тараса. Виноградський і Галченко [читали] Гребінчини приказки теж, а Чернеця [Шевченка], вже дуже гукав. Ширков—на скрипці, а Ковалевський на flûte harmonie грав кепсько... Отже, позавчора, чи що, розживсь трохи на гроші та учалив собі патрет Іскандера²⁹: треба колись обробить, добра буде картина.

22 марта. Вчора була мала збірка хохлів порадитись об грошах, вилучених літературно-музикальним вечором, що був 19 у неділю. Грошенят усіх зібралось аж цілісеньких 280 карбованців. Народу було трохи. П. Лобко, М. Жученко, А. Шиманов... Другі хохли якось не явились. Опріч здержок, що хвата трохи за 30 карбованців, на остатні гроші положились виписати тисяч з шість Южноруського букваря Т[араса] Григоровича, щоб вислать їх до Арсенія митрополита київського, об котрім скрізь пішла чутка, що хоче вишить епархію свою в люди; та із чого зоставиться немала підпора й грамотності нашої...³⁰

...Накрутив писульку до Феоктиста [Хартахая]³¹ в Петербург, та вже завтра пошлю; треба буде хоч верхове содержание накидати у книгу живота, а тепер вже дуже пізно, та й спать хочеться...

23 [марта] ранком. Послав сьогодні [лист Феоктисту Хартахая]. — Накидки більшеньких мислей з письма до Феоктиста. Дяка за силкування писати до мене і за щирість до Тараса. Ниток од китиці у письмі не було: просив прислати хоч зо дві³². На Вкраїні переводиться щирість до путніх земляків... Обсужденіє вираженія: «ляха посажено в «Камчатку»³³... За Потебню і його книжку. Читав на вечері «Наймичку» [Шевченка]... Чи має вісті з Києва?.. Чи не зробилось би чого путнього і там об Тарасові?

24 марта. Увечері була збірка хохлів — і рішили виписати 6 000 екз. Южноруського букваря Тарасового з тим, щоб послати їх Арсенію митрополиту київському для распространенія в сельських школах, що буде стояти до 190 руб. серебра. Остатні гроші рішили берегти Жученкові. На збірці було всего 7 чоловік: Дядя, Лобко, Жученко, я, Пауценко, Мова і Сукачов.

30 марта, четверг. Сегодня сообщил Котельников ³⁴, что покойный Тарас прислал в полт[авские] воскресн[ые] школы 3 000 экз[емпляров] своего Южнорусского букваря, с тем, что если некому будет всего пораздавать, то воскр[есные] школы имеют право продавать не дороже как по три коп[ейки] сер[ебром] в свою же пользу.

Уже приготовлено письмо к Арсению киевскому и галицкому о принятии будущих 6 000 экз[емпляров] Тарасова букваря, который у нас предположено выписать за деньги, вырученные литературно-музыкальным вечером 19 марта...

31 марта. Сегодня Петр Алекс[еевич] ³⁵ отправил письмо к Арсению. За подписью 12 украинцев, которые, конечно, не все собственной рукой учинили рукоприложение. Как-то нет у нас на деле такого обычая — чтобы то, что задумали, сейчас же и выполнили. За первых шесть кое-как порасписывались, остальные сами. Яков Станиславский, Иван Паученко, Василий Мова, Ден[ис] Оробченко, Конст[антин] Жученко, Сем[ен] Сукачев, Мих[аил] Жученко, Вас[илий] Гнилосыров, П. Лобко, А. Шиманов, Ив[ан] Шам...

3 апреля... Для меня совершенно достаточно, если мои земляки понимают меня, обращаются ко мне сами на родном языке, читают с удовольствием и пониманием брошюрки ³⁶, какими наделяешь их всякий раз и тут же при чтении и откровенной беседе уяснишь себе их взгляд на вещи преимущественно на самих себя с общечеловеческой точки зрения. Если я этого достигаю, по мере сил и умения взяться за дело — я совершенно счастлив.

9 апреля. Вчера Дядя отправил Кулишу 190 р[ублей] с[еребром] из суммы, вырученной лит[ературно]-муз[ыкаль-ным] вечером в пособие семейству покойного Тараса, для приобретения положенных кружком 6 000 экз[емпляров] Южнорус[ского] букваря Тарасового. Там же кое-что писал и о нашей летней поездке ³⁷, не может ли редакция «Основы» оказать какую-либо помощь?

12 апреля... Надвечір забіг Жученко Мих. Заніс патрет Н. Маркевича ³⁸, що получивсь при другій книжці «Основы» в студ. книгарні. Подивились... затим пішли до Лобка — там я зиркнув і на «Основу». Дещо перечитали... добра книжка! Аж дух радується, як там кажуть, як уздриш, як то гарна... наша самостійність хоч в письменному ділі,

Коли б скоріш прийшлося самому густенько придивитися та перечитати... А там незабаром вийде і згадка об Тарасові, де, мабуть, прийдеться перечитати і речі, сказані над його тілом ³⁹.

21 апреля. Вечером был в церкви, думал, было, говеть. Но, простояв с полчаса, я б[ыл] занят самыми отвлеченными и серьезными размышлениями. Посмотрел вокруг себя: все это чинодалы низшего разряда и челядь... Приектениях ⁴⁰ все это маленькое чиновничество усердно крестится и кланяется... Некоторые просто передразнивают какого-либо попа или пана, стараясь в своих движениях подделаться под лад тупоголового оригинала... Всматриваясь ближе, невольно удивляешься, как попы не поймут всей комичности своей роли?

Ночью я толковал об этом с Дядей, и м[ежду] п[рочим] пришла в голову следующая мысль: отчего это и до сих пор ни одна народность не может обойтись без истуканов? Потом сам по себе решился вопрос. Если, например, люди и нюхавшие кое-что (Д. П. Оробченко), а таких найдется громадное большинство, так и те требуют панихиды по Тарасе Григор[ьевиче], то чего же после этого можно ждать от массы?..

5 мая. Ходят слухи, что в Харькове следят за малороссами... Поговаривают, что, может быть, закроют «Основу» ⁴¹ за ее влияние на массу. А жаль, славный журнал, вообще говоря. Терезников ⁴² сообщил мне, что случилась кондичия — приготовить несколько мальчиков хохлов в гимназию... Они хорошо знают украинский яз[ык], и Ив[ан] Гр[игорьевич] благорассудил вм[есто] российских стихов, научить их нескольким пьесам из Кобзаря — пусть так явятся на экзамены... Дело доброе! Посмотрим, что скажет на это начальство.

8 мая в обед приехал Абрамович из Петербурга... Из рассказов его о Петербурге замечательны... Аукцион вещей Тараса. Приобретение им чарки и стакана. Подарок мне: фотографичес[кого] снимка с портрета Т[араса] Григорьевича, кисти от гроба, листочка от венков...

16 мая... Учора був у Шишкова. Там застав парубка дворового і чоловіка з Михновки, що приїхали до панича... Побалакав з ними, випили по чарці. Прочитав їм Тарасову ніч... Народ прийма за благо.

22 мая. Після науки в школі була збірка в університетській бібліотеці (книгарні) членів общества грамотності. Сюди явились деякі й тузи... З збірки я пішов з Потебнею. Дорогою зайшла річ об його букварі... Потім забіг до козаків з Дону Чу... і Федосеева, прочитав їм з «Основи» дещо. Річі над тілом Тараса найбільш їм вподобались.

23 мая. Вівторок. Оце до 80 листа приліпив патрет Тарасів, що привіз мені Абрамович з Петербурга.

10 июня. Зелена субота. Пішов гулять в університетський сад. Було 12 ч. ночі. Що за ніч така важна у нас на Вкраїні, а ще пуще у доброму садку, як вітерець і листочка на дереві не заворуше, і як місяць і зіроньками так і сєє на блакитнім небі... Не дурно вона добре забирала за серце покійних поетів Тараса і Гоголя.

Арсеній київський генерал-піп за тим, мабуть, не відвічав нам у Харків ⁴³, що київська консисторія вже одспівала у Петербурзький курінь, що, каже, южноруський язык есть нарічіє господарюючого московського, так по сій причині вони й [не] стали приймать українських книжок?.. От бісова наволоч, врагові халтурники! — Лобко привіз V книжку «Основи», де вже кончилась поезія Тарасова ⁴⁴ і почавсь його дневник...

Учора уночі налагодив листи до Охрицького і до Королова... ще написав до Залеського у Лебедин. Ув'язав книжок у Охтирку цілкових на 50. Далі послав від Лобка телеграму у Єкатеринослав до Левицького. Узяв подорожню — і того й гляди, справний козак!..

Завтра прийдеться ще де з чим видрядиться, поприганять діла — та в дорогу, в дорогу!..

19 июня. Экспедиция в Ясиновое. 19 июня предпринял с Ив[аном] Львовичем [Шимановым] поездку в Ясиновое, имение кн. Юсупова, в 12 верстах от Ахтырки... Эта Юсуповская слобода имеет 600 крестьян (временно обязанных). Хат очень густо. Улицы узкие и кривые... На всех бабах были полотняные очипки с зубчатыми краями. На мужчинах шапок мало, больше яломок. Все совершенно с подбритыми губами... Явились до волости... начальства не застали... Ми посідали з Ив[аном] Льв[овичем] [Шимановым] під коморою, побалакали з народом. Я прочитав їм «Тарасову ніч» ⁴⁵, «Тополію» ⁴⁶ [Шевченка]... Тут була й одна жінка. Ця стояла нерухомо біля стовба, до которого

я прихилився. Спершу кепкувала, вигадувала витребеньки, бо жартлива по натурі. Далі не хотіла вірити, щоб ото все те було понаписуване, каже, що я сам видумую. Потім слухала любенько, ковтаючи слинку, як читав «Тополю»... Чоловіки ж сиділи поважно, слухали во всі уха, сльоза радості так пробивала із очей...

25 юня. Неділя. С. Котельва (2025 дворів). Уїхавши в слободу, зараз показалаь нова мироносицька церква, а там вознесенський міст через ріку Котелевку. Очіпки на бабах високі... сірі свити... Волосне правленіє: голова усьому голова, книжок без нього не приймають... «Якби бамага яка-небудь, то ми б і прийняли, а книжки не наше діло!» — доложив писарчук. Прийшлось йти до голови. ...Я застав його за обідом. Він вийшов пузатий, червонопикий, у жилетці — розкошний, як той Богдан Хмельницький. Розказав йому, що ось, мов, привіз на пробу книжок землякам, нехай вони побудуть у волості, щоб народ побачив, може, й розкуплять потроху. Він велів хлоп'яті, що проводило мене з волості, сказать, щоб прийняли книжки. Я в волості прочитав «Наймичку» ⁴⁷ Шевченкову. Старі люди слухали поважно, а молоднеча реготалась?!

27 юня... Підходив у кокарді становий. Запитав фамилію. Чиї книжки? Чи нема чого з Колокола? Іскандера?

7, 8, 9 юля. Ахтырская ярмарка... Любовь к серому человеку и желание лучшей для него будущности заставляет меня продолжать дело торга. И вот я на Ахтырской площади как книгопродавец.

Сбыт товара в продолжение трех дней следующий. Пана́м и подпанкам продано:

«Гамалии» Тараса Шевченко	— 3	экземпляра
«Катерины»	»	— 2 »
«Гайдамаков»	»	— 2 »
«Тополи»	»	— 4 »
«Кобзаря» (полного)	— 2	»
«Наймички»	»	— 2 »
«Тарасовой ночи»	— 2	»
«Псалмов»	»	— 1 »

Летучие наблюдения. Молоді хлопці кидались до книжок. Стар же чоловік проходив собі понуро і рідко дуже навертались із них до товару. Іноді спита хлопець книж-

ки — побіг за грішми й щез. Часто приходилось просто виступать апостолом, взявши в руки «Хату»⁴⁸ або «Кобзаря». На слухателів завжди производил «хорошее впечатление»⁴⁹.

1862 рік⁵⁰

30 марта, пятница. 27 послав отвіт у Харків Ал[ександру] Афанасьевичу Потебні. Дещо замовив і об своїм житті... За школу воскресну, що діло гарненько йде. Є чутка, що начальство вже скалить зуби на мене... А він собі чита Тараса, Квітку⁵¹, «Хату».

27 июля. Прибавил еще кое-какие заметки с ярмарочных набросков. 25 июля 1862 года, в Гавришевке, в 6 часов пополудни переписал статью и отправил в «Основу» под псевдонимом А. Гаврыш. Статья озаглавлена «П'ять день з життя х[арківсько]го студента» с эпиграфом. «Збудуй хату з лободи, та в чужую не веди: чужа хата така, як свекруха лихая»⁵². Посвя[тив] вечной пам'яті Тараса Григоровича Шевченка⁵³. 27 июля отправил ее из Кобеляк на имя Вас[илия] Мих[айловича] Белозерского⁵⁴ по адресу «Основы» при следующем письме:

Щироповажаний пане-добродію Вас. Михайлович! Казав я Вам, засилаючи гроші на «Основу», що перекину щонебудь з того кутка, де тепер обахмаривсь, з Охтирки... Не мудрствуя лукаво, оце вам факти з мого крамарства (книгами). Язик, я бажав би, щоб мій zostавсь. До його звикло мое ухо. Посвячення Тарасові — теж, бо вірші його — заповідь моя, якщо є що путнього в голові й серці — їм дяка!

В. Гнилосиров

25 сентября. Вечером читал М. Н. «Черницу-Марьяну» Тараса с сентябрьской кн[ижки] прошлогодней «Основы»⁵⁵. Сама попросила... Удивляется, что стало с Марьяной!.. Девичья натура. Сожалеет о пансионе, о том, что подружки не отвечают на ее письма.

1863 рік

5 серпня. Оце розказувала мені матуся, як то видавали Пріську за муж, що все було по-простому, по-людській: як рушники давали, як коровай пекли... як дарували, які

були розглядини... Добро, да й годі. Аж сльоза мене про-
йняла, что все то рідне та погоже. Коли б то мені довелось
у своїй стороні і по своїм звичаєм одружуватись, а потім
бенкетувати на моїм весіллі!.. Кажуть, що покойний Тарас
Григорович усе було бажав так одружитись — то запевно
правда; бо він був людина щира і любив звичаї своїх зем-
ляків.

9 серпня. Хутор Гавришівка... Читав учора в «Основі»
«Материалы для биографии Т[араса] Гри[горьевича] Шев-
ченко» Саввы Ч[алого] [М. К. Чалого], кумедна натура
з одного боку: скільки видно з переписки з названим
братом Варфол[омієм] Гр[игоровичем] Ш[евчен]ко⁵⁶, він
усе цілив одружитись на кріпачці. Харитя⁵⁷ довго все
не давала йому спати, а далі, уже в Петербурзі, Ликеря⁵⁸...
Все думкою сягав, одружившись, перебраться на своє киш-
ло, над Дніпро, де він був одібрав собі й місце (грунт)
через того-таки Варфоломія, і два плани, сердяга, переслав
йому, як і будувати задля його те кишло. Жалко, що не
дожив та й вмер неборак. Хоч воно, здається, і поетично,
то він гаяв старість з жінкою, та я якось собі не розтовкаю
при тій думці, яку сам маю об сімейній житні? Нехай який
кремезний чоловік буде, а запаски зіб'є з панталику, а там
підуть, чого доброго, свари та чвари... «Охляв, ізнемігся,
змарнів чоловік!»

25 серпня. 12 серпня, вже-таки у Полтаві, читав я Олек-
сію Сем. Биллину свою працю, що в «Основі» — об про-
дажі книжок. Йому вона дуже вподобалась. Затем я наді-
лив йому на спомин «Оповідання» Опатовича і патрети: Та-
раса Шевченка й Зиновія Хмельницького.

13 жовтня. Тихий, місячний вечір.

Вчора скінчив сочиненіє В. Гумбольдта «О различии
организмов человеческого языка»⁵⁹, дуже розумна книжка...
Увечері зайшов О-ч з бурсачком — восьмилітків з села
Покровського... Почитали, побалакали про людей, про
волю — об покійнім Тарасові, которого й патрет показав
йому, дав «Тополію», хай вчиться читати та розуміє. О-ч
давав на почин Кольцова «Горькая доля», вірші прості,
здається і без московського корзікання, а хлоп'я чита
погано — і нічого не второпає. З Тополею інша річ: рідне
слово ляга зараз у голову й лоскоче мозок — і хлоп'я
дещо шупить. Побачимо, як воно дома розчовпає собі —
мабуть, на користь!

14 декабля. Сьогодні в 3-м класі, в училищі, задал стихотворення Т. Шевченка «На Різдво»⁶⁰ ученикам, по-видимому, оно понравилось — слухали з задоволенням...

1864 рік

22 лютого. Зранку отримав через німця книжку «Повісті Куліша» від зет. і там на главі «Кінець історії Софії» писулька від серденька:

На хутір лихо завернуло,
Туги чимало принесло.

Шевченко.

17 марта... В 6 часов вечера зашел за Генриеттой и вместе отправились в клуб. Был литературно-музыкальный вечер: играл квартет Пархимовского... После значительного собрания я открыл чтения «Баснями» Гребенки⁶¹, далее читал О-ч кое-что из Некрасова, потом я «Ктитора» из «Гайдамак»⁶² Шевченка.

21 марта. Після вечері, гуляючи й ярмаркуючи, зайшов з О-чим до Нахімова⁶³ на чай. Посиділи, потеревенили. Там була і Дзюбівна (Вера Николаевна) — цікава, веселенька дівчина. Дівчата просять на другий вечір прочитати «Наймичку» Шевченка...

22 марта... К вечеру я зайшов до Генрієтти, з нею до Іванєєвої, а всі вже на літературний вечір. Вечір був хороший. Перше виступив з передмовою Нахімов і прочитав дещо з Лермонтова, потім Молверіус з «Повістю о капітане Копейкине»⁶⁴, далі я з «Наймичкою» і «Думами» Шевченка... кончив читати Т-н⁶⁵ густенькою річчю о соціалізмі і снами Вери Павловни із роману Чернишевського «Что делать?».

27 августа. Вечером... Балакали, співали... Слезав за піснею «Б'ють пороги, місяць сходить» (з Шевченка).

Ф. А. ХАРТАХАЙ⁶⁶ В. С. ГНИЛОСЫРОВУ

Петербург, 1861 г., февраль, 28 дня

О смерти, смерти, сто чортів
твій ненці!

Здоров бувай, Василю!

Вже із газет ти повинен знати, що Тарас Григорович за-мовк навіки. У сій моїй писульці я тобі напишу, що сам

бачив і що тобі знать кортить. Скажу про похорони Шевченка. Умер він на другий день після своїх іменин⁶⁷ у 26 число в 6 часів уранці. Дуже, сердяга, не хотів умирати на чужині, усе про Україну згадував.

Після смерті його зараз усі узнали, не тільки хохли, а й усі путні люде. Прийнять на себе хлопоти похорон считав усякий за честь; грошей не жалілось. Спорядили таку труну, що хоть би і нам з тобою довелось у такій своє грішне тіло бачить. Дали знать у школу⁶⁸ хлопцям, щоб прийшли «почтить прах усопшего», і народу навалило такого, що хоть на Москву іди. Тіло лежало в Академії Художеств, бо Шевченко там умер. Всі письменні люде, теж узнавши, повалили, мов хмара. Так що у церкві був наголо студент та пан та літератор та учений. Ляхи теж усі прийшли. У церкві, шилом не повернеш. Шушвалі і деяким бабам та девкам досталось на горіхи.

Се було 28 числа. У 10 часів почалась обідня, в 11 кончилась і почалась панахида. Після панахиди завелись з попами: попи кажуть — треба закрити труну, громада криком кричить — не треба; Білозерський⁶⁹ чуть було не добравсь до одній бородини, та якось-то обійшлося, піп сховавсь. А все-таки торгуються, щоб труну закрити; парубота дивиться, що поки вона не озьметься за діло, то попи гарчати-муть. Наплювавши у кулаччя, парубота гаркнула своїм власним голосом: «не надо», і попи злякались і всі у вівтар поховались.

Утихомиривши народ у церкві, хохли почали говорити річі до тіла. Первий вскочив на катафалк Куліш⁷⁰ і вчистив річ по-українськи. «Умер еси, Тарасе, ...ти показав нам дорогу... а ми, якщо не підем по їй, то будем мовчати», сказав він. Другий вскочив Білозерський і теж по-хохлацьки вчистив. Третій вскочив Костомаров⁷¹ і уліпив по-московськи, укидаючи у річ стихи із рідної поезії. Четвертий сказав слово теж хохол, друзяка Шевченка, стихами, п'ятий теж хохол, і теж стихами та усе на рідній мові. Шостий студент лях⁷² (студенти ляхи усі були) сказав слово по-польську теж стихами.

Тут і я, прокашлявшись та ще дома випивши чвертку горілки і взявши з собою другу і вже у церкві допивши, наплював у кулаччя, нахмурих брови, як буцімто щонебудь і путне, теж по-хохлацьки учистив слово. Костомаров і другі прислухались до його і похвалили, а Білозерський там же попросив его «для «Основи».

Усіх річей було сказано з 15. При виносі труни ні одна проста рука до неї не трогалась; її ніс наголо студент і літератор; я ішов під гробом від ніг і з 3-го етажера держав його на плечах. Труни не спускали з рук до самого кладовища, до которого із Академії буде верст з 7. Труна була дубова, оббита срібною парчею, на узглаві кришки на срібній дощечці було написано: «Український поет Тарас Григорьевич Шевченко. 1861 г. Февреля 26 дня».

Дубову труну положили у свинцеву, через те, що его повезуть на Україну. На поета возложили лавровий вінок, із котрого я увірвав три листика і кожний прикладував до його широкого лобу. Із трьох, тобі, як справжньому хохлові, як моему щирому приятелю, посилаю в знак пам'яті моєї і священного для українців Шевченка. Другий піде у Київ, а третій останеться у мене. Та ще я відірвав від труни китицю, котру теж думаю тобі подарить, якщо побачусь з тобою у Харкові, до того времени, поки ти не виїдеш з Харкова. Посилаю тобі ще дві нитки з китиці, котру я відірвав від труни Шевченка: одна срібна, друга проста нитяна, бо ти хохол.

От тобі й похорони Шевченка. Я совітую тобі побалакати з хлопцями і отслужить панахиду по душі покійника. Там можете ви учистити на рідній мові з десятків слів, котрі любий журнал напечата, якщо не дуже будете залазити у ліс. Річі, котрі були тут сказані, — дуже хвабрі. Посилаю тобі мою. Одного посадили у Камчатку за річ (ляха). Новостей, особливо демонстративних, у нас до біса, та нігде писать.

Твій щирый О. Хартахай.

Не забувай мене на чужині. Я, як прочитаю твое письмо, мені легше становиться... Пожалуйста, не полнуйся та напиши мені швидко. Спасибі заробиш.

РІДНЕ СЛОВО НАД ТІЛОМ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Чи мало з чим рівняли жисть чоловіка на сім грішнім світі! Рівняли ⁷³ її з каюком, що плава по синьому морю, рівняли її з банкою (що плава) на воді — свята правда: схопився вітер, зірвалась буря, пішла горами хвиля, тогді (не тільки), й банці і каюкові капут. Рівняли її з билиною

у полі, з високим деревом, котрому черви коріння точуть, з чоловіком, котрий тиняється по світу, і багацько де з чим рівняли—а я вже не став! Серце щимить, душа болить, волосся на голові, мов щетина, дибом стоять, сумно, страшно, як питаєш себе, «що ти й чого живеш».

Усі люди виринають на світ божий, як і жодний, та не усім одна доля придалась. Доля, мов п'яний чоловік, що на ярмарку з пляшкою ходє: поштує усякого, хто на очі попався: іншого до верху налле, другому тільки чарку піднесе, а третього і вовсі обмине; як та лихоманка не розбира, на кого наскіпається: мужик і пан її все одно. Вона не зазира нікому — ні в голову, ні в душу, ні в серце. Інший до п'яти ліків не тямє, душа, як кобила над сіном, з старців сорочки лупе, жуків безвинних ногами топче — вона до його льне і коржі з салом в зуби тиче.

Один, для своєї користі, рад усю громаду в старці пустить — вона його шанує: а інший, бодай не казати, сам про себе думати не дума, не порива діло добре — вона того й не добача, — вона на його напуститься, неначе її правда його «упоперек легла», муче його, в'яне, з ніг валяє, ганя по світу, як ловець бирюка по полю, не зна, де йому смерть заподіять, зажене його у такі края, куди і ворон кістки не заніс би. Зажене, бо силу має. Доля орудує чоловіком, як швець шилом: куди застроме, туди й лізь, як добрий козак конем: куди поганя, туди йди.

Правди у неї ні шага не наберешся.

Одному вона запродує
Від краю до краю,
А другому оставляє
Те, де заховують!

Подякуєм небові, що воно не дало нам знати того, що нас жде за горами, бо якби чоловік знав, де його кості положуть — не захотів би довго жити.

Сумно і страшно вимовити: Тарас Григорович умер, а ще страшніше сказати: на чужій чужині. Українчко, мати наша, де твоя утіха, де вона привітає і що тепер робе. Де привітає — сама знаєш — робе ніщо. Відкинула ніженьки, що її по світу носили, зломилла рученьки, що тобі служили, що за тебе крестились, закрила карі очі, перестала думи думати і співати пісні, перестала сльози лити — стомилась, заснути захотілось. Матинько наша, Україно, степи, могили, Дніпр широкий, небо наше синє! Хто вам

лісні заспіває і про вас подума, хто вас щиро любитиме і за вас загине!

Тарас Григорович лежить у труні, споряджений на той світ! Замок і затиш наш соловейко навіки, не роздається вже голос його на святій Україні! Степи, могили, козацька воля, Дніпр і інше дещо не почують більше нічого, окрім того, що чули. Україно, де твій син, що тебе любив так щиро, що за тебе жисть свою у кишені носив! Мова українська, де твій батько, що тебе так шанував, що через його тебе ще більше поважати стали, що усім убив у пельку, що на тобі не тільки можна богові помолитись, заспівать про очі дівочі, про рідну старину, вчистить Катерину, Наймичку, заспівать про гайдамаків, а можна дуже гаразд виспівувать про усе, що душа людська забажа.

Надумався, наплакався та й годі сказав! Тісно йому було на сім світі жити — він його оставив, перейшов туди, де немає ні печалі, ні воздыхання. Лежить він, як лебідь, і гадки не має, не думає, що комусь трудно і тяжко буде, як зозуля у садочку закує про лихо!

Довго тебе, батю, на Україну вижидали, як маєвого дощичку ждали, — тепер перестануть. Як сонечко ясне, що з чорних хмар визирає, показувавсь ти на родину, та недовго в її привітав, усе тебе доле на чужину закликала. Закликала і очі закрила! Спи ж, батю, коли їй так захотілось; спи, не просипайся, не продирай очей своїх до того часу, поки у труби затрублять, поки правда з кривою силу мірять буде, поки правда зверху сяде і доля замовкне...

П р и м і т к и

Щоденник В. С. Гнилосирова являє собою книжку великого формату (20 × 32 см.), в шкіряній обкладинці з золотим тисненням. У книжці 957 сторінок. На титульній сторінці напис: «Щоденник Василя Степановича Гнилосирова з 23 грудня 1860 р. по 31 серпня 1865 р. (стор. 1—275)». (Відділ рукописів ДПБ УРСР, інвентарний номер 1³⁵⁴/₆₁₁₂).

¹ Початок відомого вірша Шевченка «Думи мої, думи мої», написаного в 1839 році в Петербурзі.

² Початок вірша Шевченка «Думка», написаного 2 листопада 1838 р. в Гатчині.

³ «Основа» (Южнорусский литературно-ученый вестник) — щомісячний громадсько-політичний український журнал, що видавався українською і російською мовами у Петербурзі в 1861—1862 рр. під редакцією В. М. Білозерського. М. Г. Чернишевський в огля-

довій статті в «Современнике» (1861) «Новые периодические издания» позитивно оцінив вихід першого номера журналу і підтримав багато положень журналу щодо розвитку української національної культури. У той же час «Современник» критикував «Основу» за націоналістичні та ідеалістичні тенденції, вихваляння реформи 1861 року.

- ⁴ В «Основі» із номера в номер друкувалися твори Т. Г. Шевченка. Тут вперше було опубліковано багато віршів Шевченка, його п'єса «Назар Стодоля», уривки з «Журналу» (щоденника).
- ⁵ В січневій книжці «Основи» за 1861 рік були надруковані «Заметки и наброски для драмы из украинской истории» М. В. Гоголя.
- ⁶ Костомаров М. І. — Див. примітку 17 до розділу «Спогади Е. В. Н.».
- ⁷ Куліш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український реакційний письменник, літературознавець, мовознавець, критик, історик. Про взаємовідносини Куліша і Шевченка див. розділ «Т. Г. Шевченко в листуванні П. О. Куліша».
- ⁸ Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілинська-Маркович) (1834—1907) — видатна українська письменниця революційно-демократичного напрямку, якій Шевченко присвятив свій відомий вірш «Марку Вовчку». У першій книжці «Основи» за 1861 рік було опубліковано оповідання Марка Вовчка «Три долі».
- ⁹ Галка Ієремія — псевдонім М. І. Костомарова. Цим псевдонімом Костомаров звичайно підписував свої українські вірші.
- ¹⁰ Ганна Барвінок — псевдонім української письменниці Олександри Михайлівни Куліш (Білозерської) (1828—1911), дружини П. О. Куліша, сестри видавця «Основи» В. М. Білозерського. Під цим і під псевдонімом А. Нечуй-вітер вона друкувала в «Основі» оповідання і нариси.
- ¹¹ Левченко М. М. — етнограф, автор опублікованих у перших номерах «Основи» замітки «Різдвяні святки», «Крепостное население России» та ін.
- ¹² Номис — псевдонім українського письменника і етнографа Матвія Терентійовича Симонова (1823—1900), який опублікував в «Основе» ряд статей і заміток.
- ¹³ Афанасьев-Чужбинський Олександр Степанович (1817—1875) — письменник і етнограф, автор спогадів про Шевченка.
- ¹⁴ Білуха-Кохановський М. А. — автор опублікованої в «Основе» (1861, кн. I) сільськогосподарської замітки «О рабочем скоте и о «хворобе»».
- ¹⁵ Поема «Чернець» була розпочата Шевченком в Орській кріпості у 1847 році і закінчена в 1858 р. в Москві. Переписуючи після повернення з заслання поему, спочатку присвячену Кулішу, Шевченко знімає цю присвяту. (Див.: Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. II, вид. АН УРСР, 1953, стор. 397, 512—513).
- ¹⁶ Жученко Михайло Васильович (1840—1880) — студент Харківського університету, пізніше — один із засновників Наукового товариства імені Шевченка, відомий харківський адвокат.

- ¹⁷ Лобко Петро — студент, знайомий Шевченка.
- ¹⁸ Шиманов Андрій Левкович (1836—1901) — студент Харківського університету, згодом харківський адвокат, який співробітничав у «Киевской Старине».
- ¹⁹ Мова, Василь (псевдонім — Лиманський) (1842—1891) — український поет і драматург.
- ²⁰ Ми не маємо відомостей про студентів, які підписали протокол — Бницького Івана, Павловського Федора, Паученка Івана, Оробченка Василя, Сіренка Г.
- ²¹ «Дядя» — прізвисько А. Л. Шиманова.
- ²² Бахметьев — харківський губернський предводитель дворянства.
- ²³ Лавровський Петро Олексійович (1827—1886) — російський мовознавець, славіст, професор слов'янознавства Харківського університету, член-кореспондент Російської Академії наук, автор праць з історії староруської мови. Він опублікував ряд праць, присвячених розвитку української мови.
- ²⁴ Зернін Олександр Петрович (1820—1866) — професор Харківського університету, автор праць з російської історії.
- ²⁵ Хартахай, Феоктист Абрамович — петербурзький студент, який виголосив промову біля труни Шевченка 28 лютого 1861 року. Є. П. Кирилюк у нарисі про життя і творчість Шевченка називає його співробітником «Современника». (Є. П. Кирилюк. Т. Г. Шевченко, Київ, 1951, стор. 100).
- ²⁶ Лист Ф. А. Хартахая з Петербурга до В. С. Гнилосирова вклеєно між сторінками 50 і 51 щоденника В. С. Гнилосирова за 1861 рік (ДПБ УРСР, 1 $\frac{354}{6112}$). Тут же вклеєний автограф промови Хартахая біля труни Шевченка 28 лютого (за ст. ст.) 1861 року.
- ²⁷ Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — відомий вчений філолог-мовознавець, професор Харківського університету, член-кореспондент Російської Академії наук.
Протягом багатьох років О. О. Потебня і В. С. Гнилосиров, як свідчить щоденник останнього, були в дружніх стосунках. 23 вересня 1863 року В. Гнилосиров записав у щоденнику: «Ал[ександр] Аф[анасьевич] [Потебня] передал мне свою книжку «Мысль и язык» с надписью «Любимому земляку В. С. Гнилосырову. А. Потебня». Портрет его подписан в Петербурге 23 августа 1863».
У 1864 році, будиши ад'юнктом Харківського університету, О. О. Потебня подарував В. С. Гнилосирову рукопис «Малорусского букваря, составленного по звуковому методу», за яким вчилися письму в українських недільних школах. Через 35 років В. Гнилосиров опублікував у журналі «Киевская Старина» цей рукопис. У супровідному листі в редакцію журналу В. Гнилосиров називав О. О. Потебню «незабвенным профессором-другом» («Киевская Старина», 1899, № 8. Приложение).
- ²⁸ Див. примітку 23.
- ²⁹ Псевдонім великого російського революціонера-демократа філософа-матеріаліста, письменника і публіциста Олександра Івано-

вича Герцена (1812—1870). Ім'я Герцена неодноразово згадується в щоденниках В. Гнилосирова.

- ³⁰ Т. Г. Шевченко безустанно турбувався про народну освіту. З цією метою він підготував і опублікував український Буквар. 4 січня 1861 року, незадовго до смерті, Шевченко писав М. К. Чалому: «Вельмишануемый земляк мій! Посилаю вам на показ 10 екземплярів мого Букваря, а із контори Транспортів ви получите 1000 екземплярів. Добре було б, якби можна розпустити його по уездних та по сільських школах. Та вже що хочете, те й робіть з ним, а як бог допоможе, — зберете гроші, — то положіть їх в каси воскресних шкіл.

Я чув і читав, що високопреосвященний Арсеній дуже возревновав о сільських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Буквар і, як вподобается, то я і йому пришлю хоть 5 000 екземплярів, звичайно за гроші (по 3 к.), бо це не мое добро, наших убогих воскресних шкіл, — так і скажіть йому. (Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III. Листування. 1929, стор. 203—204).

Т. Г. Шевченко, так само як і В. Гнилосиров та його товариші-студенти, які намагалися продовжити громадський почин Шевченка, гадав, що митрополит київський і галицький Арсеній (Федір Павлович Москвін (1795—1876), духовний письменник і проповідник) насправді хоче сприяти освіті українського народу. Дальші записи в щоденнику Гнилосирова показують, що Арсеній лицемірив. «Київський генерал-піп», як називав його автор щоденника, не вважав за потрібне відповісти на звернення до нього харківських студентів.

Один з перших біографів Шевченка М. К. Чалий так коментував процитований вище лист до нього Шевченка: «Наш поэт, в простоте душевной, поверил рекламам Киевских епархиальных ведомостей и думал, что митрополит Арсений в самом деле распи-нается за народное образование, а между тем он был не светильником, а гасителем народного образования — в своей епархии. Служившие в его время по учебному ведомству хорошо помнят воздвигнутый им крестовый поход против школ и учителей министерства народного просвещения в юго-западном крае. 1300 школ в киевской епархии существовали тогда и теперь продолжают существовать только на бумаге». (М. К. Ч а л ы й. «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», К., 1882, стор. 181).

З приводу розповсюдження «Южнорусского букваря» Т. Г. Шевченка, як свідчать опубліковані архівні матеріали, між київським митрополитом Арсенієм, обер-прокурором Синоду Д. А. Толстим, начальником Управління цензури В. А. Долгоруковим було спеціальне листування. В результаті цього листування було вирішено рекомендувати митрополиту Арсенію «отклонить принятие и раздачу «Южнорусского букваря» Т. Г. Шевченко в виде учебного руководства». (Див. «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 298—302).

- ³¹ Див. примітку 25.

- ³² Ф. А. Хартахай прислав В. Гнилосирову кілька ниток з китиці парчі труни Шевченка. Ці нитки зберігаються в його щоденнику за 1861 рік (між сторінками 50 і 51).

- ³³ Тут йдеться про останні рядки листа Ф. Хартахая до В. Гнилосирова від 28 лютого 1861 року, який публікується нижче: «Річі, котрі були тут сказані, — дуже хвабрі. Посилаю тобі мою. Одного посадили у Камчатку за річ (ляха)». Очевидно, Ф. Хартахай мав на увазі студента-поляка В. Ю. Хорошевського, який виголосив польською мовою промову біля труни Шевченка. За це його репресувала поліція. У своїй промові В. Ю. Хорошевський закликав до братського єднання слов'янських народів. Публікуючи його промову, редакція журналу «Основа» (1861, № 3) зробила до неї таку примітку: «С большим удовольствием и признательностью помещаем эту превосходную, благородную речь. Она показала, что наш народный поэт внушал чувства справедливости соплеменникам нашим, возвышающимся над предрассудками».
- ³⁴ Учень Гнилосирова, син педагога.
- ³⁵ П. А. Лобко. Див. примітку 17.
- ³⁶ Працюючи у недільних школах по поширенню грамотності серед українського народу, В. С. Гнилосиров надсилав слухачам шкіл букварі Шевченка та інші його твори.
- ³⁷ Йдеться про гадану поїздку В. Гнилосирова та інших студентів Харківського університету на село для популяризації і розповсюдження творів Шевченка та інших українських письменників.
- ³⁸ Маркевич Микола Андрійович (1804—1860) — український історик, поет, етнограф, автор п'ятитомної «Історії Малороссии», в двох томах якої є цінні документи з історії України. Шевченко присвятив Маркевичу вірш «Бандуристе, орле сизий».
- ³⁹ Промови біля труни Шевченка були опубліковані Л. Жемчужниковим в журналі «Основа» (1861, кн. 3, стор. 1—21).
- ⁴⁰ Єктенія — частина православного богослужіння.
- ⁴¹ Журнал «Основа» був закритий наприкінці 1862 року.
- ⁴² Терезников Іван Григорович — український педагог.
- ⁴³ Див. примітку 30.
- ⁴⁴ Поеми і вірші Шевченка публікувались і в наступних книжках «Основи» у 1861 і 1862 роках.
- ⁴⁵ Поема Шевченка «Тарасова ніч», написана в Петербурзі у листопаді 1838 р., оспівувала повстання українського народу проти польського панування на Україні в 1630 році. Більша частина поеми була заборонена царською цензурою. Вперше повністю (за виключенням кількох рядків, викреслених цензурою, які не вдалося поновити), поема була опублікована в Женеві в 1890 році у книзі: «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії».
- ⁴⁶ Балада Шевченка «Тополя» була написана в Петербурзі у 1839 році.
- ⁴⁷ Відома поема «Наймичка», в якій розповідається про трагічну долю селянки-матері, що змушена була підкинути свою дитину заможним селянам і піти до них наймичкою, написана Шевченком у листопаді 1845 року в Переяславі.
- ⁴⁸ «Хата» — український літературний альманах, що видавався в 1860 році у Петербурзі П. О. Кулішем.

- ⁴⁹ Щоденник В. С. Гнилосирова в 1861 році закінчується записом від 25 червня.
- ⁵⁰ Записи в щоденнику В. С. Гнилосирова в 1862 році починаються 8 березня.
- ⁵¹ Квітка Григорій Федорович (1778—1843) літературний псевдонім — Грицько Основ'яненко) — видатний український письменник, автор багатьох оповідань, повістей і популярних комедій.
- ⁵² Уривок з народної пісні.
- ⁵³ Публікуючи у вересневій книжці «Основы» за 1862 рік статтю В. Гнилосирова, редакція журналу зберегла цей епіграф і присвяти Т. Г. Шевченкові.
- ⁵⁴ Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — редактор журналу «Основа».
- ⁵⁵ Поема Шевченка «Мар'яна-Черниця» (1841) присвячена Оксані Коваленко — дівчині, яку Шевченко любив в юнацькі роки і неодноразово згадував у своїх творах. У вересневій книжці «Основы» за 1861 рік опублікована частина поеми під редакцією і з передмовою П. О. Куліша, який безцеремонно замінив кілька рядків своїми і цим спотворив поему.
- ⁵⁶ Шевченко Варфоломей Григорович (1821—1892) — «названий брат» поета, залишив спогади про Т. Г. Шевченка і багато листів від нього.
- ⁵⁷ Харитя — кріпачка князя Лопухіна, наймичка В. Г. Шевченка, про яку Тарас Григорович Шевченко неодноразово писав своєму «названому братові» у першій половині 1860 року. Шевченко просив Варфоломея Григоровича допомогти йому одружитися з Харитею.
- ⁵⁸ Ликера Полусмакова — кріпачка поміщика М. Я. Макарова, знайомого Шевченка, на якій хотів поет женитися в Петербурзі. Шевченко присвятив їй два вірші. У першому — «Ликері. На пам'ять 5 августа 1860 г.» — поет мріє про життя з нею «в хатині тихій і веселій». Другий вірш «Л.» написаний 27 вересня 1860 р. в Петербурзі після розриву з Ликерею.
- ⁵⁹ Гумбольдт Вільгельм (1767—1835) — відомий німецький вчений-філолог. Книга В. Гумбольдта «Про різницю організмів людської мови і про вплив цієї різниці на розумовий розвиток людського роду» був опублікований в російському перекладі в Петербурзі в 1859 році.
- ⁶⁰ В. Гнилосиров, мабуть, має на увазі вірш Шевченка, написаний в Кос-Аралі 24 грудня 1848 року: «Не додому вночі йдучи».
- ⁶¹ Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український поет і байкар, який викривав соціальну несправедливість, бюрократизм, хабарництво.
- ⁶² «Ктитор» — розділ з революційної поеми Шевченка «Гайдамаки» (1841), в якій зображено селянське повстання проти польської шляхти в 1768 році. Поема ця дістала високу оцінку революційно-демократичної критики. Характеризуючи поему Шевченка, М. О. Добролюбов писав: «У Шевченка ми бачимо всі елементи української народної пісні. Її історична доля навіяла йому цілу

поему «Гайдамаки», напрочуд різноманітну, живу, сповнену сили і цілком вірну народному характерові або принаймні характерові малоросійських історичних дум». (М. О. Д о б р о л ю б о в. Літературно-критичні статті, Держлітвидав України, 1956, стор. 584).

⁶³ Н а х і м о в П. І. — вчитель повітового училища, товариш по службі В. С. Гнилосирова.

⁶⁴ «Повість про капітана Копейкіна» з розділу Х «Мертвих душ» М. В. Гоголя.

⁶⁵ Мабуть, Т е р е з і н І в а н Г р и г о р о в и ч — вчитель повітового училища.

⁶⁶ Див. примітки 25, 26. Частина листа Ф. А. Хартахая друкувалася в журналі «Україна», 1925, кн. 1—2, стор. 145—146.

⁶⁷ 25 лютого 1861 року (за ст. ст.) минуло 47 років з дня народження Т. Г. Шевченка.

⁶⁸ Очевидно, в Петербурзький університет.

⁶⁹ Див. примітку 54.

⁷⁰ Див. примітку 7.

⁷¹ Див. примітку 6.

⁷² В. Ю. Хорошевський. Див. примітку 33.

⁷³ У промові Ф. А. Хартахая широко використані образи і порівняння народної поезики.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО В НЕОПУБЛІКОВАНОМУ ЛИСТУВАННІ П. О. КУЛІША

Протягом ряду років ім'я П. О. Куліша апологізувалося. Письменник, критик, етнограф, історик, автор багатьох творів і літературно-критичних статей, Куліш був одним з організаторів і активних співробітників перших українських видань — альманаха «Хата» і журналу «Основа», редактором і видавцем творів українських письменників. Наводячи ці факти, старі біографічні роботи про Куліша (Б. Грінченка¹, В. Шенрока², О. Маковея³ та інших) значно перебільшували значення Куліша в розвитку української художньої літератури.

А тимчасом пройнята буржуазним націоналізмом і реакційним романтизмом, більшість творів Куліша не тільки не сприяла, а гальмувала зростання прогресивної української літератури.

У 1907 році, готуючи до видання повну збірку творів і листів П. О. Куліша, його дружина О. М. Куліш в широко розповсюджених об'явах про підписку на це видання писала:

«Украина не забывает своего славного сына: имя его тесно связано с возрождением национализма в истории и литературе южной Руси в половине XIX века и стоит рядом с двумя другими крупнейшими именами: Шевченко и Костомарова. Они составляли нераздельное трио, будучи друзьями при жизни и долгое время совместными работниками на поприще науки и литературы, дополняя друг друга»⁴.

Тут все, за винятком характеристики націоналізму Куліша, викривлено. Між революційним, бунтарським світоглядом Шевченка і буржуазно-ліберальною в перший період творчості, а згодом реакційною ідеологією Куліша була докорінна різниця.

Уже в Кирило-Мефодіївському товаристві (1847) Куліш і Костомаров займали праві, буржуазно-ліберальні позиції, а Шевченко очолював революційно-демократичне крило товариства. Після арешту жандармерією членів товариства Куліш був засланий в Тулу, де незабаром встановив хороші відносини з місцевими властями, і вірогідними петиціями добився амністії, а Шевченко на десять років був відданий у солдати і засланий в Орську кріпость.

Докорінна різниця в світогляді Шевченка і Куліша позначилась на їхніх творах і відбилася на їхніх взаємовідносинах. Звичайно ці

взаємовідносини характеризуються як дружні. До цих тверджень, які повторювалися і в працях, опублікованих за радянський час, треба поставитись критично. Звернемося до фактів.

Нечисленні листи Шевченка до Куліша і записи про нього в «Журналі» (щоденнику) Шевченка, після повернення його з заслання, як завжди безпосередні і щирі.

Шевченко цинив знання Куліша і був вдячний за допомогу у виданні його творів, хоч і протестував проти намагань Куліша пом'якшити політичну гостроту і поетично збіднити його твори.

Щодо Куліша, то його ставлення до Шевченка уже в перший період їхнього знайомства не було цілком щирим. 5 червня 1844 року Куліш у листі до Шевченка з Києва називає його «любимим земляком» і говорить, що його твори проймають «до самого серця», а за 6 місяців перед цим Куліш писав до майбутнього душителя української мови М. В. Юзефовича⁵, клопочучи про своє переведення у Петербург: «Шевченко хвалився мне добрым к нему расположением тамошнего попечителя и обещал доставить мне место учителя в Дворянском училище в Петербурге; но кто, зная Шевченко, может в чем-нибудь на него положиться»⁶.

Шевченко не знав про цей лист Куліша. Він був опублікований лише в 1899 році. Цікаво відзначити, що в 1876 р. Юзефович у доповідній записці на ім'я міністра внутрішніх справ О. Тимашева так характеризував Куліша і Шевченка: «По своей легкой природе, способный ко всяким увлечениям, и по свойству своего ума, очень поверхностного, но заносчивого... воспламеняясь враждебно к Москве, он (Кулиш) возненавидел Хмельницкого... Но бредни Кулиша не могли найти тогда восприимчивой почвы... Почти одновременно с Кулишом явился поэт Шевченко, замечательный самородок-художник, вышедший из крепостного крестьянства, а поэтому озлобленный против крепостного права и сделавшийся певцом казацкой воли. Но он стоял сам по себе, особняком от украинфильской затишья, хотя и служил ей подспорьем как возбудительное средство». Далі Юзефович писав, що Куліш з «приобретенными сторонниками» пытался использовать Шевченко⁷.

Листи Куліша до Шевченка витримані в менторському тоні. Куліш весь час «повчає» поета, дає йому настанови. Без усякої скромності, вважаючи себе незаперечним знавцем України та української літератури, Куліш намагався підкорити Шевченка своєму впливові.

Керуючись націоналістичними міркуваннями, Куліш неодноразово рекомендує Шевченку, після повернення його з заслання, ні в якому разі не друкувати російських повістей. «Поглянь на Квітку, — писав Куліш Шевченку 1 лютого 1858 р., — він себе в таке багно втербив московщиною, що послі смерті його ми ніяк не витягнем і не поставим так високо, як він достоїн по українським повістям... Так і тобі буде, брате! Якби в мене гроші, я б у тебе купив (російські повісті. — Д. І.) їх усі разом да і спалив»⁸.

Куліш претендував одержати монопольне право на видання творів Шевченка. Але, незважаючи на всі намагання Куліша підкорити своєму впливові Шевченка, народний поет йшов своїм революційним шляхом, і це викликало озлоблення Куліша.

У 1874 році в другому томі своєї «Истории воссоединения Руси» він насмілювався назвати музу Шевченка «полупьяной» і «распущенной»⁹.

Характеризуючи ставлення українських козаків до Катерини II, Куліш писав, що вони «даже в жалобных песнях о разорении Сечи сохранили к ней сыновнее почтение: она и там у них Великий Свит

наша Маты, а вовсе не то, чем представила ее нам полупьяная муза Шевченка».

Тут же Куліш говорив, що: «Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешевую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с лопатой в руках: оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою; остальное было бы в его глазах не лучше сору, «его же взметает ветер от лица земли»¹⁰.

У відповідь на обурення громадськості наклепницькими випадками Куліша, його ідейні прибічники намагались пояснити це «хворобливим станом», «душевною кризою» Куліша.

Характерно, що навіть за радянський час мали місце спроби «обілити» Куліша. Так, наприклад, Віктор Петров наприкінці своєї статті «Куліш і Шевченко» (1925) прийшов до висновку, що ставлення Куліша до Шевченка не можна назвати дворушницьким, а суперечність у цих відносинах слід, на думку В. Петрова, пояснювати нібито «романтичною натурою» Куліша: «Куліш міняв свої погляди, свої оцінки, — писав В. Петров, — але, міняючи погляди й оцінки, він своєї ідеології не зраджував. Це була людина цільного світогляду й певних ідей. Еволюціонуючи, він еволюціонував у межах логічного розвитку даної ідеї. З його був романтик, а романтизм становить поруч обидві ці ідеї: протейзм — мінливість і органічну цільність... Трагедія Куліша не була його особистою трагедією, це — загальна трагедія романтичної культури. Джерела ж цієї трагедії в розриві з соціальним оточенням. Тільки на цьому фоні стають зрозумілими усі відтінки суперечливих взаємовідносин Куліша й Шевченка»¹¹.

Інший дослідник М. М. Могилянський (П. П. Чубський) в статті «Шевченко и Кулиш», опублікованій у 1927 році, грубі наклепницькі випадки Куліша проти Шевченка намагався пояснити «добре відомою неврівноваженістю» палкого Куліша і його «хворобливим станом»¹².

А тимчасом уже опубліковані листи Куліша і уривки з його листування з М. М. Лазаревським, К. М. Бестужевим-Рюїнін, В. І. Шенроком та ін., які публікуються тут вперше, показують, що намагання Куліша в 70—80-і роки всіляко очорнити Шевченка, звести наклеп на нього були для Куліша не випадковим, а закономірним явищем. І спроби пояснити це «романтизмом» або «хворобливим станом» Куліша безпідставні.

Звернемося однак до фактів.

Лист друга і виконувача духівниці Шевченка Михайла Михайловича Лазаревського, дуже занепокоєного виданням творів поета, свідчить, що Куліш, який у 1861 році назвав Шевченка «великим і славетним на весь світ кобзарем», через кілька років після смерті Кобзаря відмовився бути видавцем Шевченка.

«Издание Шевченко необходимо бы, — писав М. М. Лазаревський Кулішу. — Не знаю, что делает по этому случаю Варфоломей Григорьевич. И его дела что-то плохи. Я жду от него ответа об этом деле. Не знаю, насколько Чалый¹³ способен издать, т. е. разобрать, проверить, объяснить, тем более, что он с Тарасом и мало был знаком, а тут личное знакомство много значит. Но я в этом деле не судья

и не хозяин. Так как после Вашего отказа, Варфоломей Григорьевич никого не мог найти лучшего, то должен был обратиться к Чалому. Впрочем, он до сих пор еще не дал полного согласия и обещания. А «Кобзаря» нет, а его спрашивают»¹⁴.

Листування між Кулішем і професором російської історії Петербурзького університету, засновником вищих жіночих «бестужівських» курсів К. М. Бестужевим-Рюїнін¹⁵ виникло в зв'язку з тим, що останній допомагав виданню в Петербурзі тритомної праці Куліша «История воссоединения Руси». В одному з листів до Бестужева-Рюїна у 1876 році Куліш відізвався про Шевченка в звичайному для нього наклепницькому дусі.

10 січня 1876 року Куліш писав з хутора Матроновки під Борзною К. М. Бестужеву-Рюїну в Петербург:

«Многоуважаемый Константин Николаевич, Ваш одобрительный отзыв о первых главах III тома моей книги обрадовал меня чрезвычайно. Я провел круглый год в глубоком уединении. Жена моя хвалила мою работу, но она не специалист и, естественно, относится ко мне пристрастно. Больше некому было показать мою рукопись.

Если Вы не зачеркнули *всего* «объяснения», т. е. предисловия к III тому, то стихи из неизданной поэмы Шевченка благоволите оставить. Во-первых, эта и другие подобные ей поэмы известны по множеству рукописных копий; во-вторых, все, так сказать, ругательные стихотворения Шевченка напечатаны давно уже во Львове; в-третьих, в Праге печатается *полное* собрание сочинений Шевченка, с тем, чтобы только первый том продавать в России, и в-четвертых, — это самое главное — Шевченко ценится у нас высоко преимущественно за свои непозволительные произведения. Надобно заявить взгляд на него, образовавшийся путем прилежного вникания в историю. Сверстники мои были сбиты с толку мечтаниями украинской литературной школы.

Пускай же хоть новое поколение уразумевает ее заблуждения. Что касается до «излишних толков», то скажу словами украинской песни:

Ой, нехай же не судять,
То як розуміють:
Прийде тая годинонька, —
Вони й понімють.

У нас есть комическая пословица: «Дивиться як теля на нові двері». Совершенно в таком виде представляются мне

люди, от которых надобно опасаться излишних толков. Затвердив от нас, что Шевченко великий поэт, они уже и нам самим не верят, когда мы великого поэта находим, в некоторых случаях, малым мыслителем. Но беда не в слабой способности к изучению или в отсутствии знаний, а в том вреде, который иллюзии Шевченко причиняют массе полуученых и полуобразованных людей. Сужу по самому себе. Шевченко долго, дольше самого Костомарова, загораживал мне дорогу к уразумению международных отношений Польши, Малороссии и России»¹⁶.

Як видно з тексту цього листа, Куліш писав його не в стані «романтичної неврівноваженості». Цілком свідомо намагався він переконати російського вченого в тому, що Шевченко був «малим мислителем», який згубно впливав на суспільство.

Цікаво відзначити, що ліберально настроєний К. М. Бестужев-Рюмін відчув тенденційне ставлення Куліша до Шевченка і в листі-відповіді рекомендував Кулішу опустити в передмові до III тома «Истории воссоединения Руси» його випад проти Шевченка.

«Многоуважаемый Пантелеймон Александрович, — писал Бестужев-Рюмін Кулішу 22 січня 1876 року, — тексты Ваши все свез я в типографию. Корректора он обещал взять. Я им говорил об Якоби; но не мог сообщить им адреса. Не считая возможным изменить чужую мысль уничтожением всего введения, я оставил место и о Шевченко, хотя, опять повторяю Вам с грустью, Ваша книга слишком хороша, чтобы из такого пустяка портить ее впечатление, которое без раздражающих вызовов было бы еще сильнее. Ее назначение более примирительное, чем полемическое. Так я понимаю Вас, быть может, ошибочно. Прочитывая Ваши страницы, я думал, что здесь нередко зерна полного понимания, и потому следы полемики, [которые] не совсем по мне, у Вас очень грустны, тем более, что при неразвитости нашего общества на них накинута люди и прежде чем на что-нибудь другое»¹⁷.

Думка К. М. Бестужева-Рюміна і побоювання громадського обурення спонукали Куліша опустити своє вороже висловлення про Шевченка у передмові до III тома «Истории воссоединения Руси», опублікованого в 1877 році.

Матеріали, знайдені в архіві Куліша, свідчать, що Куліш до кінця своїх днів вороже ставився до Шевченка. Одним з найцікавіших документів, який підтверджує це, є напис Куліша на листі до нього, від 18 березня 1886 року, відомого українського сліпого кобзаря Остапа Вересая.

Куліш познайомився з Остапом Вересаєм і його пісенним репертуаром у 1855 році. З листів П. Куліша і Л. Жемчужникова до О. Вересая, опублікованих в 1904 році в «Киевской Старине»¹⁸, видно, що в цей час Куліш, так само як і Лев Жемчужников і Тарас Шевченко, підтримував морально і матеріально сліпого кобзаря.

У 1860 році на листі художника Льва Жемчужникова до Остапа Вересая Куліш зробив таку приписку: «Як написали ми до тебе, Остапе, лист, тут саме нагодивсь до нас у хату наш славний на увесь світ Кобзар Тарас Шевченко та й каже: «Нате ж і од мене карбованця, щоб і моя була пам'ятка в Остапа, бо я його знаю, я читав про його у одній книжці, де його пісні надруковані». От тобі ще карбованець прибавивсь про твою нужду, Остапе! Та ще роздобрившись посилає тобі Тарас Григорович і свою книжку, з надписом руки своєї власної»¹⁹.

Минуло двадцять п'ять років після цього. 83-річний Остап Вересай, який бідував у себе в селі Сокиринці, Прилукського повіту, Полтавської губернії, звернувся до Куліша з проською про матеріальну допомогу. В продиктованому до Куліша листі він писав 18 березня 1886 року:

«Батьку мій дорогий добродію і щиро прихильний приятелю Пантілій Ликсандрович... уже давно як я чув приємні ваші слова хоть не із уст Ваших, а в письмі. Я, слава богу милосердному, дожився до самої старості, слабості і крайності. Тепер уже дожидаю смерті час од часу. Поки був я молодий, Ви і самі знаєте, я співав і грав і був багатший, а тепер на старість прийшло, хоть умирай з голоду. За ті гроші, що я заробив у Києві і в Петербурзі, я построївся, а остальні прожив. Землі нема, треба купити хліба і до хліба. А тепер до того докупувався, що, ей-богу, Пантілій Ликсандрович, немає і копійки при душі. Бог смерті не дає, а їсти хочеться, дак буде Ваша милість і усердіє, не оставте моєї старості, слабості і бідності, дайте на мое пропитаніє од трудов Ваших, за Вашу милостину господь вам пошле десятицею. Кланяйтесь од мене Василю Михайловичу Белозерському, як єсть він живий, нехай его господь не оставить... Просить Остап Микитович Вересай»²⁰.

Мабуть, «дорогий батьку» Куліш не відповів Остапу Вересаю і не допоміг талановитому народному співцю. Замість цього він зробив на листі Остапа Вересая такий зловбий напис:

«Ледачому Кобзареві, як і його проводирі, — такі самі, як і ті, що пестили, поїли і погубили, брешучи на мене, або (не) він мене, а я його покинув чи занедбав. У мене він би не спивсь і не розопсів (sic). На вбогому кобзарі поновили те, що чинили із Шевченком»²¹.

У липні 1887 р. один із прихильників Шевченка І. І. Троїцький, сусід Куліша, у віршованому посланні писав йому, що в сільській самотності він читав і захоплювався творами Шевченка.

В листі-відповіді Куліш «повчав» молодого поета, що Шевченком він не проживе в «мирі живої правди».

«Вельмилюбий сусідоньку, — писав Куліш Троїцькому, — за гарне привітання з іменинами дякуємо обое. Радіємо при тому серцем, що Ви-таки оселились на новій оселі... Зустріла якось моя пані Вашу паніматку. Вельми сумує і нарікає, та що ж, коли не так воно склалось, як бажалось. Подалась і рознедуговалась Ваша паньматуся. Чуємо через людей, що і на нас ремствують удвох із панотцем, уживаючи Шевченка й Куліша дурнями. Колись Куліш дивився на все по-шевченковськи, та, бачте, що пише апостол: «Як був я отроком, дак по-отрочеськи мислив і чинив, а як зробився мужем, дак отрочеське занедбав...» Згадуєте, любий сусідоньку, про те в віршованому листі, як Ви на самоті почитували Шевченка. Майте його хоч і всього в пам'яті, тільки знайте, що самим Шевченком не проживете в мирі живої правди»²².

Заперечуючи значення шевченківських традицій у розвитку української літератури, рекомендуючи поету-початківцю критично сприймати шевченківську правду, сам Куліш спотворював «живу правду», говорячи, що він в отроцькі роки сповідував шевченківські ідеали.

Ще замолоду світогляд Куліша різко відрізнявся від світогляду Шевченка. Вже ранні прогресивні романтичні твори Шевченка (балади «Причинна», «Тополя», «Утоплена» та ін.), зв'язані з визвольним рухом, різко протистояли реакційному романтизму Куліша, Костомарова та інших.

У своєму історичному романі «Чорна Рада» (1857) Куліш оспівував хутірське козацтво кінця XVIII століття. З роками світогляд Куліша ставав все більш реакційним, посилилась його боротьба проти російської та української революційної демократії, геніальним представником якої був Шевченко.

Цікаво в зв'язку з цим відзначити, що в листі до М. І. Гоголь 1861 р. і неопублікованих пізніших листах до біографа Гоголя В. І. Шенрока Куліш називав Некрасова і Чернишевського своїми ворогами.

Невірно характеризуючи свої взаємовідносини з Шевченком, Куліш нескромно приписував собі роль, мабуть, чи не співавтора відомих творів Шевченка. Так, наприклад, коли в 1889 році західноукраїнський вчений-філолог і письменник Омелян Огоновський (1833—1894), видаючи в Західній Україні твори Шевченка, звернувся до Куліша з проською дати йому деякі текстологічні відомості про видання в Росії творів Шевченка, Куліш 20 липня 1889 р. писав Огоновському:

...«Шкода, що погинули такі автографи, як «Наймичка» і «Неофіти» Шевченка, котрі я повикінчував чи подомальював... Тепер би й мені самому хотілось подивитись, як вони вийшли почорну від автора. «Наймичкою» так я задо-

волив Тараса, що, вертаючись із неволі, надіслав він мені «Неофіти», просячи зредагувати і послати Щепкіну. Я виконав його волю, а Тарас подякував мені і за се, і за його автобіографію п'яним кричанням про Марка Вовчка: «Нащо вона дає своє писання поправляти Кулішеві! Він те все опрозить». Мужик був Шевченко, по-мужицькі мені й дякував за все — хоч би й за те, що ми з Ганною силкувались вигнати з нього п'яництво артистичною Італією, як про се натякнуто в «Хуторній поезії»²³.

Шевченко, справді, повставав проти намагань Куліша вихолостити, збіднити його поезію і казав про це Марку Вовчку. Решта в цікавому листі Куліша до Огоновського не відповідала дійсності, і це викривають листи Шевченка.

4 січня 1858 р. Шевченко писав Кулішу: «Тепер посилаю тобі з оцим добрим чоловіком, з Овсянниковим, свої *Неофіти*. Ще недобре викончені. Перепиши їх гарненько і пошли з цим же Овсянниковим старому Щепкіну»²⁴. В наступному листі від 26 січня 1858 року Шевченко повторює своє прохання: «Який там тобі нечистий казав, що я приготував свої *Неофіти* для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх тобі тільки прочитати, щоб ти бачив, що я тут не склавши руки сиджу. І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою. І ти оддай гарненько переписати їх і пошли старому, бо він уже знає, що *Неофіти* в твоїх руках»²⁵.

Отже, двічі Шевченко просив Куліша тільки переписати «Неофіти» і передати їх Щепкіну, а не зредагувати їх, як про це пише Куліш. «Наймичка» ж Шевченка вперше була опублікована Кулішем у 1857 р., коли Шевченко був на засланні, в «Записках о Южной Руси» (т. II, стор. 149—168). У 1860 р., після повернення з заслання, Шевченко звільнив текст поеми від викривлень. За цією редакцією «Наймичка» публікується в наш час.

Щодо згаданої в листі до Огоновського автобіографії Шевченка, за яку поет повинен був нібито «дякувати Кулішу», то уривок з листа М. В. Стороженка до Куліша, який публікується нижче, допомагає зрозуміти непривабливу роль Куліша і в цій справі.

Історія питання така. На початку 1860 року редактор журналу «Народное чтение» О. О. Оболенський просив Шевченка написати для журналу автобіографію. Шевченко написав лаконічну, виразну і соціально загострену автобіографію, датував рукопис першою половиною січня 1860 року. Але в журналі («Народное чтение», 1860, № 2) ця біографія, як і лист до редактора журналу, була надрукована в обробленому Кулішем вигляді. Куліш доповнив автобіографію літературним початком і кінцем, викресливши з неї все, що стосувалося арешту і трагічного життя Шевченка на засланні протягом 10 років, тобто пом'якшив соціальну гостроту автобіографії.

Нам невідомо, чи зробив це Куліш за проханням Шевченка, з цензурних міркувань чи з власної ініціативи. Текст листів Шевченка до названого брата Варфоломея Шевченка (від 22 квітня 1860 р.) і до В. Є. Фліорковського (від 27 липня 1860 р.), в яких поет згадує свою автобіографію, опубліковану в «Народном чтении», не дає можливості судити про це.

Через 25 років після цього Куліш надрукував у «Киевской Старине» (1885, кн. XI), причому не зовсім точно, справжній рукопис автобіографії Шевченка під назвою «Автобиография Т. Г. Шевченко, писанная для «Народного чтения».

Публікуючи рукопис Шевченка не за автографом, який Куліш передав П. І. Зуйченку, а за знятою копією з нього, Куліш у вступній замітці до публікації писав: «В свое время издатель «Народного чтения» обратился к Т. Гр. Шевченко с просьбой написать свою автобиографию для журнала, им издаваемого. Не будучи в состоянии написать ее так, как хотелось бы, он обратился за помощью ко мне и отдал мне свою рукопись. Я написал от его имени то, что напечатано, по его одобрении, в «Народном чтении», а недоконченная автобиография поэта лежала в моих бумагах, забытая мною, до 1885 года»²⁶.

В кінці замітки Куліш заявив, що, публікуючи рукопис Шевченка, він нібито керується бажанням піти назустріч «ценителям таланта нашего поэта, которые поинтересуются знать, в каком первоначальном виде была его автобиография». Насправді ж Куліш керувався прихованою, низькою метою. Він хотів показати, що нібито «малограмотний» Шевченко, який не міг написати без нього, Куліша, навіть своєї автобіографії, зобов'язаний Кулішеві і своєю художньою творчістю.

Доказом того, що саме такі грубо помилкові міркування виникли навіть у прихильників Шевченка, після того як Куліш надрукував чернетку автобіографії Шевченка зі своєю тенденційною передмовою, може бути лист до Куліша з Києва українського історика М. В. Стороженка, який ми публікуємо нижче і який є безпосереднім відгуком на публікацію Куліша.

«Сообщенная Вами, автобиография Шевченко ведет к еще большему преклонению перед талантом нашего поэта, — писал М. Стороженко Кулишу в листопаді 1885 року, — и к скептическому отношению к его поэтическому творчеству: с одной стороны, видя безграмотность поэта и притом в период наибольшего расцвета его таланта, еще больше чувствуешь силу его дарования. Что бы он сделал, получив образование! С другой стороны, невольно закрадывается мысль, что, быть может, красоты его языка, которыми мы так восхищаемся, не принадлежат во всей целости ему»²⁷.

Д. І. Яворницький, публікуючи у 1909 році вдруге автобіографію Шевченка за оригіналом разом з листом Куліша до П. І. Зуйченка, під впливом Куліша повторює версію про те, що поет «зовсім був невеликий грамотій» і що Куліш «пригладил и придал грамотности» автобіографії Шевченка²⁸.

Проте якщо безсторонньо порівняти справжній рукопис автобіографії Шевченка, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР, з текстом Куліша, стануть очевидними ідейно-стилістичні переваги автографа Шевченка.

Як справедливо зазначено в коментарях до V тома академічного видання творів Т. Г. Шевченка, «Автобіографія Т. Г. Шевченка — це цілком закінчений, глибоко продуманий твір, в який автор, розказуючи

про своє життя, вклав глибоку іронію і тонку критику державного ладу. Але цей гострий політичний нарис про деспотичний кріпосницький режим царської Росії не був надрукований, автобіографія не побачила світу»²⁹.

І після опублікування в 1885 році автобіографії Шевченка з тенденційною передмовою Куліш продовжував чорнити Шевченка. Готуючи в 1889 році друге видання II тома «Истории воссоединения Руси», Куліш, як свідчить рукопис цього видання, не відмовився від свого наклепу на Шевченка:

«В первом издании «Истории воссоединения Руси», — писал Кулиш у великій примітці... — я говорил о Петре Великом, о Екатерине Великой, о том, как относился к ним знаменитый поэт Шевченко, и как противоположно относится к ним масса народа малорусского, из которой вышел Шевченко. Это примечание (см. т. II, стр. 24—26 первого издания) устранено мною в настоящем издании ради большей последовательности мыслей, но вовсе не потому (как может кое-кто подумать), что я отказался от своего взгляда на этот предмет под давлением так называемой либеральной публицистики, сделавшей Шевченко представителем своего племени и пророком своего народа»³⁰.

У тому ж 1889 році 25 червня Куліш писав В. І. Шенроку:

«...Обнимаю Вас мысленно, до свидания зимой в Москве, освободившей нас от поляков, козаків, татар, что до сих пор оплакивает глупая украиноманія со слов своего невежественного кобзаря Шевченко»³¹.

Куліш зводив наклеп не тільки на Шевченка-поета, перекручуючи ідейно-художній зміст його творів, бо Шевченко ніколи не заперечував визвольної ролі Москви, а й на Шевченка-художника.

26 липня 1893 року Куліш писав невідомій нам особі з хутора Ганиїна Пустинь:

«Приходить у Ганніну Пустинь попович попід Києва... Учився сей попович у первій гімназії, та покинув науку в п'ятому класі, закохавшись, як було йому ще літ п'ятнадцять, і тепер, на 25 році, ходить не при собі... Дома не живеться йому через «ненависне попівство», учився у Мурашка³² живопису, знає співочу музику... Рідний край здається йому Галилелею, і він по-своєму гає «царства божого», та не вміє жити працею рук своїх по-апостольській. Наче й не чує мене, як я вказував йому на Шевченка, що, служаши, Брюллову хлопцем, і сам зробився

художником... Все-таки вповаю, що він причепиться так до Мурашка, як Шевченко до Брюллова»³³.

Тут Куліш явно тенденційно охарактеризував ставлення Шевченка до Брюллова. Видатний російський художник К. П. Брюллов (1799—1852), як відомо, відіграв велику роль у визволенні Шевченка з кріпацтва і в розвитку його чудового таланту як художника. Шевченко був одним із найулюбленіших учнів Брюллова, але не тому, що «Шевченко служив Брюллову мальчиком», як про це дуже спрощено пише Куліш. Брюллов, як видатний педагог, звернув увагу на талановитого самородка з народу і допомагав його вихованню.

Отакі численні факти, що показують всю безпідставність спроб пояснити вороже ставлення Куліша до Шевченка «романтичною неврівноваженістю», «душевною кризою» або «хворобливим станом» Куліша. Ставлення Куліша до Шевченка, якого він у 1861 році назвав «великим і славетним на весь світ Кобзарем», а в 70—90-і роки намагався очорнити його, обумовлювалося, насамперед, як вже зазначалося, соціально-політичними причинами, докорінною різницею між революційним світоглядом Шевченка і реакційною ідеологією Куліша.

Слід також мати на увазі, що Куліш був людиною «необузданного самолюбия», — так писав про нього Костомаров, який добре знав його. Надмірно переоцінюючи свої літературні заслуги, Куліш заздрив великій славі Шевченка.

Г. П. Галаган, знайомий з Шевченком і Кулішем, ще в 1859 році писав своїй дружині з Петербурга в Київ: «Мало кого я еще видел в Петербурге, из наших малороссиян видел Андрея Марковича (сына историка Н. А. Маркевича) и Шевченка. Последний, кажется, ведет себя очень хорошо. Кулиш сделался совершенно невыносим для всех. Характер до того самонадеянный, желчный, завистливый, что со всеми перессорился»³⁴.

В архіві Куліша зберігається неопублікований лист до нього з Ієни українського літератора і критика Цезаря Беліловського. Цей лист і особливо напис на ньому Куліша показують, до якої міри Куліш переоцінював значення своєї літературної творчості.

Куліш допоміг Беліловському вступити на медичний факультет Ієнського університету, який Беліловський успішно закінчив. Згодом йому присвоїли ступінь доктора медицини. Беліловський, який був по натурі людиною нещирою, у своїх літературно-критичних працях всіляко вихваляв Куліша. Але якось, характеризуючи російсько-український літературний рух, Беліловський широко написав: «Куліш — це не Гоголь». Ця фраза викликала гнів Куліша.

І коли Куліш одержав лист Беліловського, датований 28 серпня 1883 року, в якому були підлесливі рядки:

«Дорогий батьку, Кобзарю преславний... Хіба «Основа» була б таким живим ключем, такою живущею водою, хіба б і весь порух народний був би тоді живим, якби не виступали Ви своєю критикою? Чимало б ми мали тепер висівок, якби усе печаталось і нарождалось, що мало народжатись іечататись! Хіба ж не Ви своєю критикою (Котляревського, Квітки, Шевченка, Вовчка і др.) вказували людям

стежку: ось, мов, друзі мої, небожата, куди простуйте, ось Вам дорога!», він написав на першій сторінці листа Беліловського «Лицемер Белиловський! Оце той самий, що писав—Куліш та не Гоголь і другом себе взивав... Моя дружина всігда була [добра] до нього. Да він недобре став поступати проти своїх і дружніх людей, котрі його на руках винесли»³⁵.

Напис цей дуже цікавий. Він є свідченням того, що Куліш вважав своє літературне значення, у всякому разі, не меншим за Гоголя. Те саме думав Куліш і по відношенню до Шевченка. Та оскільки літературна громадськість, називаючи Гоголя і Шевченка великими письменниками, не залічувала до числа «великих» Куліша, озлоблений Куліш намагався всіляко опорочити Шевченка і Гоголя. Також по-дворушницьки поставився Куліш і до видатної української письменниці Марко Вовчок.

Куліш був одним з перших біографів Гоголя і видавців його творів і листів. У 1854 році «В опыте биографии Гоголя», а в 1856 році в двотомних «Записках о жизни Н. В. Гоголя», які відіграли в свій час велику роль у справі вивчення життя і творчості Гоголя, Куліш захоплено писав про творчість великого письменника. Але в міру того, як ідеологія Куліша ставала все більш реакційною, а слава Гоголя зростала, Куліш почав висловлюватися про Гоголя все більш тенденційно.

Куліш, який раніше захоплювався «Вечерами на хуторе близ Диканьки» Гоголя, в 1860 році заявив, що Гоголь, нібито не знаючи життя протонародної України, невірно, спотворено змалював у своїх повістях життя і побут українського народу.

На захист Гоголя виступив М. О. Максимович. У своїй відомій статті «Оборона украинских повестей Гоголя» Максимович писав: «Я и на старости люблю по-прежнему, как украинскую весну, веселость первых повестей Гоголя, которыми он заставил смеяться весь читающий русский мир, от типографских наборщиков до Крылова и Пушкина и до комического актера Щепкина, так близко знавшего тогдашнюю жизнь Украины, протонародной и панской. Смех, возбужденный 20-летним Гоголем, был всеобщий. Ибо и теперь многие земляки мои, знающие Украину с этнографической стороны не менее г. Кулиша, не могут читать повестей Гоголя без смеха, без слез и без восторга»³⁶.

Полемізуючи з Максимовичем, Куліш намагався тоді підкріпити різко несправедливу критику українських повістей Гоголя авторитетом Шевченка, хоч, як відомо, Шевченко завжди високо оцінював творчість Гоголя, називаючи його «нашим безсмертним Гоголем».

У 80—90-і роки ставлення Куліша до Гоголя було таким же ворожим, як і до Шевченка. Причому, в цей період Куліш не зупинявся перед будь-яким наклепом на великих письменників.

5 січня 1890 року Куліш писав В. І. Шенроку:

«...Я дважды принимался писать биографию Гоголя, и во втором труде был к нему строже; я, если бы пришлось еще когда-нибудь высказаться об этой литературной личности, то был бы еще строже... Анекдотическое балагурство

с талантом комика повели его к художественному воспроизведению ходячих типов: но крайнее невежество в истории, политике и философии, вместе с подстрекательством тайной революционной прессы, привели его к восклицаниям: «Русь, куда ты мчишься? Дай ответ и зачем все, что ни есть в тебе, устремило на меня исполненные ожидания очи»³⁷.

Як бачимо, цей злісний наклепницький випад Куліша проти Гоголя нагадує найгірші наміри реакційної критики, яка не визнавала в Гоголі геніального таланту сатирика і називала Гоголя «невігласом». Нагадує він і те, що писав і говорив Куліш про Шевченка, якого він, так само як і Гоголя, називав «невігласом», «неуком-кобзарем» тощо.

Немає потреби заперечувати злісні інсинуації Куліша. Твори і щоденник Шевченка характеризують останнього як освічену людину, передового мислителя, добре ознайомленого з явищами політичного, філософського і літературного життя не тільки Росії, а й усього світу.

Зводив наклеп Куліш і на Марка Вовчка. У 1857 році, аналізуючи оповідання Марка Вовчка, Куліш писав, що «такі оповідання, як Вовчкові, стануться з часом основою словесності нашої народної»³⁸, а через 30 років після цього Куліш звів наклеп на письменницю, заявивши, що повісті й оповідання з народного побуту були написані нею разом з чоловіком Опанасом Марковичем, який нібито був більш талановитим і якому, головним чином, і належать ці твори.

Наклепницькою була і заява Куліша в листі до Ом. Огоновського про те, що нібито Марко Вовчок нещиро, лицемірно ставилась до Шевченка і про це нібито дізнався Шевченко. Відносини між Шевченком і Марком Вовчком були весь час щирими і надзвичайно дружніми.

18 лютого 1858 року Шевченко, який ще не був особисто знайомий з Марком Вовчком, записав у своєму щоденнику: «Малюга сообщил мне, что Марко Вовчок — псевдоним некоей Маркович, и что адрес ее можно достать от Данила Семеновича Каменецкого, поверенного Кулиша в Петербурге. Какое возвышенное прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги»³⁹.

Познайомившись з Марком Вовчком у Петербурзі 24 січня 1859 року, Шевченко присвячує їй відомий натхненний вірш, в якому називав її «зоренькою святою».

У квітні 1859 р. Шевченко подарував Марку Вовчку автограф поеми «Неофіти» з таким написом: «Любій моїй єдиній доні Марусі Маркович на пам'ять. 3 апреля 1859. Т. Шевченко».

У розмовах з Марком Вовчком Шевченко, як видно з опублікованого вище уривка з листа Куліша до Ом. Огоновського (від 20 липня 1889), радив письменниці не давати Кулішеві редагувати її твори.

25 травня 1859 р. Шевченко з Петербурга писав Марку Вовчку в Дрезден: «Спасибі тобі, моя доню любая, моя единая, що ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут, не пускають додому. Печатагь не дають. Не знаю, що й робить»⁴⁰.

У цьому листі Шевченко рекомендував письменниці не посилати видавцям своїх творів, бо він хоче восени організувати свій журнал, і просив писати йому через Д. С. Каменецького.

У щирому листі-відповіді з Дрездена на початку червня 1859 року Марко Вовчок писала Шевченку про своє життя і літературну роботу в Дрездені і просила Шевченка прислати свій портрет.

З неопублікованих листів Марка Вовчка до Д. С. Каменецького видно, що вона написала з Дрездена до Шевченка ще один лист, який, на жаль, до нас не дійшов.

У середині червня 1859 року Марко Вовчок писала Каменецькому:

«Уведомьте меня, пожалуйста, где Тарас Григорьевич? Я ему пишу на Ваше имя с этою же почтою»⁴¹.

В наступному листі до Каменецького письменниця нагадувала:

«Где Тарас Григорьевич, и отослали ли Вы ему мое второе письмо»⁴².

Очевидно, не одержавши від Каменецького відповіді, занепокоєна Марко Вовчок запитувала в третьому листі до Каменецького:

«Я писала к Тарасу Григорьевичу на Ваше имя. Потрудитесь уведомить, что сделалось с этим письмом и где Тарас Григорьевич... В случае, если б Вам что помешало мне ответить, поручите ответ Ваш Василию Михайловичу, если он приехал, или Тарасу Григорьевичу»⁴³.

В 1860 році в Петербурзі вийшов у світ «Кобзар» Тараса Шевченка, який поет також присвятив Марку Вовчку і до кінця своїх днів зберіг до неї теплу, дружню прихильність.

І, зрозуміло, Марко Вовчок, яка високо цінила Шевченка, як геніального поета і дуже щиро людину, глибоко поважала його і була йому дуже вдячною.

В останньому листі до Шевченка з Рима, що вже не застав поета в живих, вона дуже турбувалася про його здоров'я: «Мій дуже дорогий Тарас Григорьевич! — писала Марія Олександрівна на початку березня 1861 року, — чую, що Ви усе нездужаєте та болієте, а сама вже своїм розумом доводжу, як то Ви не бережете себе... У мене є для Вас фотографія, та як її Вам передати... Ви напишіть мені словечко, коли час буде. Ви забули, чи ні, що Ви названий батько? Коли взяли ім'я, то взяли і біду батьківську: тепер думайте і не забувайте.

Прощайте. Бережіть же себе, прошу Вас дуже. Щиро до Вас прихильна М[арія] М[аркович]»⁴⁴.

Все це документально показує безпідставність спроб Куліша звести наклеп на взаємовідносини Шевченка і Марка Вовчка.

• • •

Було б несправедливо не відзначити, що П. О. Куліш у перший період своєї різносторонньої діяльності як письменник, історик, критик і особливо як видавець і біограф Гоголя, Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників зробив немало корисного для розвитку вітчизняної літератури. Однак уже в цей період (40—60-і роки) в художній,

літературно-критичній і публіцистичній діяльності виразно позначились його буржуазно-націоналістичні погляди.

В 70—90-і роки світогляд Куліша ставав дедалі більше реакційним. З ненавистю виступає він у цей період проти видатних діячів революційної демократії Чернишевського і Шевченка. За образним висловом Івана Франка, Куліш «до смерті воював із шевченківськими поняттями та образами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюддя».

В живій і чарівній особі Шевченка і в його безсмертній творчості були недоліки і суперечності, але Шевченко залишався людиною великої і світлої душі, геніальним народним поетом, який з винятковою революційною силою і художньою майстерністю відбив у своїх творах історію, життя, думи і сподівання українського народу.

Нападаючи на Шевченка з махрово-реакційних позицій, Куліш, як показують опубліковані вище матеріали, не зупинявся перед прямим наклепом на великого народного поета. І спроби деяких істориків літератури обілити Куліша, пояснити це «романтичною неврівноваженістю» його натури, «душевною кризою» тощо безпідставні. Ненависть Куліша в ставленні до Шевченка зумовлена його реакційною ідеологією та негативними рисами його (Куліша) характеру.

П р и м і т к и

¹ Б. Д. Гринченко. «П. А. Кулиш». Биографический очерк. Чернигов, 1899.

² В. И. Шенрок. «П. А. Кулиш». (Биографический очерк). «Киевская Старина», 1901, кн. 2—12. Окремим виданням: «П. А. Кулиш», Київ, 1901.

³ О с и п М а к о в е й. «Панько Омелькович Кулиш. Огляд його діяльності». Львів, 1900.

⁴ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (6/н).

⁵ Ю з е ф о в и ч М и х а й л о В а с и л ь о в и ч (1802—89) — голова Київської археологічної комісії, таємний радник, з 1846 по 1858 р. був полечителем Київського учбового округу. Юзефович відіграв зрадницьку роль в Кирило-Мефодіївському братстві. В 1876 році він був одним із найголовніших натхненників реакційного закону про заборону української мови. Шевченко у своєму щоденнику (запис від 6 травня 1858 р.) називає Юзефовича «предателем».

⁶ «Киевская Старина», 1899, кн. 2, стор. 194.

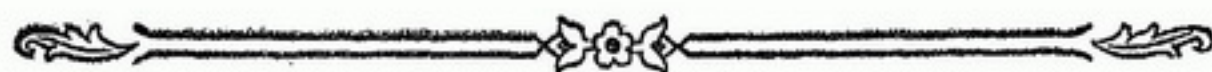
⁷ Лист міністра внутрішніх справ О. Тимашева до обер-прокурора Синоду графа Д. А. Толстого від 23 березня 1876 р., № 670, з надсиланням копії записки голови Київської археологічної комісії, таємного радника Юзефовича, викликаного в С.-Петербург для участі в височайше затвердженій нараді для обговорення українофільського питання.

⁸ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування. 1929, стор. 297.

⁹ П. А. Кулиш. «История воссоединения Руси». СПб, 1874, стор. 24.

¹⁰ Т а м ж е.

- ¹¹ «Шевченко та його доба». Збірник перший. Київ, 1925, стор. 78—79.
- ¹² Збірник «Пантелеймон Куліш», Київ, 1927, стор. 126.
- ¹³ Ч а л и й М. К. — один із перших біографів Т. Г. Шевченка.
- ¹⁴ Лист М. М. Лазаревського не датований. Його зміст дає підстави гадати, що він написаний не пізніше 1866 року.
- ¹⁵ Б е с т у ж е в - Р ю м і н К о с т я н т и н М и к о л а й о в и ч (1829—1897).
- ¹⁶ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 29420).
- ¹⁷ Т а м ж е (1, 29581).
- ¹⁸ «Киевская Старина», 1904, лютий, стор. 211—228.
- ¹⁹ Т а м ж е, стор. 223.
- ²⁰ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 29601).
- ²¹ Т а м ж е.
- ²² Т а м ж е (1, 29287).
- ²³ Т а м ж е (1, 29442).
- ²⁴ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування. 1929, стор. 141.
- ²⁵ Т а м ж е, стор. 144.
- ²⁶ «Киевская Старина», 1885, кн. XI, стор. 431.
- ²⁷ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 29803).
- ²⁸ Д. І. Я в о р н и ц ь к и й. Матеріали до біографії Шевченка, Катеринослав, 1909, стор. 5—14.
- ²⁹ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. V, Вид. АН УРСР, 1951, стор. 236.
- ³⁰ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 28468).
- ³¹ Т а м ж е (1, 29362).
- ³² М у р а ш к о М и к о л а І в а н о в и ч (1844—1900) — український художник-реаліст, відомий педагог.
- ³³ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 29475).
- ³⁴ «Записки історично-філологічного відділу», кн. VII—VIII, 1926, Київ, стор. 380.
- ³⁵ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд П. О. Куліша (1, 29589).
- ³⁶ А. Н. П ы п и н. «История русской этнографии», т. III, СПб, 1891, стор. 207.
- ³⁷ Відділ рукописів ДПБ УРСР. «Гоголіана», № 359.
- ³⁸ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд Марка Вовчка, № 69.
- ³⁹ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. V, Київ, вид. АН УРСР, 1951, стор. 150—151.
- ⁴⁰ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування. Київ, 1929, стор. 171.
- ⁴¹ Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд Марка Вовчка, № 62.
- ⁴² Т а м ж е, № 63.
- ⁴³ Т а м ж е, № 64.
- ⁴⁴ Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів, т. III, Листування. Київ, 1929, стор. 345.

ДО ІСТОРІЇ МОГИЛИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

(1882—1884)

Спогади українського літератора і педагога В. С. Гнилосирова, які ми опублікуємо нижче, свідчать про те, що царські власті ненавиділи, боялися і переслідували не тільки живого, але й мертвого Шевченка.

Автор спогадів протягом багатьох років був добровільним охоронцем могили поета. Він розповідає про те, як у 1882—1884 роки поліція і власті протидіяли, здавалось би, скромній і невинній справі — встановленню на могилі Шевченка чавунного хреста і побудуванню простої хати.

Спогади В. Гнилосирова призначалися для журналу «Киевская Старина». 11 січня 1900 року В. Гнилосиров писав у редакцію журналу: «Спешу направить для февральской книжки «Киевской Старины» вновь переработанную статью мою «К истории могилы Т. Г. Шевченко», ибо уже все каневские злодеи в этом деле окалемши». Однак редакція журналу, очевидно, з цензурних міркувань, статтю Гнилосирова не надрукувала. Лише через два роки в журналі була опублікована невеличка замітка про могилу Шевченка (1902, кн. 2).

У спогадах Гнилосирова випускаємо деякі подробиці, що стосуються проведення робіт на могилі поета і розрахунків з робітниками.

К ИСТОРИИ МОГИЛЫ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

В конце октября 1882 г. в киевской газете «Заря» появилась телеграмма о том, что могила поэта Украины Т. Г. Шевченко представляла собой в тот момент руины... Могильный крест свалился к стороне Днепра, разбившись на два куска, и остатки его дожигали подростки пастухи, согреваясь от холода у подошвы могилы.

В декабре того же года приезжал в Канев названный брат поэта Варфоломей Григорьевич Шевченко и поставил пока у разрушенной наполовину могилы, обделанной громоздким булыжником, прямо в грунт большой деревянный

крест, так как на месте подгнившего и свалившегося креста, установка нового, по случаю крепкой зимы, не представлялась возможною. К тому времени от старого креста, густо уснащенного сверху донизу вырезками полных фамилий и инициалов усердных посетителей, никаких следов, разумеется, не осталось. По словам Варфоломея Григорьевича, первый дубовый крест был установлен как раз у изголовья навеки уснувшего поэта, покоящегося в металлическом гробу и склепе.

В этом же самом месте, при возобновлении надгробного памятника, поставлена и каменная, кубическая из булыжника на известковом растворе тумба, накрытая массивною жернового камня плитой, к шести плотным железным болтам которой, заложенным у самого основания, прикреплен и нынешний полый, чугунный крест.

Зимой 1882/83 гг. почитателями поэта начаты были заботы о возобновлении ему надгробного памятника. Полтавское губернское земское собрание постановлением от 6 декабря 1882 г. ассигновало для этой цели 500 рублей. В Киеве известный собиратель... старины В. В. Тарновский¹, у отца которого, в имении Качановке, покойный поэт был всегда желанным гостем, — по старой доброй памяти принял в этом истинно христианском деле, вместе с Варфоломеем Григорьевичем и другими почитателями памяти дорогого певца Украины, самое горячее участие.

Таким образом, разрешение на реставрацию могилы и на сооружение надгробного памятника поэту было, наконец, добыто — и чугунный крест, по проекту инженера А. Ф. Якубенко, был заказан лично В. В. Тарновским на заводе г. Термена за 1000 рублей.

В феврале 1883 г. В. Г. Шевченко, как опытный хозяин, приезжал в Канев для осмотра местных материалов, по предстоящим у могилы поэта работам. Заготовление материалов и некоторые подготовительные плотничные работы на пристани каневской и начаты были тогда же, вероятно, с дозволения местных властей. Между тем, весной работы эти были приостановлены полицией. Начали ходить слухи о каких-то нелепых доносах местных радетелей... Сознаюсь, что материалом для настоящей статьи послужили мне пощаженные зубами времени некоторые заметки, относящиеся к ее содержанию.

4 июня 1883 г. были в Каневе у местных властей — исправника Л. Г. Тарановского и городского головы

К. И. Хантинского — инженер путей сообщения А. Ф. Якубенко и председатель Золотоношской земской управы И. В. Тоцкий, для переговоров по реставрации могилы поэта. Заручившись якобы сочувствием этих лиц, Якубенко и Тоцкий, в сопровождении головы и смотрителя городского училища В. С. Гнилосырова, приглашенных приезжими, отправились того же дня на Тарасову (Чернечу) гору, для детального определения места предполагавшейся к постройке сторожевой хаты и направления огорожи около могилы, в границах земельного участка, находившегося тогда еще в долгосрочной аренде у В. Г. Шевченко, прибывшего туда часом позже вместе с землевладельцем Золотоношского уезда Н. И. Левицким.

На этот раз г. инженером, в стороне от намеченной пограничной метки, были указаны места, где безопасно можно будет брать землю для насыпки могилы. (Ранней весной г. Якубенко вместе со мною делали предварительную съемку этой местности и, по взаимному нашему согласию, межевую черту провел на самый край горы, чтобы вид будущего памятника со стороны Днепра сделать более открытым).

Спустя после этого несколько дней, явились на работы договоренные инженером грабари, крестьяне ближайшего к Каневу селения Костянца, и каменщик каневский мещанин Сидор Курочка. По разборке остатков пирамидального возвышения, на котором стоял первый крест, на его место заложена была кубическая, из камня, прежнего возвышения тумба, и грабари с тачками приступили к подвозке вокруг нее земли... Прошло благополучно несколько недель. Вдруг работы снова были приостановлены. И на этот раз слухи о доносах возобновились в публике. Сокровенные побуждения, двигавшие нищих духом пролаз, не поддавались пока разгадке. В таком кошмаре прошло не мало времени...

Наконец, бывший начальник края и командующий войсками Киевского военного округа генерал-адъютант А. Р. Дрентельн², потребовал к себе В. Г. Шевченко для личных объяснений. Увидя этого почтенного старца, генерал смерял его пронизывающим взглядом и строго спросил: «Зачем вы затеяли исправление могилы вашего родственника да еще и постройку там какой-то избы?» И Варфоломей Григорьевич пояснил генералу, что он на склоне жизни чувствует себя нравственно обязанным это сделать, так как

покойный брат еще при жизни вручил ему, Варфоломею, тысячу рублей, для покупки места и постройки хаты, в которой поэт предполагал дожить свой век. И только в силу этого откровенного признания, начальником края сделано было в тот же день распоряжение о снятии запрещения на окончание всех работ на Чернечей горе, под личною ответственностью Варфоломея Григорьевича.

Когда именно состоялось это историческое *tete-à-tete*, в скорости после которого заехал ко мне Варфоломей Григорьевич, у меня не сохранилось даты. Знаю только, что с октября работы наши на Тарасовой горе пошли без особых приключений: кладка тумбы была вполне закончена; грабари уже казенными грабарками продолжали насыпку могил; главный плотник Юхим Мовчан (по уличному Бадя) с несколькими нанятыми поденщиками суется около своих работ...

В начале ноября доставлен был лесной материал на постройку хаты. Между тем 5 ноября квартальный надзиратель Д. М. М-ов и городской землемер Р. Н. В-кий делали проверку размеров начатой хаты, наводя попутно у рабочих справки: кто наблюдает за работами, не бывают ли посторонние, кто именно и как часто?..

5 декабря я послал г. Якубенко письмо о высылке денег грабарям за лесные материалы, кирпич и прочее. Спустя несколько дней встретился я с исправником, который между прочим передал мне следующее: «А знаете ли, Василий Степанович, на днях зашел ко мне в канцелярию [городской голова] Хантинский и, в ответ на затронутый кем-то из посетителей вопрос о работах на Тарасовой горе, выпалил: «К чему там хата? Разве откроют дом терпимости. И там поклонники будут приятно проводить время». — Ну, не свинья ли! — оборвал исправник, подмигивая и пожимая плечами.

Неожиданная откровенность «особы» неприятно поразила меня... Дальше продолжать разговор я почувствовал себя не в силах. Такая дикая фраза какого ни на есть интеллигента и общественного деятеля — факт до крайности грустный. Впрочем, для характеристики миросозерцания и нравственного облика этого субъекта, после высказанной им сентенции, ничего не прибавишь! Сам он во всю высь вполне высказался в ней!

...В письме инженера Якубенко, полученном мною 9 декабря, А. Ф. между прочим пишет: «...При установке

хорошего санного пути, я настою, чтобы Термен отправил крест, который по снегу было бы удобней свезти к могиле. И я тогда приеду и рассчитаюсь со всеми кредиторами. Прошу Вас приказать Мовчану, чтобы теперь же приготовил все рамы, двери, а также отделал столбы и шалевку для забора, чтобы все можно было поставить в марте и окончить не позже апреля будущего [1884] года.

12 декабря я одписав Якубенку про те, що і як досі зроблено на горі: хата вже поставлена і вкрита оковитом... Того же числа доставлена была к могиле плита. Судя по массивности плиты, составленной из 4 кусков прекрасного мельничного камня, можно предполагать, что в ней весу не менее 60 пудов...

...Рождественскими праздниками Варфоломей Григорьевич [Шевченко] привез грустную весть, что отлитый уже на заводе Термена крест арестован, почему и нельзя было взять его и доставить зимним путем; но что, как передавали ему знакомые, есть надежда на устранение временных прижимок, после чего, разумеется, крест будет на своем месте. Между тем, устранение этих прижимок затянулось надолго. В этот приезд Варфоломей Григорьевич пробыл у меня несколько дней, посещал могилу и произвел некоторые неотложные платежи...

Перехожу к 1884 году. 8 января писал я г. Якубенку, что весьма нужны деньги для платежей рабочим... 20 получил от инженера ответное письмо... Того же числа написал я одному приятелю Е. Т. К-ну о том, что когда будет окончена постройка хаты, следует позаботиться заказом образа Св. Тарасия, а также портрета автора «Кобзаря» для постановки в комнате посетителей места вечного успокоения поэта.

7 февраля получил от него ответное письмо, из которого привожу несколько строк: «Щоб я Вам написав про дорогу могилу?.. Недавно приходив до Термена на завод (де робиться хрест на могилу), квартальний робить дознаніє, яка там на хресті зроблена надпись³. Йому сказали, яка, а він виняв з кишені шматочок папирцю, прочитав и каже: «Так, вірно». Через день той же квартальний знов приходив на завод і требує з управляючого, щоб він не дозволяв нікому брати цього хреста... Мабуть, не обійдеться без Тарновського, а його тепер нема тут. З цього мого переказу Ви бачите, як стоїть діло хреста на могилі... Для хати є і патрет масляними красками і ікона... А головніше,

треба скоріш спішити з постановкою хреста, бо, може, далі й того не дозволять, як часом канівська голова знов що-небудь припіднесе сюди» (в Київ).

20 февраля я знов писав Е. Т. К-ну про все, що досі зроблено: що є потреба в деяких матеріалах, в грошах, в приїзді Варфоломія Григоровича або Якубенка, щоб скінчити вже розпочате діло, а то майстри вовком виють. Прохав його перебалакати на поминках Шевченка цього року.

17 марта я писав знову г. Якубенку... и получил от него 21 марта письмо следующего содержания: «Цими днями сподіваюсь відправити хрест в Канев і сам разом приїду. Розпитайте, у кого біля Канева дужа тварюка і гарна справа, щоб вивезти хреста з берега на гору. Коли хрест привезуть Дніпром без мене, то нехай його скинуть під горою біля міста, що називається «Грушками», бо відтіля легше буде звести його на гору...»

Е. Т. К-н 3 апреля писал: «Вибачайте за довгу мовчанку. Але яка могла бути відповідь? Писав я, здається, що поліція заборонила випускати хрест з заводу, коли на йому буде надпись. Тепер надпись зняли, але хреста все-таки Термен не дає... Поміркуйте з Варфоломієм Григоровичем і о церемонії откритія хреста, якої вона може бути в пределах узаконенія «Каневского Бисмарка». Думаю, що на годину освященія хреста слідувало би прибути і представителю Золотоношского земства (бо другі земства до того не додумуються). Та й яким же? Не Кременчуцькому з Болюбашем? То, як побачите Тоцького, натякніть йому про це. Добре б було, коли б звісний був день одкритія хреста, то можна було б ударитися і в Чернігівське земство, де піднімались питання о дозволі підписки на пам'ятник. З новинок літературних можу Вам докласти, що знову буде друкуватись «Кобзар», і видавці поставили собі метою удешевити його яко можна... А по весні має бути видання і другого тома, де будуть твори Тараса Григоровича на руськім язичу».

В половине апреля г. Якубенко сам привез до 30 фунтов семян французского пирея для посева на могиле, так как предполагавшаяся обдерновка, по расчетам, потребовала бы больших затрат, не достигая цели, потому что это место слишком открытое и на постоянном солнцепеке...

21 апреля исправник, городской голова и землемер делали промерку хаты и огороженного кругом могилы места, спрашивали плотников, не будет ли еще какой

постройки? — На что Мовчан сказал, что ему инженером заказаны деревянные сходы (лестница) на могилу, простые скамейки в хату и столы. На запрос этих господ, как идут грабарские работы, тот же Мовчан объяснил, что одну половину могилы: «гаразд вже обривняли, а другу обривняють от ще з неділю». Выходит, что это редкосное трио было там именно в воскресенье, когда землекопы находились у себя дома на отдыхе.

Семена травы, привезенные г. Якубенко, были уже намочены в воде, и сами грабари, закончив работы, любовно обсеяли ими кругом всю могилу.

Затем не могу не поделиться несколькими выписками из письма моего приятеля В. О. Г-кого, полученного мною из Умани в конце апреля: «Вот я уже три недели живу в городе Гонты⁴ и Железняка⁴ и успел познакомиться с славными людьми, которые шевелят не только своими мозгами, но и сердцем. Между ними есть и Ваши знакомые... Поминка о Тарасе совершилась в феврале очень прилично и торжественно. Людей было довольно. Поп отслужил панихиду... Теперь собираются устроить любительский спектакль и поставить «Черноморцы»⁵, но разрешение из Киева еще не получено... Меня просили узнать, когда будет открытие памятника Шевченко, чтобы и здесь этот день почтить надлежащим образом. А также просили некоторые из публики достать портрет Тараса. Вот почему я просил бы Вас передать Н-ву (Н. П. Н-в был тогда учителем рисования в Киевском городском училище и изготовлял портреты Шевченка, на которые был тогда значительный спрос), чтобы он выслал мне три портрета Шевченка акварельных и один побольше масляными красками», — пусть постарается сделать их хорошо и выставит цену; — я думаю, что здесь могут они разойтись в большой массе, — попросите, пусть поспешит.

Из выдающихся достопримечательностей особенно заслуживает внимания сад Потоцкого «Софиевка», — верх совершенства... и колодезь, в котором, по преданию, были потоплены ксендзы и школяры, во время разрушения Умани... Видел у местного ксендза образа того времени, иссеченные саблями и простреленные.

В конце апреля был принят в качестве сторожа местный мещанин Иван Алексеевич Ядловский несколько грамотный человек, сапожник по ремеслу и кое-что смекающий по уходу за садом...

Как-то вечером, в начале мая, по случаю холодной погоды, к любимцу публики М. И. Н-му и по его предложению, заехали запросто несколько знакомых, с воинским начальником полковником В. А. Турбиным во главе. Закурили папиросы и сейчас же сели за зеленый стол. При второй-третьей сдаче зашла речь про злобу дня. При чем полковник сквозь зубы произнес, что прошлым летом посещали эту могилу известные ему офицеры с публичными женщинами, и что, по его мнению, не следовало ничего там предпринимать к исправлению могилы: место оскверненное...

Сидевший напротив хозяин взволнованно возразил:— Да ведь Вы же, полковник, не читали Шевченка! — Не читал, не понимаю и читать не буду, а все-таки ничего не следовало там делать. Место оскверненное, — злобно повторил Турбин. «Хороша логика», раздалось между партнерами: «Но кто знает, может быть, эти погибшие, но милые создания знакомы с песнями поэта, в которых широкою волною разливается горячая любовь к «униженным и оскорбленным», и эти-то обездоленные, быть может, по глубокому внутреннему импульсу, явились поклониться его могиле, увлекая за собою и сынов Марса?..»

А проте й нашему Турбину, который і сам був цей рік з полюбовницею, треба було б пам'ятать слова учителя, ...як єврейська громада оступила блудницю «Хто з Вас перший кине в неї камінь?» Бо чим же кінчив цей sui generis кн. Нехлюдов? Після скандального уголовного процесу своєї «помпадурші», в яким і сам він снував в стані свідка, в кінці 80-х років, по осудженні її сесією Окружного Суда, в Черкасах, на о. Сахалін, мусив вийти в одставку з чином генерал-майора і пенсією, ліквідував тут своєї спадки, потрясся за нею на Сахалін і после, як була чутка, був задавлений, за свої ж таки гроші, сином «помпадурші». «Собаці собака й смерть»...

В мае, как утверждали в нашем муравейнике, полетел к киевскому губернатору новый донос о прекращении работ по достройке близ могилы поэта хаты, — донос, мотивированный зловредным соображением, что там заведется притон социалистов, возникнут разные конспиративные сборища и пр. и пр. Кажется, это была последняя попытка автора его «выслужиться на чужой счет»?.. Но на этот раз, по всем видимостям, показали ему из Киева солидных размеров шиш. Так в конце концов и «не выдалось жабі в кашу наплювати».

Дещо з листа М. Л. В-ча од 3 юня: «Дякую Вам сердечно за давнього листа Вашого про болючу справу батькової могили. Звичайно, я зараз почав бігати і клопотатись, але не відмовляв Вам через те, що не мав жодних наслідків клопоту. Недавно й п. Якубенко, повернувши з Канева, сповістив нас, що вся робота вже геть викінчена навіть і з хатою, а тільки хреста нема. Це діло не від його залежало, а від Тарновського, котрого не було вдома, на Вкраїні... Остатніми днями Тарновський з'явився на малий час у Києві: Якубенко запитав його, а той написав Термену, щоб віддати хрест Якубенкові, а коли ж, каже, Термен не згодився на це, то він, Тарновський, видасть Якубенкові довіренність діяти від імені Тарновського. На чім се скінчилось, не відомо мені... Доки, господи, тяганина ця буде і в'такому ділі?»

Наконец следует письмо г. Якубенко от 8 июня: «Для постановления хреста Термен командировал инженер-механика А. А. Феофилова. Я дал йому до сторожа приказ, а Вас прошу допомогти йому, де буде потрібно, совітом и показом. Як тільки привезуть хреста до Канева, телеграфіруйте меня, щоб я мог приїхати у тому времени, як будемо вивозити хреста на гору».

18—19 июля был доставлен к могиле рабочими Термена в трех кусках и самый хрест весом в 250 пудов. 29 июля происходила установка и укрепление креста на месте, под наблюдением инженеров Якубенко и Феофилова. На этом скромном и мирном торжестве, кроме них и меня, нескольких рабочих Термена, плотников, заканчивавших свое дело, семьи сторожа Ядловского и несколько любопытных соседей рыбалок и гончаров, никого больше не было.

По трудах, в которых деятельное участие принимали мозолистые руки собравшегося народа, вся наша группа искренно помолилась за душу великого покойника. Випили купно по добрій чарці «оковитої», попоїли мудрого куліша з молоденькою картопелькою та ще затовченого до смаку путнім салом з цибулею, й розійшлися, кому куди шлях... Уночі ж був невеликий дощик. Само небо освятило дорогий монумент... З того часу на могилі трава зеленіє!

В. Гавриш (В. Гнилосыров).

П р и м і т к и

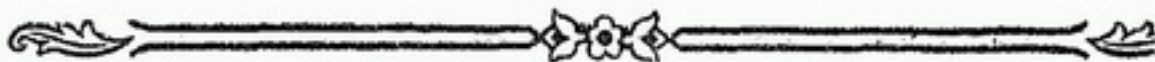
Автограф. Відділ рукописів ДГБ УРСР. Фонд В. С. Гнилосирова (I, 5130).

- ¹ Тарновський Василь Васильович, молодший, (1837—1899) — поміщик, засновник українського історико-етнографічного музею в Чернігові. Він сприяв також діяльності історичного музею в Києві, виданню журналу «Киевская Старина», був знайомий і листувався з Т. Г. Шевченком.
- ² Дрентельн Олександр Романович (1820—1888) — генерал-ад'ютант. У 1878 р. був шефом жандармів і головним начальником III відділення, у 1881—88 роки — київським генерал-губернатором і командуючим військами Київського військового округу. Дрентельн провадив реакційну політику, придушуючи розвиток української національної культури. У 1883 році він заборонив українській демократичній групі М. Л. Кропивницького і М. К. Заньковецькій виступати в Києві та інших містах київського генерал-губернаторства. Ця заборона не була знята протягом багатьох років.
- ³ На хресті був зроблений напис з вірша Шевченка, написаного в казематі 30 травня 1847 р.:

Свою Україну любіть;
Любіть її во врем'я люте,
В останню, тяжкую минуту
За неї господа моліть.

Коли поліція донесла про це київському генерал-губернаторові Дрентельну, він наказав накласти арешт на хрест і не випускати його з заводу доти, поки не буде знято цей напис. (Див. «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», стор. 296—297).

- ⁴ Гонта Іван (пом. 1768) і Залізняк Максим — керівники селянського повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польської шляхти. На чолі загонів повстанців (гайдамаків) вони оволоділи 18 червня 1768 р. Уманню. Шевченко оспівав Гонту і Залізняка в поемі «Гайдамаки».
- ⁵ Популярна оперета «Чорноморці» (музика М. В. Лисенка) була написана Я. Г. Кухаренком (1800—1862), генерал-майором, хорошим знайомим Т. Г. Шевченка. Спочатку вона мала назву «Чорноморський побут», була перероблена і пристосована для сцени М. П. Старицьким.

ЛИСТИ ДО О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО ПРО ШЕВЧЕНКА

Як уже говорилося, на протязі багатьох років Тарас Григорович Шевченко був у дружніх стосунках з братами Лазаревськими Михайлом і Федором.

Їх молодший брат Олександр, ще з дитинства захоплюючись творчістю Шевченка, перейнявся співчуттям до його трагічної долі, про яку йому розповідали брати.

Познайомився і подружився з Шевченком Олександр Матвійович у Петербурзі в 1858 році на квартирі у Михайла Матвійовича, в якого Шевченко після повернення з заслання бував майже щодня.

Пізніше у своїх спогадах О. М. Лазаревський писав: «Каждый день за обедом сходились мы с Шевченком и каждый день приходилось слышать нам его одушевленную беседу»...¹

Олександр Лазаревський відвідував Шевченка в останні дні його життя в його кімнаті в Академії художеств. «Январь и февраль просидел он (Шевченко) почти безвыходно в комнате, — свідчив О. Лазаревський. — ...В это время он продолжал заниматься гравированием»².

Після смерті великого поета і художника, коли громадськість добилася дозволу перевезти його тіло з Петербурга на Україну, Олександр Лазаревський разом з художником Григорієм Честаховським супроводжували труну Шевченка.

О. М. Лазаревський відомий своїми працями з історії України, написаними на основі широкого використання розшуканих і зібраних ним цінних архівних матеріалів, які зараз зберігаються у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві.

Він перший науково обґрунтував і довів, що автором «Истории Руссов», дуже цінного пам'ятника українського письменства XVIII ст., широко використаного Рилевим, Пушкіним, Гоголем, Шевченком та іншими, є не Георгій Кониський, а Г. А. Полетика, депутат від шляхетства Лубенського полку в Катерининській комісії для складання проекту нового уложення³.

Відмічаючи фактичну цінність історичних праць О. М. Лазаревського, радянські історики вказують, що вони перейняті буржуазно-ліберальними тенденціями. Заслугою О. М. Лазаревського є те, що він на противагу націоналістичним твердженням М. І. Костомарова та інших істориків, які вважали, що кріпосне право було привнесено на Україну іззовні, довів, що кріпосне право на Лівобережній Україні було насамперед наслідком внутрішнього розвитку. Разом з тим, внаслідок обмеженості буржуазної історичної науки, Лазаревський

розглядав кріпосне право не як одну з форм виробничих відносин, а лише як систему зловживань з боку поміщиків⁴.

Протягом 45 років О. М. Лазаревський брав активну участь в працях шевченкознавців. Ще у 1861 році в газеті «Северная пчела» була опублікована його замітка «Последний день жизни Т. Шевченко», а в 1862 році в журналі «Основа» була надрукована стаття О. М. Лазаревського «Детство Т. Шевченко»⁵ — одна з перших біографічних праць про дитячі роки поета. Пізніше були опубліковані спогади О. М. Лазаревського про зустріч з Шевченком у Петербурзі і його похорон.

Вибрані з архіву О. М. Лазаревського листи до нього літературного і художнього критика В. П. Горленка, співробітника «Киевской Старины» М. В. Шугурова, етнографа М. О. Дикарева та інших осіб, які ми публікуємо вперше, свідчать, що О. М. Лазаревський всебічно допомагав у розшуку матеріалів, що характеризують життя і діяльність Шевченка як поета і художника, і в опублікуванні цих матеріалів і статей про Шевченка в «Киевской Старине» та інших періодичних виданнях.

Одночасно публікується знайдена в архіві О. М. Лазаревського біографічна замітка про хорошого знайомого Шевченка лікаря А. О. Козачковського.

Листи публікуються в алфавітному, а всередині кожного адресата у хронологічному порядку мовою оригіналів.

П р и м і т к и

¹ Л[азаревский] А. Новопетровское укрепление. «Киевская Старина», 1899, кн. II, стор. 293.

² Д. Косарник. «Життя і діяльність Т. Шевченка. Літературна хроніка», Київ, 1955, стор. 247.

³ «Киевская Старина», 1891, кн. IV.

⁴ Основні праці О. М. Лазаревського: «Малороссийские посполитые крестьяне» (1886), «Описи старой Малороссии» (т. III, 1882—88), «Очерки, заметки и документы по истории Малороссии» (1892—99).

⁵ «Основа», 1862, кн. 3.

Л. БІЛЕЦЬКИЙ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

3 листопада 1893 г.

Глубокоуважаемый Александр Матвеевич!

Не знаю, как и благодарить Вас за оказываемое Вами мне внимание. Полученный мною сегодня 2-й том «Старой Малороссии» поразил меня, прежде всего, своею внушительной увесистостью, а когда я стал переписывать его, то он показался мне трудом еще более обработанным, чем 1-й том.

...Кстати! В м. Воронькове Переяславского уезда у некоего Вергеева¹ имеется фотографический портрет Шевченко. Он будет доставлен киевским студентом Дворянским

Владимиру Бонифатьевичу² для осмотра. Я говорил об этом Антоновичу и просил его показать этот портрет Вам: может быть, этот экземпляр и стоит внимания. Вергееву он подарен самим Шевченко. Еще раз от всей души благодарю за внимание и честь.

Душевно преданный

Л. Белецкий

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Білецький Л. — знайомий О. М. Лазаревського, який жив у Лубнах.

¹ Особа Вергеева не встановлена. В шевченківських матеріалах його ім'я не згадується.

² Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — український буржуазний історик, археолог і етнограф, професор Київського університету.

В. П. ГОРЛЕНКО — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

С. Ярошовка, 4 октября 1887 г.

Был я в Качановке¹, согласно уговору, многоуважаемый Александр Матвеевич, но Вас не застал там. Василий Васильевич говорил мне о Вашей телеграмме. Я думаю: Вы просто побоялись дороги, которая действительно ужасна. Чтобы там ни было, но я сильно сетовал на судьбу, до сих пор мешающую нам встретиться в фантастическом кабинете нежинского предводителя.

...Чтоб покончить с этим удивительным человеком, из новых его приобретений укажу еще на последний, неоконченный труд Шевченко, подаренный ему Макаровым. (Оттиск с неоконченной доски гравюры «Святой семьи»², не той, что у Вас есть, а другой) и купленный у Белозерской подмалевок удивительного портрета молодого Кулиша, того же Шевченка.

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Горленко Василь Петрович (1853—1907) — автор ряду праць про Шевченка — поета і художника.

¹ Качанівка — маєток В. В. Тарновського молодшого, відомого збирача старовини, колекціонера багатьох робіт Шевченка-художника, а також його рукописів.

² Один із своїх офортів «Святое семейство» Т. Г. Шевченко подарував у 1859 році матері О. М. Лазаревського — Афанасії Олексіївні (див. розділ: «Листи Федора Лазаревського про Шевченка»).

28 февраля 1888 г., Петербург.

...С самого моего приезда я страдаю от невыносимых холодов. Не бывает меньше 15—17 градусов с ветром. Так как большинство букинистов на открытом воздухе, в рядах, то рыться у них теперь очень затруднительно. У Ключкова и других все лучше подхватывается на лету.

...Позавчера на роковинах Шевченко, я видел Вашего давнего товарища — Ченстаховского¹. Он теперь совсем старичок, но очень юный душой. Правилась здесь безвозбранно и панихида по Шевченко в Казанском соборе.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

¹ Ченстаховський, вірніше Честаховський, Григорій Миколайович (1820—1893)—художник, приятель Т. Г. Шевченка.

Петербург, 10 марта 1888 г.

Многоуважаемый Александр Матвеевич!

Письмо Ваше я получил третьего дня и одновременно с ним послание от редактора. Редактор грозит мне, что если к 20 марта статья о Перовском¹ не будет прислана, то составление таковой поручено будет другому. Я ответил уже ему, что высылаю числа 15—16 и что к 20 он ее получит.

Из трех посланных мною заметок две не могут идти без поправок или примечаний редакции. Надо Вам знать, что заметки посланы такие: «Украинские легенды в французском журнале», «Еврей-казаки 17 века». (Материал Вами указанный) и об «Иллюстрациях Шевченко»². Где может быть тут разногласие во взглядах с редакцией! Если же требуется поправка слога, то это могу счесть только вызовом на прекращение дальнейших присылок, так как не могу допустить мысль, чтобы Лашкевич³ или Мищенко меня правили...

Вчера был у Николая Михайловича Жемчужникова. Он с большой теплотой вспоминает о Вас и Ваших статьях. Меня он совершенно обворожил... Если Лев Жемчужников⁴, как всё заставляет думать, вдвое интереснее и крупнее

Николая, то я заранее предвкушаю блаженство от встречи с ним на обратном пути в Москве.

...У брата Вашего непременно побываю, если не обеспокою его. Здесь же, говорят, живет теперь и Василий Михайлович Белозерский⁵ и тоже на Пушкинской улице. Коллекция рисунков Шевченко объявилась здесь еще у вдовы адмирала Бутакова. Я просил Евгения Гаршина⁶, который имеет туда ходы, собрать [сведения] хотя бы об этих рисунках..

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

¹ Очевидно, мова йде про Перовського Олексія Олексійовича (1787—1836) — письменника, автора книги «Двойник, или мои вечера в Малороссии», романа «Монастырка» та ряду інших творів.

² У кн. I—III «Киевской Старины» за 1888 рік опублікована замітка В. П. Горленка «Иллюстрации Шевченко», яку автор доповнив і розширив для своєї книжки «Южнорусские очерки и портреты» (1898).

³ Лашкевич Александр Степанович (1842—1899) — редактор «Киевской Старины» у 1888—1899 рр.

⁴ Жемчужников Лев Михайлович (1828—1912) — художник, друг і продовжувач реалістичних традицій Шевченка.

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР зберігається неопублікований лист Л. М. Жемчужникова, який характеризує ставлення його до Шевченка. Коли Л. М. Жемчужников одержав повідомлення про те, що Шевченку дозволили жити в Петербурзі, він писав Г. П. Галагану 8 січня (1858 р.): «От всего сердца обнимаю Вас, добрый Григорий Павлович. Порадуемся вместе и спешите поделиться радостью со всеми... Наш бедный мученик Тарас Шевченко прощен. Еще лежа в постели я получил сегодня известие. Надо подумать о том, чтобы ему дать средства выехать из этой трущобы. Да не худо бы и сделать складчину, чтобы устроить его дальнейшую судьбу. хлопочите ради Христа. Что будет далее, извещу Вас.

Л. Жемчужников».

⁵ Білозерський Василь Михайлович (1825—1899) — літератор, редактор журналу «Основа», хороший знайомий Шевченка.

⁶ Гаршин Євгеній Михайлович — літератор, брат відомого письменника В. М. Гаршина, автор статті «Шевченко в ссылке» («Исторический Вестник», 1886, січень).

Петербург, 5 апреля 1888 г.

Вы угадали, многоуважаемый Александр Матвеевич — я еще в Петербурге... В субботу рассчитываю обязательно выехать, дня три быть в Москве и в Киев явится, значит,

к вербной субботе. От книг и от суеты столицы — меня влечет весна, лучше которой все-таки нет ничего на свете.

Внезапно обретен мною тут Василий Васильевич, которого считали давно уехавшим... Были мы вместе и у Вашего брата, и у Тарновского. Глаза разбежались. Да и есть от чего! «Притча о блудном сыне»¹, — превосходнейший ряд рисунков, офорт «Сама собі в хаті» — редок до крайности, оба портрета — молодой, гравированный, и старый, масляный, — в высшей степени любопытный. Я посматривал с тоской на портреты, где автографы дневника, напечатанного в размере не более двух третей и масса домашних бумаг Шевченко! Вообще в одних руках я нигде не видел такого собрания Шевченковских вещей. Я буду еще раз для заметки и осмотра всего этого.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

- ¹ Задумавши намалювати серію малюнків «Притча о блудном сыне», Шевченко 26 червня 1857 р. записує у своєму щоденнику: «Я разделил эту поучительную притчу на двенадцать рисунков, они уже почти все сделаны на бумаге. Но над ними еще долго и прилежно нужно работать, чтобы привести их в состояние, в котором они могут быть переданы меди». До нас дошло восемь рисунков Шевченко на эту тему. (Див. Т а р а с Ш е в ч е н к о, Твори, т. VIII. Малюнки. 1935, стор. 132—134).

22 декабря 1890 г., Ярошовка.

Я только вчера вернулся из странствий, многоуважаемый Александр Матвеевич, и застал Ваше письмо. Прошу прислать письма Шевченко: я сделаю, что смогу, и возвращу вовремя.

У Чалого не оказалось письма к Никите 1840 г. Не то ли это письмо, о котором сообщал в «Киевской Старине» доктор Талько — Гринцевич¹, который сам, впрочем, его не видел! Не откажите сообщить об обоих письмах все, что Вам известно. Боюсь, что моих пособий будет недостаточно. Может быть, первое письмо и было где-нибудь в журнале. В «Древней и новой России», например, были воспоминания о Шевченко какого-то Ганенко² и Варфоломея Шевченко. Ничего этого у меня нет под рукой. У меня только Чалый, «Основа» да «Киевская Старина»...

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

- ¹ У біографічній замітці про Шевченка «Поездка в Кирилівку» («Киевская Старина», 1889, кн. 9, стор. 758—763) доктор Ю. Д. Талько-Гринцевич писав про те, що Петро, син старшого брата Тараса Григоровича Микити, показав Талько-Гринцевичу лист Т. Г. Шевченка до Микити. Цей лист (від 2 березня 1840 р.) був подарований О. Терещенком у 1905 р. Всеукраїнському історичному музею імені Т. Г. Шевченка. (Колишня назва — «Художньо-промисловий і науковий музей ім. імператора Олександра II»). Вперше лист опубліковано в «Киевской Старине» (1905, кн. VI, стор. 238—239).
- ² В журналі «Древняя и новая Россия» (кн. VI, т. 2-й, стор. 193—196) була надрукована замітка Є. Ганенка «Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченко».

3 янв. 1891 г., Ярошівка.

Прежде всего с Новым годом Вас, многоуважаемый Александр Матвеевич, с наилучшими моими пожеланиями! Затем посылаю письма Шевченко и несколько строк предисловия к ним, под которым прошу не ставить никакой подписи.

Кивлицкий¹, посылая мне списки, не написал ни слова. Я так и не знаю, какое отношение и который Терещенко имеет к первому письму, а также, к которому из Вас из братьев письмо второе. Прошу вас все это вставить, где нужно. Я уже написал, что знаю, и ничего более. Может быть, не годится это?

...В том месте, где пропуск — потрудитесь вставить о «сообщивших» письма Шевченко, а в конце о Чернышове² и Дробин..., о которых я ничего не знаю, или об отношениях к Вашему брату, или о том, имело ли результат это письмо — или что-нибудь, чтоб закруглить введение, остающееся как бы недоговоренным. Потрудитесь и озаглавить...

Искренно Ваш В. Горленко.

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

¹ К и в л и ц ь к и й — філолог.

² Мабуть, йдеться про знайомого Шевченка художника Чернишова Олексія Пилиповича (1824—1863).

18 ноября 1895 года, с. Ярошовка.

... Что до глинковских нот, то вот что я придумал: если бы Василий Васильевич дал их списать и напечатать, да сверх того сдал две-три фототипии (как иллюстрации) — вроде вида своего дома, вида развалин, беседки Глинка, дуба Шевченко и т. п., то я весной составил бы округленную статейку о Качановке (история, лица и виды), которая могла бы напечататься в журнале (с нотами в виде приложения), и составить отдельную книжку как дань его Качановской гордыне и увы! — может быть, как полезная реклама впоследствии для продажи этой усадьбы.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

М. О. ДИКАРЁВ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

Катеринодар, 4 березня 1897 г.

Вельмишановний Олександр Матвійовичу!

... Здається, ще р. 1893 я дістав копії з усіх історичних матеріалів, зібраних небіжчиком Василем Мовою¹. З них мемуари Степана Шарапа і котрі свого часу заслані були мною О. Я. Кониському, але він знайшов неможливим друкувати їх *in extenso*, бо Степан Шарап в своїх мемуарах здавався йому «московським нігілістом». З поводу сього треба сказати, що тут сих нігілістів не перелічиш. І навпаки Шарапу О. Я. (Кониський) розхвалив Якова Кухаренка² (в біографії Шевченка)³, котрий і в Шарапа і в інших матеріалах з'являється шахраєм і хабарником і московським шпигом, що морочив Т. Г. Шевченка своєю щирістю до України.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Дикарев Митрофан Олексійович — український етнограф, співробітник «Кубанских областных ведомостей».

¹ Мова Василь (Лиманський) (1842—1891) — український поет.

² Кухаренко Яків Гарасимович (1800—1862) — генерал-майор, хороший знайомий Шевченка, автор популярної оперети «Чорноморці», оповідання «Вороний кінь» та інших творів.

³ Книга О. Я. Кониського «Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко» (728 стор.) вийшла у світ в 1898 році в Одесі.

20 лютого 1899.

З нового року я заслав до «Етнограф[ического] обоз[рения]» замітки по історії народної ботаніки, до куратора Кавказького учебного округу — Кубанські апокрифи.

Напіввиготував народний календар, котрий повинен скласти цілий випуск. Призначаю науковому т-ву імені Шевченка.

Засилаю Вам також копію з власноручного портрета Т. Г. Шевченка, писаного під час заслання, на дарунок Я. Г. Кухаренкові.

З глибоким поважанням *М. Дикарев.*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

11 березня 1899.

Вельмишановний Олександрє Матвійовичу!

Лист, при котрому Т. Г. Шевченко заслав свій власноручний портрет Я. Г. Кухаренкові, кінчається так: «Умисне пишу тобі на одному листочку, щоб було де поличіє положить і щоб конверт не дуже важив — 22 апреля 1859¹. Новолетровское укрепление».

До речі скажу Вам, що листи, писані Т. Г. Шевченком до Я. Г. Кухаренка, свого часу були мною переписані і заслані до О. Я. Кониського. Тепер редактор нашої часописі хоче друкувати їх тут. До того, син небіжчика, полковник Олександр Якович Кухаренко поступивсь дати редакторові до друку листи до його батька від М. І. Костомарова², Срезневського³ і Бодянського⁴.

... 26 лютого і ми святкували роковини Т. Г. Шевченка. З двох виголошених рефератів цікавіший був того ж таки Мельникова під заголовком «Шевченко як горожанин», а власне автор розібрав політичні переконання поета, указавши на те, що за ідеали, поставлені Шевченком, ще й досі борються найкращі і російські і українські інтелігентні сили. Реферат, надзвичайно цікавий і багатий змістом, автор має надрукувати на той рік під час «Шевченкового сезону», мабуть, в «Київській Старині».

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

- ¹ Лист Т. Г. Шевченка з Новопетровського укріплення Я. Г. Кухаренкові, датований 22 квітня 1857 року, а не 1859 року. В 1859 р. Шевченко, як відомо, жив у Петербурзі.
- ² Костомаров Микола Іванович (1817—1885) — український буржуазний історик (Див. про нього розділ «Шевченко в неопублікованому листуванні П. О. Куліша»).
- ³ Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський філолог-славіст, який підготував і видав ряд збірників з українського фольклору.
- ⁴ Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — один із засновників слов'янознавства в Росії, професор Московського університету, хороший знайомий Шевченка.

16 квітня 1899.

Вельмишановний Олександрє Матвійовичу!

Щодо листів Шевченка, то я, як уже писав Вам, раніше їх передав О. Я. Кониському, котрий має надрукувати їх в т. IV Галицького Кобзаря, так що вони розповсюджені в широких верствах. До того п'ять з цих листів уже були друковані в «Основі», хоч і з деякими скороченнями, залежачими і від цензурних обставин, і від того, що деякі, розібрані мною, тоді були загадкою.

В «Куб[анских] вед[омостях]» надруковано вже дві третини листів¹. Коли скінчатся, зашлю Вам їх усі.

Мельникова я еднав або подати до «К[иевской] Стар[ины]» конспект свого реферата або ж самий реферат². На конспект він не погодився тим, що після його було б зовсім зайвим друкування самого реферата, а реферат не може дати зараз тим, що не має часу його переписати і при переписці повставляти цитати з Кобзаря.

Сьогодні засилаю до Львова гроші на Вісник і на Кобзаря (три томи), подавши Вашу адресу. Другий примірник Кобзаря прошу д. Гр.³ заслати іншим шляхом, який він знайде можливим.

Свою роботу для «Київської Старини» я вже скінчив, остається лиш ще раз проредагувати все і переписати.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

- ¹ До нас дійшло 13 листів Т. Г. Шевченка до Я. Г. Кухаренка (1842—1860), більша частина їх опублікована вперше в «Кубанских областных ведомостях» за 1899 рік (№№ 74—88).

² Стаття Лук'яна Мельникова «Гражданские мотивы поэзии Т. Г. Шевченко. (До сорокалетия со дня смерти поэта)» опублікована в «Кубанских областных ведомостях» (№№ 46 і 47 від 25 і 26 лютого 1901 р.).

³ Мабуть, «добродія Грінченка Б. Д.».

Г. П. ЖИТЕЦЬКИЙ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

24 февраля 1899 г. (Петербург), Фонтанка, 92, 4.

А у нас «бурный прилив», еще не успокоившийся. Кто победит в неравном споре? Обер-прокурор¹, Горемыкин², Боголепов³, [полиция] или Витте⁴, Куропаткин⁵ и другие... тактичность, солидарность и выдержанность учащих всех, сочувствие общества, — это в их руках козыри, есть и другие. Но немалое и против. Во всяком случае, кто бы не победил, а нечего ждать ничего хорошего, освежающего и подымающего дух. Гроза пройдет, но воздух едва ли очистится⁶.

Симпатичное общество земляков в Петербурге имени Т. Г. Шевченко. Знаете ли Вы о нем? Устраивает 25 панихиду. В марте большой вечер. Начинаются Шевченковские дни.

Весь Ваш И. Житецкий.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Житецький Гнат Павлович (1866—1929) — філолог, син відомого українського вченого філолога і мовознавця, члена-кореспондента Російської Академії наук Павла Гнатовича Житецького (1836—1911).

¹ Победоносцев К. П. (1827—1907) — обер-прокурор Синоду, один із головних стовпів і натхненників реакції в період 1880—1905 років.

² Горемікін Іван Логвинович (1839—1917) — реакційний діяч, завзятий монархіст, з 1895 по 1899 р. був міністром внутрішніх справ.

³ Боголепов Микола Павлович (1847—1901) — юрист, з 1898 по 1901 р. був міністром народної освіти, жорстоко придушував студентські заворушення. 14 лютого 1901 р. був тяжко поранений звільненням з університету студентом Карповичем.

⁴ Вітте Сергій Юлійович (1849—1915) — державний діяч, який мав великий вплив на політику царизму, в 1899 році був міністром фінансів. В 1905—1907 рр. відіграв велику роль у захисті монархії від штурму революції.

⁵ Куропаткін Олександра Миколайович (1848—1925) — російський військовий діяч, генерал від інфантерії. У 1898—1904 рр. — військовий міністр, член політичного угруповання Вітте.

⁶ В листі йдеться про студентські заворушення у зв'язку з реакційними заходами царського уряду.

С. В. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

Петербург, 9 мая 1897 года.

Я пишу Вам лишь теперь, дорогой дядя, так как знаю, что Вы получили уже от Коли подробное описание постигшего нас горя. Ввиду этого я не буду повторять того, что Вам уже известно, и хочу сказать Вам несколько слов не о самих обстоятельствах смерти отца, а о тех мыслях, которые невольно набегают по поводу ее.

Отец завещал все свое движимое и недвижимое имущество моей матери, но само собой разумеется, что мать передает мне все его бумаги и книги. Книги, т. е. библиотеку его, я намерен сохранить, и хлопот с ней не будет... к разбору же бумаг я приступил на днях.

Мать оставляет только у себя вещи и картины Шевченко и намерена отнестись к ним с таким же уважением, как относился и покойный отец...

Мать очень извиняется, что не пишет Вам сама, поручает мне передать Вам чувства своего глубокого уважения... Вместе с тем она просит меня передать Вам, что ей хотелось бы на память об отце подарить Вам одну вещь, очень дорогую для отца, но должно быть не менее дорогую и для Вас самих, а именно портрет бабушки¹. Научите, как его Вам переслать.

С. Лазаревский.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Лазаревський Сергій Васильович — син Василя Матвійовича Лазаревського, в якого зберігалось ряд малюнків і рукописів Шевченка. В 40-і роки В. М. Лазаревський опублікував кілька оригінальних нарисів в «Отечественных записках» і «Литературной газете». Він переклав також п'єси Шекспіра «Отелло» (1845), «Король Лір» (1863). Понад 40 років В. М. Лазаревський був чиновником міністерства внутрішніх справ та інших відомств у Петербурзі.

¹ Очевидно, мова йшла про портрет Афанасії Олексіївни Лазаревської, намальований Т. Г. Шевченком у серпні 1859 р. в селі Гирявці (тепер с. Шевченкове) біля Конотопа.

Г. О. МИЛАРАДОВИЧ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

4/16 января 1897 г.

Любезный Александр Матвеевич! Есть ли у Вас издание 1890 (Женева) творений Шевченко, забороненных в России. Это перепечатка запрещенных в России изданий, Прага

1876 2-го тома. Там есть поэма Мария, которую я никогда не читал. Если у Вас ее нет, напишите мне, я Вам ее привезу.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Миларадович Григорій Олександрович (1839—?)—граф, автор ряду праць з історії та археології.

Л. ПАД — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

28 мая 1898 [Полтава].

Глубокоуважаемый Александр Матвеевич!

Спешу изъявить глубокую благодарность полтавцев за Ваши заботы и хлопоты по заказу и пересылке портретов Котляревского и Шевченко. Чудные портреты, а особенно Шевченко! В полтавскую общественную библиотеку ими будет внесен дух, которому следует остаться здесь навсегда. Рамы, по всеобщему мнению, как нельзя более подходят к портретам...

Еще раз примите глубокую благодарность, искренно уважающий Вас

Л. Пад

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

М. В. ШУГУРОВ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

Глухов, 16 февраля (1899).

Хочу знать от Вас, многоуважаемый Александр Матвеевич, что-нибудь о том, что это за «общество любителей малороссийской словесности» устраивается в Киеве и участвуете ли Вы в этом устройстве своею подписью под проектом устава сего общества?

Сравнивши напечатанные Чалым воспоминания Федора Матвеевича с полученною от Вас рукописью, нахожу, что в ней есть кое-что такое, чего нет в напечатанных воспоминаниях, посему думаю, что не мешало бы и ее опубликовать. Скажите, хотите ли Вы сделать это теперь же или отложить до февральской книжки будущего года¹.

Ваш Н. Шугуров.

Шугуров Микола Васильович (1843—1901) — судовий працівник і літератор, активний співробітник журналу «Киевская Старина», в якому він надрукував ряд статей і заміток про життя і творчість Т. Г. Шевченка — поета і художника. В останні роки Шугуров працював у Ніжині головою ніжинського окружного суду. В грудневому номері «Киевской Старины» за 1901 рік з приводу смерті М. В. Шугурова (6. XI. 1901 р.) був опублікований О. М. Лазаревським некролог.

- ¹ Рукопис Ф. М. Лазаревського був опублікований М. Шугуровим з викривленнями у квітневій книжці «Киевской Старины» за 1899 рік під назвою «Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко». (Див. розділ «Спогади Федора Лазаревського про Шевченка»).

3 марта [1899].

Я забыл указать Вам, многоуважаемый Александр Матвеевич, одну описку в воспоминаниях Федора Матвеевича, сделанную, вероятно, переписчицей. В том месте, где Федор Матвеевич говорит об ошибках Гаршина в обозначении фамилий, есть такая фраза: «Бакшаев вместо Бикмаев, как бы следовало!». Это «Бикмаев» есть результатом описки, Чалый говорил мне настоящую фамилию этого лица, кажется, «Бакшеев», но так ли это — я не уверен в том¹.

Если Вам не случится встретиться с Чалым или другим образом проверить фамилию, то упомянутую фразу («Бакшаев вместо Бикмаев») лучше выбросить, ибо не придется ошибку в обозначении фамилии исправить таким образом, чтобы, вместо одной неверной буквы, ставить три неверных буквы.

Вместо утреннего поезда, я уехал из Киева в понедельник с вечерним поездом — потому что, отправившись утром с Дорошенком в усадьбу Кочубея в Липках посмотреть его редкости, застрял за этим осмотром надолго.

Повидал там редкостные мебели и несколько хороших картин. Всех нельзя было видеть, так как они сложены таким образом, что пришлось бы целый день снимать, переставлять и разворачивать...

Насколько собрание ценно, можете судить по тому, что застраховано оно от огня в сумме 900 000 рублей. Но вместо этих редкостных мебели я с гораздо большим интересом посмотрел бы другую вещь, которая была не в усадьбе, а в квартире Кочубея по Б. Владимировской,

о чем я прежде не знал и по поводу чего очень пожалел, что после обеда у Вас не пошел вечером к Кочубею.

Оказывается, что у него имеются два интересных альбома с рисунками Шевченко, Штернберга², Льва Жемчужникова и пр., которые и показывались вечером. Один из этих альбомов принадлежал прежде Галагану, а другой — Бутакову. Ужасно досадно, что не посмотрел.

Преданный Вам *Н. Шугуров.*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

¹ Ніякої описки в рукописі спогадів Ф. М. Лазаревського про Шевченка не було. Євг. Гаршин у статті «Шевченко в ссылке» назвав співробітника Оренбурзької пограничної комісії, в якій служив і Ф. Лазаревський, Бакшаєвим. Насправді, його прізвище було, як зазначив Ф. Лазаревський, Бікмаєв. (Див. розділ. «Спогади Федора Лазаревського про Шевченка»)

² Штернберг Василь Іванович (1818—1845) — художник, друг Шевченка.

[1899 р.]

Как видите, многоуважаемый Александр Матвеевич, я исполнил Вашу просьбу раньше, чем обещал Вам. Кажется, я немножко переступил намеченные Вами пределы статейки. Сделал я это потому, что придаю большое значение голосу Михаила Матвеевича.

В особенности же важною считаю ту часть его воспоминаний, которая относится к жизни Ш[евчен]ко в Орской крепости, а потому прошу не сокращать ее. Она, как я указал, выясняет путаницу противоречий в отзывах об Орской жизни Ш[евчен]ко, и между прочим нужна для сделанного мною выяснения того, отчего могло произойти противоречие между двумя братьями Лазаревскими в отзывах их о жизни Ш[евчен]ко в Орской.

Бувайте здоровы *Н. Шугуров.*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

8 сентября 1901 года.

Многоуважаемый Александр Матвеевич!

... Когда я был с Вами в Липовом Роге, Вы так заторопили меня с возвращением¹, что я не успел расспросить кой о чем Ольгу Платоновну Макарову². Побывавши там еще раз, я осведомился, что у этой Ольги Платоновны имеется большая масса писем к Ник[олаю] Як[овлеви]чу Макарову от Кулиша и Вас[илия] Белозерского, а в меньшем количестве имеются письма Шевченко, Тургенева и разных других лиц.

При этом она сообщила, что к ней обращался письменно какой-то совершенно неизвестный Шенрок³ с просьбой о присылке ему писем, но она не только не послала их, а даже не ответила («С какой стати стану я писать незнакомому человеку», — объяснила она).

Я советовал ей сообщить письма «Киевской Старине» для напечатания, на что она высказала опасения, что в письмах, может быть, есть вещи неудобные для опубликования, а их могут пропечатать, как это сделали с письмами Тургенева. При этом я узнал, что имеющееся в одном из писем Тургенева выражение: «Когда-то я находил ее красивою, а теперь она — кусок мяса», сопровождаемое инициалами этой особы, относится к сестре Василия Яковлевича — Варваре Яковлевне Картошевской, которая когда-то благоговела перед Тургеневым, а когда прочла в книге эту шутку, то пришла в неопишемую ярость и преисполнилась ненавистью к Тургеневу.

Я убеждал, что если подобные вещи были в письмах, то «Киевская Старина» исключит их. Она долго отнекивалась, говоря, что самой ей нет времени перечитать письма, так как их слишком много, да и трудно разбирать некоторые из них, а на других трудно положиться, — а в конце концов высказала, что если б я взял на себя труд перечитать все письма, выбрать то, что может быть интересно для печати, и исключить то, что не следует опубликовывать, то мне она, пожалуй, доверила бы.

Я выразил готовность это сделать, и она обещала, по возвращении в Петербург, прислать мне письма.

Будьте здоровы, преданный Вам Н. Шугуров.

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського,

Уривки з цього листа опубліковані О. М. Лазаревським у кн. XII «Киевской Старины» за 1901 рік. Однак, маючи на увазі, що в публікації О. Лазаревський випустив цікаві подробиці, що стосуються Тургенева та інших осіб, друкуємо лист повністю.

¹ У Ніжин.

² Вдову хорошого знайомого Шевченка — Макарова Миколи Яковлевича.

³ Шенрок Володимир Іванович (1853—1910) — відомий біограф Гоголя, автор біографічної праці про Куліша.

Н. ЯНЖУЛ — О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОМУ

26 февраля 1901 г., Харьков.

Глубокоуважаемый Александр Матвеевич!

Посылаю Вам один из последних номеров «Русского инвалида» с заметкой о Т. Г. Шевченко, в которой упоминается Ваше имя. Любопытно, что официальная военная газета касается теперь (при новом редакторе Поливанове) такой темы, которая недавно была чуть ли не запретной для частных изданий.

...У нас происходят почти ежедневно, начиная с 19 февраля, уличные демонстрации студентов при участии, может быть, и посторонней публики. Когда казаки принялись действовать нагайками, то в них пускали камнями и даже стреляли...

Душевно преданный и уважающий Вас Н. Янжул

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

П. ЛЕВИЦКИЙ — Е. К. ТРЕГУБОВУ

12 декабря 1889 г.

Елисей Киприанович! Вот это именно те письма и материалы для биографии Козачковского, которые я обещал Вам послать.

П. Левицкий.

20 августа, в 8 часов вечера, в Переяславле скончался после продолжительной и тяжелой болезни на 77 году жизни штаб-лекарь Андрей Осипович Козачковский... Считаем долгом посвятить памяти покойного несколько слов... Первоначальное образование А. О. получил в Переяслав-

ської семінарії, откуда по вызову поступил в императорскую медико-хирургическую Академию, где и окончил курс в 1835 году с званием, как значится в дипломе, *medicus primae classis* (лекарь первого отделения).

В августе того же года А. О. был назначен на службу по морскому ведомству, находился некоторое время на бриге Филаконет, а затем на кораблях Березина и Бриен.

8 июня 1840 г. произведен в штаб-лекаря, а в сентябре 1841 г. оставил морскую службу. С 1842 г. по 1844 г. покойный занимал должность уездного врача в Курске, а затем городского врача в Переяславле.

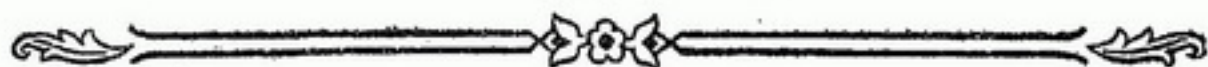
16 июня 1846 г. А. О. вступил в должность штатного врача и преподавателя медицины при Переяславской семинарии, каковую службу проходил до перехода семинарии в Полтаву в 1862 году. Неохотно оставлял А. О. службу при семинарии. «Хату і худобу жаль було покинуть», как писал он Т. Гр. Шевченко, с которым состоял в дружеских отношениях. Остальные годы своей жизни покойный посвятил деятельности в звании гласного городской думы и Переяславского земского собрания...

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Фонд О. М. Лазаревського.

Лист П. Левицького адресований, мабуть, Єлисею Кипріяновичу Трегубову, викладачеві Київської колегії Павла Галагана, родичу Івана Франка. Є. К. Трегубов, так само як і О. М. Лазаревський, брав активну участь в діяльності «Київської Старини». Очевидно, Є. К. Трегубов передав цей лист з матеріалом про Козачковського О. Лазаревському для його величезного історико-літературного архіву.

Андрій Осипович Козачковський, як свідчать його спогади про Шевченка («Київський телеграф», 1875, №№ 25, 26) і листи самого Шевченка, познайомився з поетом у 1842 році. З цього часу і до смерті поета між ними були сердечні відносини.

ІВАН ФРАНКО ПРО НАУКОВЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ШЕВЧЕНКА

Два листи великого українського письменника Івана Яковича Франка, що публікуються нижче являють значний інтерес. Перший з них, написаний у Львові 17 липня 1906 року і адресований шевченкознавцю В. М. Доманицькому¹ з приводу підготовки Іваном Франком критичного видання творів Тараса Шевченка, характеризує Франка як видатного вченого-текстолога, знавця творчості Шевченка, показує його глибоке розуміння принципів науково-критичного видання класичної літературної спадщини.

Іван Франко присвятив творчості Шевченка ряд своїх праць, які заклали основи наукового шевченкознавства і не втратили свого значення і в наші дні. В своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», виданому в 1910 році у Львові, Франко, на відміну від своїх попередників М. Петрова і Ом. Огоновського, розглядав розвиток української літератури не як суму творчих біографій письменників, а як безперервний літературний процес, що відбиває духовне життя народу.

З опублікованих у минулому році автором цих рядків листів Івана Франка² видно, в яких надзвичайно важких умовах довелося Івану Франкові писати свою історію української літератури. Буржуазні націоналісти всіляко перешкоджали виданню його багаторічної роботи.

Надрукований у цій книзі лист Івана Франка від 13 січня 1908 року до Петербурзького товариства ім. Шевченка доповнює листування Франка з цього питання.

Внаслідок протидії керівника буржуазних націоналістів М. С. Грушевського, який очолював наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка в Києві і Львові, Франку не вдалося в 1907 році опублікувати на Україні своєї роботи. Тому він охоче погодився на пропозицію Петербурзького шевченківського товариства друкувати його історію української літератури в столиці. Проте, очевидно, Грушевський, який мав великий вплив, або його однодумці перешкодили опублікуванню праці Івана Франка і в Петербурзі.

Буржуазно-націоналістична критика намагалася фальсифікувати революційно-демократичну творчість Шевченка, відірвати і протиставити його передовій російській літературі. На відміну від них Іван Франко аналізував творчість Шевченка в органічному зв'язку з розвитком прогресивної російської та української літератури. Це і

викликало вороже ставлення буржуазних націоналістів до праці Івана Франка.

І коли все ж у 1910 році «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», завдяки надзвичайним зусиллям Івана Франка, був надрукований у Львові, буржуазно-націоналістична преса зустріла його буквально в штики. Грубі і несправедливі відгуки про цінну роботу І. Франка з'явилися в газеті «Рада»², в журналі «Украинская хата» тощо.

Праця Івана Франка витримала випробування часу. Його книгою, в якій багато цінного фактичного матеріалу, користуються радянські історики літератури і бібліографи і в наші дні.

В. Н. ДОМАНИЦЬКОМУ

17 липня 1906 р.

Високоповажний товаришу!

Спасибі за Ваш лист, на який спішуся відповісти Вам. З поручення виділу і філол[огічної] секції Н[аукового] тов[ариства] імені Шевченка я, справді, в маї сього р[оку] розпочав працю над критичним виданням творів Шевченка, а спеціально першого тома, що має обіймати всю його поезію в хронологічному порядку.

Я переробив досі половину приготованої праці, та, власне, взявши за підставу текст Огоновського, я порівняв його з тими давнішими виданнями, що мають критичну вартість, себто або вийшли з рук самого Шевченка (всі друки з-перед 1847 р. та вид[ання] 1860), або ґрунтувалися на автографах, отже, все з «Основи», вид[ань] — львівського 1868, празького та женеvського.

Не маю, на жаль, під руками «Гамалії» з р. 1844 та вид[ання] Кожанчикова з р. 1867. З сього порівняння текстів я побачив таке, що оба найновіші галицькі видання не повинні бути кладені основою жадного нового видання, а спеціально видання Романчука щодо чистоти тексту і добору варіантів н а й г і р ш е з у с і х.

Женеvське видання «заборонених у Росії» поезій щодо варіантів має також мінімальну вартість, подаючи переважно пізні, а правдоподібне й не Шевченкові варіанти, яким місце в нотатках, а не в тексті, куди впер їх Огоновський зо страху перед Драгомановим.

Подаю Вам сі свої спостереження на випадок, якби Ви хотіли братися до праці над виданням Шевч[енка] для Росії.

Взагалі я був би такої думки, щоб видавці російські ввійшли в угоду з Наук[овим] тов[ариством] ім. Шевче[нка] і взяли основою наше нове видання і, друкуючи лист за листом, ми присилали б їм відбитки аркушів, а вони могли б брати відтіля чи то голий текст без наукового апарату (коли вид[ання] популярне), чи й додавати з того апарату цікавіші варіанти для ширшої публіки.

Мое видання буде скрізь акцентоване, з упрощеною і консеквентно переведеною інтерпункцією, і тут я також за короткий час, що займався сим ділом, здужав виправити ряд дурниць, допущених попередніми редакціями.

Тепер запитання: в кого єсть виписки з рукопису «III отд[еления]»? Для нашого видання доконче була б потрібна точна копія сього рукопису. В перших виданнях, як знаєте, декотрі поезії були друковані з пропусками, не заповненими і пізніше. Коли се неможливо зробити, то хоч би нам дістати ті новини, які є в тім рукописі, то можна би й починати друк тих поезій, що до 1847 р.

Для решти, розуміється, будемо надіятися Вашої помочі, тобто порівняння дотеперішніх друків, — я б радив основою взяти п р а з ь к е видання, — з автографами. Деякі єсть і у нас, то тут я зроблю порівняння і, як Вам буде треба, зараз Вам достачу. Зрештою, завтра засідання відділу, і се питання буде обговорене.

Щодо друкування «Дневника», то, на мою думку, він разом із драмами, «Художником» та ще деякими прозовими речами (автобіографія, рецензія на гру Піунової і т. п.) повинен ввійти до другого тома. Ну, та про се ще буде час балакати. Тепер головна річ — вірші. Не можна би Вас просити, щоб Ви віднайшли де «Гамалію» з 1844 р. і порівняли його слово в слово та^а букву в букву з виданням яким пізнішим «Кобзаря», от хоч би з кожанчиківським (на карточці додати точний бібліографічний опис перводрука: титул, формат, число сторін і рядків на повній стороні і т. п.), а також здобули, коли не в жертву для нашої бібліотеки, екземпляр кожанчиківського «Кобзаря» з 1867 р.? Дуже був би вдячний, а без нього годі їхати далі.

Остаюсь з правдивим поважанням

Ваш Ів. Франко

[До товариства імені Т. Г. Шевченка в Петербурзі]

13 січня 1908 р.

Високоповажні добродіі!

Щире спасибі за Ваш лист у д. 22 грудня 1907 р. Радо приймаю Ваше пропозицію друкувати мою історію укр. літератури і працюю, власне, над останньою редакцією рукопису, яка займе ще скільки тижнів часу. Щодо числа примірників, то просив би друкувати не 6 000, а 3 000, бо се могло стати на перешкоді новому, поправленому виданню, яке при теперішнім поступі науки певно покажеться потрібним.

Розуміється, що і до того нового видання і до другого тома, який я обов'язковий написати, признаю Вам право першенства.

Рукопис надіюся вислати протягом січня або в февралі. Щодо виразності рукопису, то вже мусите прийняти мій власний автограф, який наші наборщики складають з мінімальними помилками.

Остаюсь з правдивим поважанням

Ваш Іван Франко

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (III, б/н).

Іванові Франку незабаром стало відомо, що петербурзьке товариство імені Т. Г. Шевченка навряд чи опублікує його працю. В середині січня 1908 року Франко писав про це родичу його дружини Є. К. Трегубову:

... «Кілька день після того, як я одержав Ваш лист, надійшов від д. Вовка лист до Гнатюка, у якому він доносив, що там у них в Петербурзі в Товаристві імені Шевченка прочули про те, що я написав історію української літератури, і просять запитати мене, чи я згодився б надрукувати її в Петербурзі коштом їх товариства; обіцяють гонорар в сумі 1000 руб., із котрих 500 зараз по одержанню, а 500 по його надрукуванню. Розуміється, я згодився і написав про се Вовку, але відповіді не маю й досі, а д. Доманицький, дізнавшись про се, пише мені з Закопаного, що на Вовка і на петербурзьке товариство нема що покладати надії.

Поза сим, мабуть що фантастичним виходом... передо мною лишаються ще дві або три дороги:

1. Друкувати літературу в «Літературно-науковому віснику» вроздріб, та що перший том скінчився б за 2—3 роки, та й те ж ще хто знає;

2. Виеднати (у Грушевського) згоду надрукувати мою працю окремою книжкою накладом української «Видавничої спілки», для якої вона первісно й була написана;

3. Друкувати власним коштом.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (III, 47402).

На протязі 40 років Іван Франко вивчав і досліджував творчість Шевченка. Вже в одній із своїх ранніх робіт, присвячених Кобзарю, «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка», у відомому розділі її «Темне царство» Франко показав великий вплив на світогляд Шевченка передової російської літератури.

Франко писав у цьому розділі: «Початок сорокових років був дуже важною добою для поетичної творчості Шевченка, — добою великого перелому в його мислі... Щоб докладно зважати, який це був перелом, стоїть нагадати, що Шевченко жив тоді в Петербурзі, обертався серед високообразованих кружків, свободний і люблений своїми земляками і чужими, — стоїть нагадати, що це за пора була в російській літературі в початку сорокових років, які думки носились тоді в головах передових російських людей і висказувались в передовій російській печаті. Три великі російські писателі, Пушкін, Грибоедов і Лермонтов, усі передчасно походили вже в могилу, але твори їх... жили серед читаючої громади і робили великий вплив на думки і переконання, тим більше, що сміле, гаряче слово Бєлінського додавало їм ясноти й ширини. Четвертий, великий поет і найгеніальніший письменник російський, Гоголь, саме тоді стояв в найкращім розквіті своєї поетичної творчості... Неможлива річ, щоб Шевченко, живучи під той час в Петербурзі, не дав також захопитись тій великій хвилі поступового руху, щоб його гаряча, молода душа не повернулася також в новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік»¹.

Підкреслюючи органічний зв'язок творчості Шевченка з передовою російською літературою, Франко викликав озлоблення українських буржуазних націоналістів, які перешкоджали опублікуванню робіт Франка. Але мужнього борця не зупиняло це. Розкриваючи перед широкими колами читачів значення безсмертної творчості Шевченка, Франко в своїх художніх творах і публіцистиці в нових історичних умовах продовжував і розвивав шевченківські революційно-демократичні традиції.

П р и м і т к и

¹ Цей лист вперше опубліковано автором цих рядків у 1955 році в журналі «Советская Украина», № 7, стор. 156—157.

² «Советская Украина», 1955, № 7, стор. 148—167.

³ Див. про це там же.

⁴ «Іван Франко про російську літературу», Львів, 1947, стор. 66—68.

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ РУХ У РОКИ РЕАКЦІЇ

(Спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві)

Ідея спорудження пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку виникла в його прихильників незабаром після перевезення тіла поета на Україну і поховання його 10 травня 1861 року на високому березі Дніпра поблизу Канева.

Але в чорні роки царизму ідею цю неможливо було здійснити. Навіть встановлення на могилі чавунного хреста у 1882—1884 рр., як свідчать спогади охоронця Шевченкової могили В. С. Гнилосирова, зв'язано було з великими труднощами.

У 1889 році «Спілка літераторів», висловлюючи думку прогресивних громадських кіл, просила дозволу побудувати пам'ятники В. Г. Бєлінському і Т. Г. Шевченку. Але царський уряд не дозволив увічнити пам'ять геніальних представників російського і українського народу.

Лише у вересні 1905 р., на настійну вимогу ліберальної частини гласних, Київська міська дума вирішила спорудити в Києві пам'ятник Т. Г. Шевченку. У тому ж році Полтавське губернське земство, скориставшись з революційної ситуації, виклопотало у міністра внутрішніх справ дозвіл «открыть повсеместную в пределах империи подписку на сооружение в г. Киеве памятника малорусскому поэту Т. Г. Шевченко»¹.

У 1906 році Київська міська дума організувала Шевченківську комісію, яку потім перетворили в «Об'єднаний комітет по спорудженню в Києві пам'ятника поетові Т. Г. Шевченку». В цей «Об'єднаний комітет» ввійшли представники Київської міської думи, Золотоніського, Полтавського та інших земств, представники громадських організацій.

Активну участь в роботі Шевченківського комітету та організованого ним журі по проведенню конкурсів на складання проектів пам'ятника Шевченку брали передові культурні діячі російського та українського народу — І. Є. Рєпін, М. М. Коцюбинський, М. В. Лисенко та інші.

Великий російський художник-реаліст Ілля Єфимович Рєпін палко любив Тараса Григоровича Шевченка, захоплювався його творчістю, називав Шевченка «апостолом свободи», «вірним другом народу». В 1885 році Рєпін намалював відомий портрет Шевченка, який зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

Коли українські громадські організації поставили питання про спорудження в Києві пам'ятника Шевченку, Рєпін гаряче підтримав громадську ініціативу.

Як свідчать листи Репіна на адресу Шевченківського комітету, що тут публікуються вперше, художник, який жив тоді у Фінляндії, не міг взяти участі в засіданнях журі по розгляданню проектів пам'ятника Шевченку. Разом з тим Репін немало зробив для успішної діяльності комітету.

Він намалював малюнок, темою якого взяв слова з відомої поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ»: «Споконвіку Прометея там орел карає». Малюнок зображає прикутого до скелі Прометея, груди якого клює орел. Під малюнком Репін написав: «Памяти великого народного поэта Украины. И. Репин, 1908 год». Він подарував цей малюнок Комітетові по спорудженню пам'ятника для видання листівки ².

Репін вітав ідею спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку. В своїх висловлюваннях він підкреслював національне і інтернаціональне значення Шевченка. Не тільки великий художник, а й прогресивний літератор, Репін написав у цей період захоплений вірш у прозі, присвячений Шевченкові, який закінчувався такими рядками:

На «всех языках» чтут тебя!
Ты равенства и чести рыцарь.
И ныне вечной благодарной памятью к тебе
Славянский мир горит и славит,
И статую тебе — герою —
Мать-Украина посвящает.

За просьбою членів Шевченківського комітету Репін намалював і прислав через свого хорошого знайомого українського етнографа Д. І. Яворницького ³ ескіз пам'ятника Шевченку: Шевченко в арештантському одязі щось пише, примостившись біля перекинутої тачки.

Зверху ескіза Репін написав: «Страстотерпцу Великому поэту очаровательной Украины. Тарасу Григорьевичу Шевченку». Внизу підпис «Москаль Илья Репин» ⁴.

Після смерті І. Є. Репіна в його архівах в «Пенатах» (Куоккала) був знайдений ще один ескіз проекту пам'ятника Шевченку й ескіз деталі до нього.

Посередині п'єдесталу пам'ятника намальовано тюремне вікно з ґратами. Тут напис: «Образец подвижника за право и человеческое достоинство». На п'єдесталі стоїть Тарас Шевченко в одязі каторжника, в кайданах. Він щось пише, спершись на тачку.

Внизу підпис, що характеризує революційну, пройняту гуманізмом діяльність Шевченка: «Тарас Григорьевич Шевченко. Родился крепаком; всю жизнь боролся за поработенных. В тяжелой неволе воспевал в стихах красоты Украины. На каторге жил историей своего народа и свободой своего духа. Никогда не был рабом и высоко ставил достоинство человека в человеке» ⁵.

В цих ескізах і написах до них великий російський художник передав своє захоплення революційною діяльністю і полум'яною творчістю геніального українського народного поета.

Але Репін добре знав, що його перейняті глибоким революційним смислом ескізи пам'ятника з їх написами ніколи не будуть реалізовані в умовах царизму.

Активну участь брав в увічненні пам'яті Т. Г. Шевченка видатний український письменник революціонер-демократ Михайло Михайлович Коцюбинський. У 1910—1912 роках Коцюбинський був незмінним членом журі по розгляданню проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку.

У період своєї важкої хвороби, лікуючись наприкінці 1912 р. в київській університетській клініці, Коцюбинський, одержавши запрошення від Шевченківського комітету бути членом журі по розгляданню проектів пам'ятника народному поету, які надійшли у період третього міжнародного конкурсу, повідомляв комітет 30 листопада 1912 р., що коли він видужає, то обов'язково візьме участь в засіданні журі 21 грудня 1912 року.

Однак стан здоров'я письменника погіршав. 20 грудня 1912 р., напередодні засідання журі, з душевним болем він писав, що всі його надії на одужання не здійснились і стан здоров'я позбавляє його можливості взяти участь в роботі журі.

Дуже активним діячем Шевченківського комітету і членом журі до самої смерті (6 листопада 1912 року) був видатний український композитор і музично-громадський діяч, засновник української класичної музики Микола Віталійович Лисенко.

М. В. Лисенко гаряче любив творчість Шевченка, яка надихала його на створення чудових музичних творів. Велике значення в історії розвитку української музичної культури має різноманітний за жанрами вокальний цикл Лисенка «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка».

Пройнята демократичними мотивами, музика Лисенка розкривала визвольні ідеї геніальних творів Шевченка і стверджувала єдність слов'ян у звільненій сім'ї братських народів.

Під час концертних виступів М. В. Лисенка, як свідчить його син Остап Миколайович і матеріали Шевченківського комітету, зібрав великі кошти на спорудження пам'ятника народному поетові.

М. В. Лисенко був обраний почесним головою Комітету по організації ювілейного свята у зв'язку з п'ятдесятиріччям (в березні 1911 р.) з дня смерті Т. Г. Шевченка. Але київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов за згодою з головою Ради міністрів П. А. Столипіним⁶ заборонив вшанування пам'яті народного поета⁷.

Об'єднаний Шевченківський комітет по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку проіснував у Києві понад 10 років (з 1907 по 1917 р.). Одним з його організаторів і найенергійніших членів був заступник голови і секретар І. І. Щитковський, гласний Київської міської думи від Лук'янівського району, людина прогресивних переконань.

Діяльності комітету і громадських організацій, які підтримували його, весь час перешкождали власті — київський генерал-губернатор, попечитель учбового округу, високопоставлені царські чиновники та інші реакціонери і чорносотенці.

19 липня 1911 р. київський генерал-губернатор Ф. Трепов у листі на ім'я міністра внутрішніх справ Столипіна на початку виклав історію підготовки «сооружения в Кieve нового памятника малорусскому поэту Т. Г. Шевченко на собранные для этой цели пожертвования в сумме 92 569 рублей», а в кінці документа писав: «Таким образом, как Ваше высокопревосходительство изволите усмотреть из вышеизложенного, все дело по сооружению памятника Шевченко в г. Кieve в сущности возникло по почину чуждых г. Кieve учреждений... и без ведома местной губернской власти...»

Поэтому и полагая, что последовавшим по Полтавской губернии распоряжением о всероссийском сборе пожертвований на сооружение памятника поэту Шевченко не предreshается еще окончательно вопрос о месте постановки самого памятника, я считаю долгом покорнейше просить Ваше высокопревосходительство, не признаете ли соответственным сделать распоряжение о том, чтобы деятельность соединенного

киевского комитета по сооружению памятника Шевченко была приостановлена»⁸.

Предметом гострої боротьби і полеміки був вибір місця для встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку. Об'єднаний Шевченківський комітет, а за ним і міська дума вирішили побудувати пам'ятник поетові в Михайлівському сквері, поблизу Дніпра, біля реального училища.

На цьому місці у березні 1911 року, в дні п'ятидесятиріччя з дня смерті Шевченка, мали зробити закладку пам'ятника. Але за клопотанням попечителя Київського учбового округу Зілова київський генерал-губернатор Трепов відмінив це рішення.

У конфіденційному листі від 10 січня 1911 р. київський губернатор писав міському голові:

«Попечитель Киевского учебного округа, ввиду решения Киевского городского управления отвести для постановки памятника Т. Г. Шевченко площадь у сквера перед Реальным училищем, сообщил, что, по его мнению, на указанной площади, прилегающей к русскому правительственному учебному заведению, уместнее было бы поставить памятник одному из деятелей русской истории... С мнением тайного советника Зилова изволил согласиться главный начальник края»⁹.

Під таким приводом були зірвані шевченківські свята. У цей же період генерал-губернатор повідомив почесного голову Комітету по організації шевченківського ювілею М. В. Лисенка, що він не дозволяє прийжджати делегаціям і виголошувати промови¹⁰.

На настійну вимогу правих гласних Київська міська дума вирішила збудувати пам'ятник Шевченку в зовсім непідходящому місці — напроти Караваївських лазень. Це викликало різкий протест української громадськості, київських студентів і багатьох громадян Києва.

За час своєї десятирічної діяльності Шевченківський об'єднаний комітет зібрав на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку понад 150 тисяч карбованців, провів три міжнародних і один іменний конкурс на складання проектів пам'ятника. Але внаслідок того, що протидіяли власті і почалася перша світова війна, комітетові не вдалося збудувати в Києві пам'ятник народному поетові.

Разом з тим, матеріали і документи, які публікуються тут вперше за хронологією, являють значний інтерес. Вони характеризують багатолітню боротьбу за Шевченка між прогресивною громадськістю і силами реакції.

У справах Шевченківського комітету зберігаються численні підписні листи, які підтверджують, що ідея спорудження пам'ятника українському народному поетові одержала підтримку серед трудового населення не тільки України, але й інших місць.

Трудові карбованці й копійки в адрес комітету надходили з міст і сіл України, Росії, Кавказу, Криму, далекого Сибіру.

Великого поширення набула листівка з біографією Т. Г. Шевченка, яка характеризувала соціальне значення його діяльності і творчості. Листівка ця була видана і розсилалася Шевченківським комітетом разом з підписними листами всупереч думці консервативних членів комітету, які вийшли через це з Комітету¹¹.

Все це в тяжкі роки реакції, безперечно, сприяло піднесенню національної самосвідомості і розвитку прогресивного світогляду народу, трудової інтелігенції.

Цікаво відмітити, що значна частина сільського духовенства на Україні брала активну участь у збиранні пожертвування на пам'ятник

Т. Г. Шевченку. В той же час єпархіальне начальство в ряді губерній протидіяло цьому.

Особливу «старанність» у цій справі виявив колишній намісник Києво-Печерської лаври реакційний архімандрит Антоній. Архімандрит не тільки в листах на адресу Шевченківського комітету¹² протестував проти встановлення пам'ятника Тарасу Шевченку, а й виступав з цього приводу в реакційній пресі і навіть видав спеціальну листівку¹³.

* * *

Те, чого на протязі десятків літ в роки царизму настійливо домогалася громадськість, здійснилося в радянський період. Незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, 30 липня 1918 року, Радою Народних Комісарів під керівництвом В. І. Леніна була прийнята постанова про спорудження монументів видатним письменникам і поетам. Серед них було ім'я Тараса Шевченка.

Влітку 1918 року в квітнику колишнього царського саду в Києві більшовиками був встановлений бюст Т. Г. Шевченка. Денікінці вандальськи розбили цей бюст.

У березні 1920 року в період жорстоких боїв з силами контрреволюції в Києві дуже урочисто відзначили 59-у річницю з дня смерті народного поета.

11 березня 1920 р. на Михайлівській площі зібралися трудящі міста Києва. Тут відбувся парад частин Червоної Армії. Після параду в урочистій обстановці під звуки «Інтернаціоналу» було знято полотно з бюста Тараса Шевченка. О 2-й годині дня почався мітинг, який відкрився промовою голови ревкому А. В. Іванова. О 4-й годині тут же на Михайлівській площі відбулася закладка пам'ятника Т. Г. Шевченку¹⁴.

Пізніше було вирішено пам'ятник Тарасу Шевченку встановити в парку проти центрального входу в Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка.

Тут у 125-у річницю з дня народження поета і було відкрито пам'ятник, майстерно зроблений видатним радянським скульптором М. Г. Манизером.

На гранітному п'єдесталі пам'ятника накреслені відомі пророчі шевченківські слова:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом!..

П р и м і т к и

¹ Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 30433).

² Зараз оригінал цього малюнка І. Є. Репіна зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

³ Д. І. Яворницький в неопублікованій статті, яка характеризує зібрані ним шевченківські матеріали (відділ рукописів ДПБ УРСР, № 21936), писав: «Коли об'явлено було конкурс на пам'ятник

Т. Г. Шевченку, тоді до мене звернулись кияни Чижевський, Русов та інші, щоб я, проте, написав і до Репіна. Репін, на моє прохання, прислав мені ескіз пам'ятника: Шевченко вивіз кудись у глухий куток двору тачку з сміттям, перекинув її, сам примостився коло неї і щось пише. Цей ескіз я завчасно також передав в музей Т. Г. Шевченка, що в Харкові.

- ⁴ Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.
- ⁵ Фоторепродукція з цього ескізу виставлена в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.
- ⁶ Столипін Петро Аркадійович (1862—1911)— міністр внутрішніх справ: З 1906 р. — голова Ради міністрів, завзятий реакціонер.
- ⁷ Див. збірник «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 344—345.
- ⁸ Там же, стор. 321—324.
- ⁹ Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 18663). Див. публікацію № 30.
- ¹⁰ Збірник «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Київ, 1950, стор. 345.
- ¹¹ Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682). Див. публікацію № 15 і 16.
- ¹² Там же (II, 28663). Див. публікацію № 44.
- ¹³ Фоторепродукція листівки архімандрита Антонія виставлена в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.
- ¹⁴ Збірник «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Київ, 1950, стор. 384.

№ 1

1905 р., вересня 15. — Постанова Київської міської думи про спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку. (Витяг з журналу зборів Київської міської думи за 1905 рік, № 15).

«83. Заявление гласных городской думы о признании последними желательным постановку памятника Тарасу Григорьевичу Шевченко в Киеве, о чем возбудил ходатайство, об открытии подписки на сбор пожертвованных на памятник с избранием для этого комитета, которому поручить войти, по делу о сооружении памятника, в сношения с учрежденным уже комитетом из состава Золотоношского земства.

Дума определила: 1. Признать желательным и необходимым поставить памятник Т. Г. Шевченко в Киеве; 2. Уполномочить г. городского голову на ходатайство, в установлен-

ном порядке, о разрешении открытия подписки на сбор пожертвований, для сооружения этого памятника; 3. Избрать в следующем очередном заседании думы особый комитет по устройству сего памятника и 4. войти в сношение с Золотоношским и Полтавским земствами о присоединении их комитетов к Киевскому комитету для совместной деятельности в настоящем деле.

Городской голова *Проценко*
Гласные думы (*підписи*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (12885а).

№ 2

1906 р., грудня 15. — Протокол засідання комісії для розробки питання про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві.

1906 года декабря 15 дня. Собравшись сего числа по приглашению киевского городского головы И. Н. Дьякова и под его председательством, члены комиссии, учрежденной Городской думой для разработки вопроса о сооружении памятника Т. Г. Шевченко, согласно результатам баллотировки, определили: признать избранным в председатели этой комиссии Ипполита Николаевича Дьякова, а в заместители к нему и в качестве секретаря Ивана Ивановича Щитковского.

Городской голова (*підпис І. М. Дяков*)
Члены комиссии (*сім підписів*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 3

1907 р., березня 16. — Витяг з протоколу першого засідання Комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку.

...По обсуждении возбужденных вопросов, постановили: сообщить Золотоношской уездной земской управе в ответ на ее отношение: а) что, согласно заявлению гласных, в 1905

году состоялось постановление Киевской думы о необходимости постановки в г. Киеве памятника Т. Г. Шевченко; б) что думой избран особый комитет по сооружению памятника, из числа гласных думы, председателем коего состоит городской голова И. Н. Дьяков, в) что определением думы ассигновано по смете текущего года в фонд на сооружение памятника 500 руб.; г) что признается желательным, для организации и объединения деятельности, назначить в Киеве съезд представителей комитетов других городов и д) просить управу прислать копию полученного разрешения для сбора пожертвований на памятник Т. Г. Шевченко и сообщить результаты возбужденной управой переписки по сему предмету с другими учреждениями.

Председатель комитета
киевский городской голова *И. Дьяков*,
Члены комитета (*підписи*)
Секретарь комитета (*підпис*)
Гласный думы (*Щитковский*).

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 4

1907 р., листопад 28. — Витяг з протоколу № 2 засідання Комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про необхідність об'єднання в діяльності Шевченківських комітетів.

...По обсуждении возбужденных вопросов постановили: за получением Полтавским губернским земством разрешения на сбор по всей России пожертвований на сооружение в г. Киеве памятника Т. Г. Шевченко, вопрос о возбуждении Киевским городским общественным управлением, — во исполнение постановления думы — ходатайство о разрешении самостоятельного сбора таких пожертвований, в видах возможности получения неблагоприятного ответа, отложить до другого, более благоприятного времени; в целях же объединения комитетов и скорейшего начатия практической деятельности как по сбору пожертвований, так и по другим вопросам о сооружении памятника, снестись с Полтавским

губернским земством, с просьбой об избрании уполномоченных в центральное бюро, в Киеве...

Председатель комитета
киевский городской голова *И. Дьяков*
Члены комитета (*підписи*)
Секретарь комитета гласный думы *И. Щитковский*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 5

1908 р., квітня 5. — Лист з Якутська засланих українців—членів драматичного гуртка — з додатком програми вшанування 47-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка.

Якутськ, Р. Б 1908, цвітня 5.

Якутський гурток українців, прихильників драматичної штуки, посилає до рук велебної міської ради м. Києва 16 крб. 6 коп., зібраних з продажі програм «Шевченкових роковин» у Якутську 26 марця с. р., на річ будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві.

Голова гуртка *И. Савенко*
Впорядник (*підпис*)
Скарбник (*підпис*)

(Перша сторінка програми вшанування Т. Г. Шевченка).
У середу, 26 марця р. б. 1908 на залі Якутського громадського збору гурток українців, прихильників драмат. штуки, святкуватиме 47-і роковини смерті українського поета.

Тараса Григоровича Шевченка

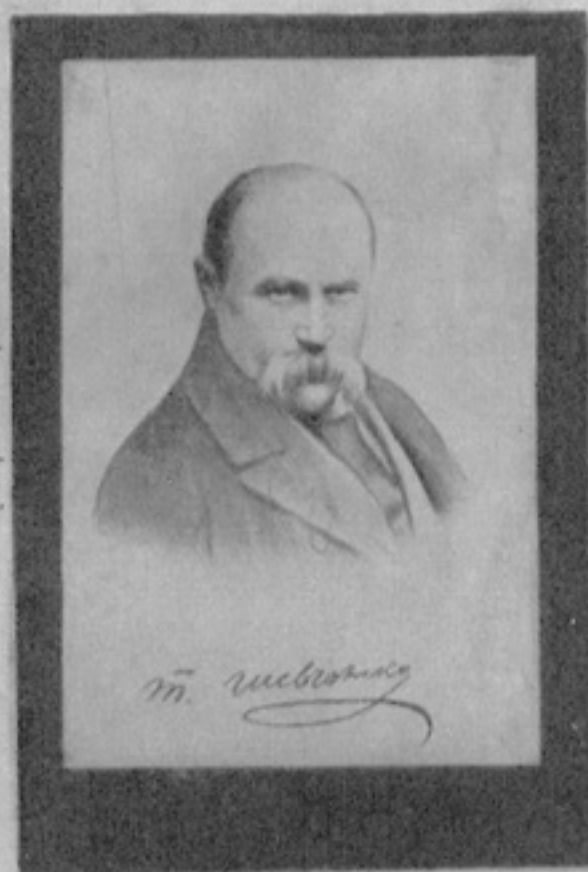
Родився 25 лютого	Вмер 26 лютого р. б. 1861
р.б. 1814 у селі Моринцях,	у Петербурзі. Похован
Киевской губ. Звенігор. пов.	недалеко від Каніва

Співав про чесну боротьбу,
Про сором кайданів брязкучих

Г. Комарівна

У середу, 26 марця р. Б. 1908
на залі Якутського Громадського Збору
Турток українців прихильників драмат. штуки
СВЯТКУВАТИМЕ 47-и РОКОВИНИ СМЕРТИ
УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА
Марса Григоровича
Шевченка.

• Родився 25 лютого
р. Б. 1814
у селі Марин-
цях, Київської
губ. Звенигор.
пов.

Вмер 26 лютого
р. Б. 1861 у Пе-
тербурзі. Похо-
ван недалеко
від Каніва.

Співав про чесну боротьбу,
Про сором кайданив брязкучих.
Г. Комарівна.

Перша сторінка програми вшанування Т. Г. Шевченка
Якутським українським драматичним гуртком.

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Програма вшанування 47-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка якутським драматичним гуртком складалася з трьох відділень. Перше — літературно-музична частина вечора відкривалася віршем «Т. Шевченко» Г. Комарівни. Потім виконувались пісні «Соловейко» і «Ой, що ж бо то за ворон», музика М. Лисенка, «Гуде вітер», слова В. Забіли, музика М. Глінки та ін.

В другому відділенні була поставлена п'єса «Невольник» — драматичні малюнки в 5 діях, укл. М. Л. Кропивницького (перероблено з поеми Т. Г. Шевченка «Невольник»).

В третьому відділенні — «Величання Т. Г. Шевченка», жива картина, присвячена пам'яті народного поета.

№ 6

1908 р., квітня 19. — Витяг з постанови Київського Шевченківського комітету про організацію центрального (об'єднаного) комітету по спорудженню в Києві пам'ятника поетові (протокол № 4).

...По докладе секретаря комитета И. Щитковского исторической справки, выяснившей, что дело по вопросу о скорейшем осуществлении постановки памятника сильно тормозится существованием с тождественными функциями комитетов при Полтавской губернской земской управе и Киевской городской думе, комитет, обсудив вопрос всесторонне и признавая такое положение дела ненормальным, по предложению И. Н. Дьякова постановил: организовать Центральный комитет, в который входили бы как отдельные лица, так и представители учреждений и обществ, внесших определенные минимальные пожертвования на памятник, каковому комитету передать все дело как по сбору денег, так и сооружению памятника.

Председатель Комитета
киевский городской голова *И. Дьяков*
Члены комитета гласные думы (*підписи*)

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28382).

1909 р., вересня 7—9. — Про протидію урядових установ і чиновників діяльності Шевченківського комітету, про співчуття народу ідеї спорудження пам'ятника і оголошення міжнародного конкурсу про підготовку проекту пам'ятника. (Витяг з протоколу № 7 Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку).

...Секретарь Комитета докладывает результаты деятельности бюро Комитета. Деятельность эта тормозилась причинами как внешнего, так и внутреннего характера, к числу причин внутренних докладчик относит затруднительность со стороны председателя бюро обращаться к учреждениям и лицам ведомства военного, народного просвещения и духовного, без специального разрешения со стороны окружного начальства этих ведомств. Из числа причин внешних было доложено сообщение начальника Киевского почтово-телеграфного округа о том, что не может допустить содействия сбору пожертвований подведомственными ему начальниками почтово-телеграфных учреждений без разрешения начальника главного управления почт и телеграфов. Постановлено испросить такое разрешение.

Далее докладчик характеризует фактами отрицательное отношение к сооружению памятника со стороны некоторых лиц, состоящих на государственной службе, как, например, судебных следователей, и приходит к выводу, что *сочувствие к идее постановки памятника Комитет встретит среди народа*, куда и надлежит Комитету направить свою деятельность. Но чтобы иметь успех у народа, чтобы пробудить в нем чувство и расположение к этой идее, необходимо ознакомить его, хоть вкратце, с личностью Т. Г. Шевченко, посредством широкого распространения биографии поэта. Назначению этому, — по мнению докладчика, вполне отвечает выпущенная издательством «Час» иллюстрированная биография — листок, распространенный в значительном количестве экземпляров по Полтавщине.

Член комитета З. М. Дараган находит, что рассылать биографию, или чего-либо в этом роде, нет надобности. В отношении же рекомендуемого издания, он заметил, что биография эта составлена в тенденциозном духе, возбуждает одну часть населения на другую — *мужиков на панов*. Если же брошюру эту решено будет рассылать, то ее сле-

дует проредактировать Комитету и издать по-русски, так как русский язык является языком государственным, народ учится в русских школах и совсем не понимает малорусского языка...

...Затем по докладе секретаря Комитета, что на сооружение памятника уже собрано 40 000 рублей, Комитет приступил к обсуждению представленной... академиком архитектуры В. И. Николаевым программы конкурса.

...Программу конкурса признано желательным объявить не только в газетах славянских народностей (Петербург, Москва, Варшава, Прага-чешская, Львов), но и в других европейских городах (Лондон, Париж, Берлин, Рим), делая конкурс как бы международным.

...Приступив затем к избранию членов жюри, комитет, за поздним временем, признал его прерванным до 8 часов вечера, среда, 9 сентября.

Заседание 9 сентября началось в 9 часов вечера под председательством товарища председателя И. И. Щитковского... В заседании был приглашен представитель издательства «Час» В. К. Королев, для ознакомления членов Комитета с условиями напечатания листка с биографией Т. Г. Шевченка. Из объяснения г. Королева выяснилось, что изданной биографии разошлось уже свыше 40 000 экземпляров.

...Комитет признал, что видоизменять редакцию листка, распространенного уже в населении в десятках тысяч экземпляров и подвергавшегося цензуре не только правительственной, но и общественной в лице Полтавского земства, было бы занятием не достойным Комитета и поступком не тактичным по отношению Полтавского земства, цензурировавшего издание...

Председатель комитета,
киевский городской голова *И. Дьяков*
Члены комитета (*підписи*)
Секретарь комитета *И. Щитковский*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 8

1909 р., вересня 15. — Лист І. Є. Рєпіна про те, що він не може їздити на засідання журі.

*«Пенаты», финлянд[ской] ж. д., ст. Куоккала, 1909 г.
Приемный день среда от 3-х часов.*

Милостивый государы!

Прошу Вас передать Комитету по сооружению памятника Шевченко мою благодарность за честь предложения быть председателем [жюри]. Но я должен отказаться от этой чести, т[ак] к[ак] в Киев, на заседания комитета, ездить не могу.

С совершенным почтением к Вам художник

Илья Репин

(15 сентября 1909).

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

№ 9

1909 р., вересня 17. — Лист академіка живопису М. К. Пимоненка до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві про згоду бути членом журі.

*В бюро Комитета по сооружению памятника
Т. Г. Шевченко.*

Свидетельствую свое совершенное почтение комитету по сооружению памятника Т. Г. Шевченко, избравшего меня в члены журі по присуждению премий за проект памятника, имею честь уведомить бюро комитета, что я готов принять на себя эту обязанность.

С совершенным почтением

академик Н. Пимоненко

17 сентября 1909 г.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28861).

Пимоненко Микола Корнелійович (1862—1912) — відомий український живописець-реаліст, академік живопису, друг Рєпіна, намалював ряд картин, пройнятих народністю, гуманізмом, ліризмом.

1909 р., вересня 23. — Лист М. В. Лисенка до Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про згоду бути членом журі.

Имею честь уведомить бюро Комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченку, что на его любезный отзыв, я, принося глубокую признательность и благодарность, принимаю согласие участвовать в числе членов журі по присуждению премии за проект памятника Шевченку.

Николай Лысенко

Київ, 23 септембра 1909.

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — видатний український композитор, піаніст, диригент і етнограф. Про діяльність М. В. Лисенка в справі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку див. у вступній частині.

Лист М. В. Лисенка опубліковано з копії фоторепродукції у збірнику «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах» (стор. 319—320). Публікуємо його за оригіналом.

1909 р., вересня 27. — Лист Іллі Гінцбурга до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві про згоду бути членом журі.

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Милостивый государь г-н председатель!

Охотно принимаю лестное для меня предложение Комитета быть членом журі по присуждению премии за проект памятника Т. Г. Шевченко.

Скульптор Илья Гинцбург

27 септембра 1909.

Академия художеств

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Гінцбург Ілля Яковлевич (1859—1939) — видатний скульптор, реаліст, автор багатьох скульптурних портретів російських письменників, музикантів, художників, вчених. Творець ряду монументальних творів.

1909 р., вересня 28. — Лист В. О. Беклемішева до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві про те, що він не може бути головою журі.

*Ректор Высшего художественного училища
С.-Петербурга
№ 1408*

*Господину председателю
Объединенного комитета по сооружению
в Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко*

Глубоко благодарен комитету за оказанную мне честь предложением быть председателем журі по присуждению премии за проекты на памятник славному поэту Тарасу Григорьевичу, но, к моему сожалению, принять на себя эти обязанности не могу по причине того, что в мае месяце должен быть в Италии.

В. Беклемішев

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Беклемішев Володимир Олександрович (1861—1920) — видатний російський скульптор, автор пам'ятників О. С. Грибодову в Тегерані (1904), Єрмаку — в Новочеркаську (1904), С. П. Боткіну в Ленінграді (1908) і багатьох інших робіт.

1909 р., вересня 29. — Лист народного художника І. С. Іжакевича до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві про згоду бути членом журі.

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Предложение комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченко быть членом журі принимаю.

Ижакевич

*Куреневка, Бондарская ул., д. 11.
Иван Сидорович Ижакевич*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Іжакевич Іван Сидорович (нар. 1864) — народний художник УРСР, великий майстер реалістичних ілюстрацій, один з кращих ілюстраторів збірника віршів Т. Г. Шевченка «Кобзар», автор ряду історичних полотен.

№ 14

1909 р., жовтня 8. — Телеграма з Петербурга Л. В. Позена Об'єднаному комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку про згоду бути головою журі.

*Киев, городская управа
Комитету памятника Шевченко*

Благодарю за честь. Постараюсь приехать.

Позен

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

Позен Леонід Володимирович (1846—1921) — український скульптор, дійсний член Петербурзької Академії художеств — з 1895 р., автор популярних скульптур «Кобзар», «На волах», «Нищий», творець пам'ятників І. П. Котляревському і М. В. Гоголю.

№ 15

1909 р., жовтня 10. — Обговорення листівки-біографії Т. Г. Шевченка видавництва «Час», заява консерватора В. М. Дарагана, що ця біографія «возбуждает крестьян против помещиков», і вихід його з складу Шевченківського комітету.

(Выписка из протокола № 8 заседания Объединенного Комитета по сооружению в г. Киеве памятника Т. Г. Шевченко).

За невозможностью своевременного прибытия председателя Комитета И. Н. Дьякова, по его просьбе заседание открыл, чтением протокола заседания 7—9 сентября, товарищ председателя и секретарь комитета И. И. Щитковский...

По прочтении протокола, было доложено письменное заявление члена комитета В. М. Дарагана о замеченных им в протоколе неточностях и пропусках. Подтвердив это еще на словах, г. Дараган добавил, что такие неточности в протоколе допущены секретарем Комитета И. И. Щитковским умышленно.

Г. Щитковский объяснил, что никакого умысла у него не было и быть не могло. ...На замечание члена комитета Ф. С. Бурчака о желательности печатать биографию и на русском языке, так как он, например, не понимает украинского языка, г. Щитковский пояснил, что брошюра-биография предназначается не для русской интеллигенции, а для простого украинского народа, для которого украинский язык есть родной язык.

Далее на замечание члена комитета В. М. Дарагана, что изданную на украинском языке и распространенную Полтавским губернским земством биографию Золотоношское уездное земство не нашло возможным распространять в населении своего уезда, г. Щитковский заявил, что такое постановление является странным и непоследовательным. По-видимому, оно есть результат нынешнего состава гласных Золотоношского земства и управы, которые в противоположность прежнему составу, взявшему на себя инициативу по созданию «Кобзаря» и сооружению памятника Т. Г. Шевченко, изъяли этот «Кобзарь» из земских библиотек и земского книжного склада...

Затем председатель комитета, ввиду возбуждаемых у некоторых членов комитета недоразумений по поводу редакции брошюры «Час» находит более удобным постановление комитета 9 сентября о рассылке этой брошюры отменить и сделать изменения, о которых была речь 7 сентября.

После такого заявления, ввиду присутствия новых членов, не бывших в заседании 7 сентября, на котором читалась брошюра, согласно заявлению члена комитета В. М. Дарагана, были прочтены следующие, нежелательные, по его мнению, места в брошюре:

1) «То було ще за кріпацтва, коли люде тільки в неділю або в свято робили на себе, а всі буденні — на пана»;

2) «Тією мовою гордували пани: казали вони, що українська мова — мужича мова, що ні до чого вона не здатна, хоч говорили й говорять нею десятки мільйонів нашого народу»;

Жертуйте на пам'ятник Тарасові Шевченкові у Києві!

ЖИТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Тарас Шевченко над Дніпром. Малюнок Грушевського.

25 лютого (февраль) 1814 року, на Киїщині, в селі Моринцях, звенигородського повіту, у бідного селянина-кріпака Григорія Шевченка, по вулицішньому—Грушевського, народилась на світ п'ята дитина—хлопчик Тарас. Злиді панували у хаті. Сем'я Шевченків з голоду рухла, діти змалечку по наймах поперірались. То було ще за кріпацтва, коли люди тільки в неділю, або в свято робили на себе, а всі буденні дні на пана. Ото ж і маленькому Тарасові довелося багато лиха зазнати. А найгірше стало, як померла його мати, а батько оженився вдруге, натерпівся Тарас од лихої мачухи! Та ще поки батько живий був, то він про Тараса дбав, оддав його до дяка грамоти вчитися. Як минуло-ж хлопцеві 12 літ, — помер і батько. Зостався Тарас сам на світі. Вожому, без доброго слова ласкавого, без притулку нікому не потрібний. Пішов і він у найми. Потім у сусідніх малював, малювати вчився, ставав за пастуха, потім знов у найми пішов, аж поки на шіснадцятий весні не було взято його до панського двору 36-чолодинка. Згодом приставили його за козачка до панських покоев. Пана того звали Енгельгардом. Помітив він, що Тарас до малювання охочий, все щось вугіллям або олівцем малює, — та й віддав його у Варшаву до маляра в науку. Потім, пан перейхав до Петербургу, та й за-контрактував там Шевченка (року 1831) на чотири роки малювати Шишневу. Тут його посилали підлоги та покривні на домах

Хата, де народився Тарас Шевченко. Малювання Т. Шевченка.

Шевченка (року 1831) на чотири роки малювати Шишневу. Тут його посилали підлоги та покривні на домах

красити, або малювати стелі та паркані. У Петербурзі малював Шевченкові стрінути з землі-ком—живописцем Соловйовим, а той уже змінив його з москвинським письменником Жуковським, землеміром Горбінком та з художниками—Венеційовим, Брюловим та другими. Побачили вони, що з молодого парубка люди будуть, бо має він великий хист до малювання, ясний розум та ще й кибету письменницьку. От і заходились вони, та й викупили його з кріпацтва за дві з половиною тисячі карбованців 22 квітня (апреля) року 1838, щоб можна йому було вступити до Петербурзької Академії Художеств—це 6-го до найвищої школи, де найкраще вчить малювати. Скінчивши в Академії науку, Шевченко вернувся на свою рідну Україну, до Київа. Вже й тоді він мав славу не тільки художника, а й ще більшу, славу письменника—поезія, що складав чудові, голосні пісні нашою рідною мовою. Тією мовою гордували пани, казали вони, що українська мова, ну, хоч і мала, що ні до чого вона не годна, хоч говорили й говорять нею десятки мільйонів нашого народу.

Тарас Шевченко молодим. Малювання Т. Шевченка.

А Шевченко, перед усім світом донів, що це неправда, він тією, мовляв, нуждою новою складав чудові пісні, розказував у тих піснях про безталання нашої неньки України та про гірку долю тьохного народу і за це увесь світ називав Шевченка великим, сеніальним поетом. Та нездогадалося бути Шевченкові у Київі. Вкупі з другими людьми, що заснували так зване кирило—Медодієвське братство, — Шевченка було заарештовано і заведено на зару. Було його віддано в салдати і заслано аж в Оренбурзьку степи. 10 літ (від 1847 до 1857 року) викривив поет у тяжкій неволі, серед чужих людей. Важко жити на чужині, а Шевченкові ще було тяжке, бо заборонили йому й писати, й малювати. Та ніяка заборона й кара не могли загасити живих думки Шевченкової. Потай, вночі писав він свої пісні, під вустілку та за халівор хопів він їх від начальства і невольників бунтів, казав він теперішню в своїх піснях про волю, братерство та рівність усіх людей, про талан долю рідного народу. Дуже пошкодило заслання Шевченкові і прожив він на волі всього тільки три роки, перебувши їх то на Україні, то в Петербурзі. Ці останні роки свого віку поклав він на працю письменницьку, поскладав чимало нових віршів-пісень, друкував писані реєстри і багато-б ще дав він світові високих, прекрасних творів, коли-б тяжка неволя не підточила його здоров'я.

Помер Шевченко у Петербурзі на 47 році свого життя 26 лютого (февраль) 1861 року. Помер наш Кобзарь так і не дивлячись на власні очі побачити визволення з кріпацтва свого народу, за-для якого побирався цілий свій вік. Але-ж перед самою смертю він дізнався, що швидко вийде воля, бо маніфест про це було складено ще за його життя (19 лютого).

Тіло його змалечки перевезли з Петербургу на Україну, та й поховали під Каневом на високому березі Дніпро-вому, бо ще за життя він сам заповідав:

Як умру, то поховайте мене на могили,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб ліни широкого
І Дніпро, і кручі.

Було видно, — було чути
Як реве річка,
І ліни в степі великій
В степі вольній новій,
Не забуває пошквинути
Незлим таким словом!

Тепер багато людей і своїх, і чужих—що літа прибуває—вклонитися могили нашого Кобзаря.

Багато було і єсть славних письменників у нашого народу, та ніхто ще не здобув собі більшої слави у нашому письменстві, як Шевченко. Він—наша слава й гордість, наш пророк і учитель! І не тільки ми—українці так глибоко шануємо свого Кобзаря, а й скрізь по всьому світові його мають за одного з найславніших поетів.

Тарас Шевченко у школі. Малюнок Грушевського.

За віщо ж йому така слава? А найбільше за те, що він є щиро народний поет. Вийшовши з під убогої селянської стріхи, на собі самому зазнав він солодощі панського кріпацтва. Все життя болів він серцем за бідний, занебаний рідний йому український народ і за всіх бідлашних на світі. Великий заступник народний, він завжди і скрізь боронив народні права бо всі-ж люди, мовляв Кобзарь, і панята і старчята—Адамові діти! Він так любив свій рідний край, що готовий був перетерпіти все, аби тільки Україна була щасливою. І бажав, щоб усі ми так само любили її.

„Свою Україну любіть, — казав він, — любіть її во время люте, а останню тяжку минуту за неї Господа молити!“ Розривалося його серце з великого жалю, що рідні діти України цураються рідної мови, свого народу, похидають його на поталу, а сами пристають до чужих „Учіться, брати мої“, — розивається він до всіх нас—українців—думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь, бо хто матір забуває, того Бог

карає! Обніміть ж брати мої, найменшого брата, — нехай мати усміхнеться заплакана мати! Благословіть дітей своїх твердими руками, і обніміть поцілуйте вольними устами! Обніміть-ся ж, брати мої, молю вас, благаю!

Тарас Шевченко. Малюнок Кавалерського.

От за таку щирість, любов до рідного люду, за велику правдиву науку, як треба жити на світі, щоб усім було краще, і шалують високо славного поета Тараса Шевченка!

Незабаром, у 1914 році, настануть столітні роковини, як народився Тарас Шевченко, а ще поперед року 1911 мине 50 літ, як він помер. Увесь український народ, — од самого бідного селянина, аж до найбагатшого пана на Україні, — повинен ушанувати його пам'ять, зібрати гроші на гарний великий пам'ятник цьому великому нашому вчителю. Міністерство Внутрішніх Діл дозволило Полтавській Губерській Земській Управі ще в 1905 році 31 августа за № 30433) зібрати по всій Росії гроші на те, щоб поставити в Київі пам'ятник Шевченкові.

Принесіть же й Ви на це народне діло й свою жертву. Вшануйте нею пам'ять великого поета українського народу! Багато на це грошей треба, бо пам'ятник повинен бути такий, щоб ним перед цілим світом пишалися. Але великі гроші ростуть з малих, малими частками, набираються, — то ж ніхто нехай не соромиться мало давати, як не може дати багато. *Нехай не буде на найгіршій славі України такої людини, щоб не задала про Шевченка й не послужила його пам'яті!*

Могила Т. Шевченка під Каневом.

Гроші з усіх жертв послати можна до Об'єднаного Комітету по збудованню у Київі пам'ятника Т. Шевченкові, при Київській Городській Управі, та й усім людям, що мають од цього Комітету або од Полтавської Губерської Земської Управи книжки на збірання грошей на пам'ятник Шевченкові. Газета „Рада“ що-місяця друкує оповіщення, хто скільки пожертвував на пам'ятник Шевченкові.

УВАГА! Повне видання усіх творів Тараса Шевченка, під назвою „Кобзарь“, вже вдруге вийшло у Петербурзі. Ціна йому 60 копійок, а на кращому папері—і карбованець 50 копійок. Купити цю книжку можна по усіх кращих книгарнях.

3) «Розривалось його [Шевченка] серце, обхоплене невимовним жалем, що рідні діти України цураються рідної мови, свого народу, покидають його на поталу, а самі пристають до чужих»;

4) «Учитесь, брати мої, — озивається він до всіх нас українців, — думайте, читайте і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь, бо хто матір забуде, того бог карає».

Нежелателен також, по мненню г. Дарагана, и помещенный в брошюре рисунок Трутовского «Т. Г. Шевченко в неволі» в солдатском костюме.

...Обсудив вопрос об изданной «Часом» биографии Т. Г. Шевченко, комитет большинством голосов против И. А. Розова и В. М. Дарагана и при подчинившимся большинству голосов И. Н. Дьякове постановил: приобрести для нужд комитета 3 000 экземпляров этого листка, отпечатанного без изменения в тексте на двух языках: на одной стороне на украинском и на другой — на русском.

После этого член комитета В. М. Дараган, сделав заявление, что он остается при особом мнении по вопросу о приобретении биографии без исправления текста, а также, что он выходит из состава комитета, ввиду несогласия его с большинством комитета, — оставил заседание.

Председатель комитета *И. Дьяков*

Члены комитета (*підписи*)

Секретарь комитета гласный думы *И. Щитковский*

1909 р., жовтня 10. — Особиста думка члена Комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві В. М. Дарагана з приводу придбання і розповсюдження біографії Т. Г. Шевченка видавництва «Час».

Признавая, что биография Шевченко издательства «Час» имеет тенденцию возбуждать крестьян против помещиков и вообще отличается вредным направлением, я не считаю возможным принять на себя ответственность за ее распространение, ввиду чего остаюсь при особом мнении и выхожу из состава Комитета.

Надворный советник

Владимир Дараган

1909 р., жовтень. — Листівка-біографія Т. Г. Шевченка, яка мала велике поширення в 1909—1914 роки на Україні і в Росії.

ЖЕРТВУЙТЕ НА ПАМ'ЯТНИК ТАРАСОВІ ШЕВЧЕНКОВІ У КИЄВІ

Життя Тараса Шевченка.

25 лютого (февреля) 1814 року, на Київщині, в селі Моринцях, Звенигородського повіту, у бідного селянина-кріпака Григорія Шевченка, по вуличному — Грушівського, народилась на світ п'ята дитина — хлопчик Тарас. Злидні панували у хаті. Сім'я Шевченків з голоду пухла, і діти змалечку по наймах поневірялись. То було ще за кріпацтва, коли люди тільки в неділю або в свято робили на себе, а всі буденні дні на пана. Отож і маленькому Тарасові довелося багато лиха зазнати. А найгірше стало, як померла його мати, а батько оженився вдруге, натерпівся Тарас од лихої мачухи! Та ще поки батько живий був, — то він про Тараса дбав: оддав його до дяка грамоти вчитися. Як минуло ж хлопцеві 12 літ, — помер і батько. Зостався Тарас сам на світі божому, без доброго слова ласкавого, без притулку, нікому не потрібний. Пішов він у найми. Потім у сусідніх малярів малювати вчився, ставав за пастуха, потім знову у найми пішов, аж поки на шістнадцятій весні не було взято його до панського двору за челядника. Згодом приставили його за козачка до панських покоїв. Пана того звали Енгельгардтом. Помітив він, що Тарас до малювання охочий: все щось вугіллям або олівцем малює, — та й віддав його у Варшаву до маляра в науку. Потім пан переїхав до Петербурга та й законтрактував там Шевченка (року 1831) на чотири роки маляреві Ширяєву. Тут його посилали підлоги та покрівлі на домах красити або малювати стелі та паркани. У Петербурзі якось довелося Шевченкові стрінутись з земляком-живописцем Сошенком, а той уже звів його з московським письменником Жуковським, земляком Гребінкою та з художниками — Венеціановим, Брюлловим та другими. Побачили вони, що з молодого парубка люди будуть, бо має він великий хист до малювання, ясний розум та ще й кетбету письменницьку. От і заходились вони та й викупили

його з кріпачтва за дві з половиною тисячі карбованців 22 квітня (апріля) року 1838, щоб можна йому було вступити до Петербурзької Академії Художеств — цебто до найвищої школи, де найкраще вчать малювати. Скінчивши в Академії науку, Шевченко вернувся на свою рідну Україну, до Києва. Вже й тоді він мав славу не тільки художника, а й ще більшу славу письменника-поета, що складав чудові, голосні пісні нашою рідною мовою. Тією мовою гордували пани; казали вони, що українська мова — мужича мова, що ні до чого вона не здатна, хоч говорили й говорять нею десятки мільйонів нашого народу. А Шевченко перед усім світом довів, що це неправда: він тією, мовляв, мужичою мовою складав чудові пісні, розказував у тих піснях про безталання нашої неньки-України та про гірку долю темного люду, і за це увесь світ назвав Шевченка великим, геніальним поетом.

Та недовго довелося бути Шевченкові у Києві. Вкупі з другими людьми, що заснували так зване Кирило-Мефодіївське братство, — Шевченка було заарештовано і завдано на кару. Було його віддано в солдати і заслано аж в Оренбурзькі степи. 10 літ (від 1847 до 1857 року) викрепив поет у тяжкій неволі, серед чужих людей. Важко жити на чужині, а Шевченкові ще було тяжче, бо заборонили йому й писати, й малювати. Та ніяка заборона й кара не могли загасити живої думки Шевченкової! Потай, вночі писав він свої пісні, під вустілку та за халавою ховав він їх від начальства. І невільником будши, казав він голосно в своїх піснях про волю, братерство та рівність усіх людей, про талан — долю рідного народу. Дуже пошкодило заслання Шевченкові, і прожив він на волі всього тільки три роки, перебувши їх то на Україні, то в Петербурзі. Ці останні роки свого віку поклав він на працю письменницьку, поскладав чимало нових віршів-пісень, друкував писані раніш. І багато б ще дав він світові високих, прекрасних творів, коли б тяжка неволя не підточила його здоров'я.

Помер Шевченко у Петербурзі на 47 році свого життя 26 лютого (февреля) 1861 року. Помер наш кобзар, так і не діждавшись на власні очі побачити визволення з кріпачтва свого народу, задля якого побивався цілий свій вік. Але ж перед самою смертю він дізнався, що швидко вийде воля, бо маніфест про це було складено ще за його життя (19 лютого).

Тіло його земляки перевезли з Петербурга на Україну та й поховали під Каневом на високому березі Дніпровому, бо ще за життя він сам заповідав:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:

Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути
Як реве ревучий!

І мене в сем'ї великій
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом!

Тепер багато людей — і своїх, і чужих — щоліта прибуває вклонитися могилі нашого Кобзаря.

Багато було і єсть славних письменників у нашого народу, та ніхто ще не здобув собі більшої слави у нашому письменстві, як Шевченко. Він — наша слава й гордощі, наш пророк і учитель! І не тільки ми — українці — так глибоко шануємо свого Кобзаря, а й скрізь по всьому світові його мають за одного з найславніших поетів.

За віщо ж йому така шана? А найбільше за те, що він є щиронародний поет. Вийшовши з-під убогої селянської стріхи, на собі самому зазнав він солодощів панського кріпацтва. Все життя болів він серцем за бідний, занедбаний рідний йому український народ і за всіх бідолашних на світі. Великий заступник народний, він завжди і скрізь боронив народні права, бо всі ж люде, мовляв Кобзар, «і панята і старчата — Адамові діти»! Він так любив свій рідний край, що готовий був перетерпіти все, аби тільки Україна була щасливою, і бажав, щоб усі так само любили її.

«Свою Україну любіть, — казав він, — любіть її во врем'я луте, в останню тяжкую минуту за неї господа моліть!» Розривалося його серце з великого жалю, що рідні діти України цураються рідної мови, свого народу, покидають його на поталу, а самі пристають до чужих. «Учітєся, брати мої», — озивається він до всіх нас — українців, — «думайте, читайте і чужому научайтєся, й свого

не цурайтесь: бо, хто матір забуває, того бог карає!.. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата, — нехай мати усміхнеться, заплакана мати! Благословіть дітей своїх твердими руками, і обмитих поцілуйте вольними устами! Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!»

От за таку щирість, любов до рідного люду, за велику правдиву науку, як треба жити на світі, щоб усім було краще, і шанують високо славного поета — Тараса Шевченка!

Незабаром, у 1914 році, настануть столітні роковини, як народився Тарас Шевченко, а ще попереду—року 1911—мине 50 літ, як він помер. Увесь український народ, — од самого бідного селянина, аж до найбагатшого пана на Україні, — *повинен ушанувати його пам'ять* — зібрати гроші на гарний величний пам'ятник цьому великому нашому вчителю: «Министерство Внутренних Дел» дозволило Полтавській Губернській Земській Управі ще в 1905 році (31 августа за № 30 433) зібрати по всій Росії гроші на те, щоб поставити в Києві пам'ятник Шевченкові.

Принесіть же й Ви на це народне діло й свою жертву. Вшануйте нею пам'ять великого поета вкраїнського народу! Багато на це грошей треба, бо пам'ятник повинен бути такий, щоб ми ним перед цілим світом пишалися. Але великі гроші ростуть з малих, малими частками набираються, — то ж ніхто нехай не соромиться мало давати, як не може дати багато. *Нехай не буде на нашій славіній Україні такої людини, щоб не згадала про Шевченка й не послужила його пам'яті!*

Гроші і всякі жертви посилати можна до Об'єднаного Комітету по збудуванню у Києві пам'ятника Т. Шевченкові, при Київській Городській Управі, та й усім людям, що мають од цього Комітету або од Полтавської Губернської Земської Управи книжки на збирання грошей на пам'ятник Шевченкові. Газета «Рада» щомісяця друкує оповіщення, хто скільки пожертвував на пам'ятник Шевченкові.

УВАГА: Повне видання усіх творів Тараса Шевченка під назвою «Кобзар» вже вдруге вийшло у Петербурзі. Ціна йому 60 копійок, а на кращому папері — 1 карбованець 50 копійок. Купити цю книжку можна по усіх кращих книгарнях.

1909 р., листопада 1.— Лист І. Є. Рєпіна про те, що він не має можливості бути членом журі.

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО

В Объединенный комитет по сооружению в Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко

*Киев, городская управа,
от Ильи Репина*

М[илостивые] Г[осудари]!

Принося мою благодарность за доверие быть членом журі по присуждению премий за проект памятника Т. Г. Шевченко, я не нахожу для себя возможным принять эту обязанность.

С совершенным почтением к

Объединенному Комитету

Илья Репин

Куоккала, 1 ноября 1909 года.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28661).

1910 р., січня 21.— Лист шевченкознавця В. Доманицького до Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про найбільш цінні портрети Т. Г. Шевченка.

*До Об'єднаного Комітету задля будови пам'ятника
Т. Г. Шевченка у Києві.*

На запитання Об'єднаного Комітету, які з портретів Шевченка (фотографій його) мають найбільшу вартість і де їх можна бачити, маю честь одповісти:

1. Правдивих фотографій Шевченка я налічую 4. Найцінніша з них і найбільш варта — з негатива, що зберігається й зараз у фотографії Здобнова в Петербурзі. Се так

званий «репінський тип». Найкраща репродукція його в «Кобзарі», видання петербурзьке 1908 року.

2. Далі — Шевченко на весь зріст, сидить на стільці, одна рука на спинці крісла, друга на коліні. Фотографія р. 1859 (у серпні). Репродукція фотографа Висоцького в Києві. Можна бачити в книжці «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченко, писанные на русском языке», издание «Киевской Старины», Киев, 1888, а також в журналі «Зоря» (Львівська), 1892, № 5, стор. 83 та книжці Кониського «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченко», Одесса, 1898, стор. 598.

3. Шевченко и Честаховский. Шевченко сидить на стільці, склавши руки на колінах. Зберігається в музеї В. Торновського в Чернігові, репродукція в «Зорі» (Львівській), 1895, № 5, стор. 85.

4. Шевченко у весь зріст, сидить, у кожусі і шапці (в групі з 5 осіб, між ними г. Честаховський). Репродукція Ф. Брокгауза в Лейпцігу (сам Шевченко), крім того, в «Кобзарі» (СПБ, 1883), в «Зорі» (Львівській) 1891, № 5, стор. 81, в «Історії України Русі» М. Аркаса, СПБ, 1908, стор. 376. Таким чином: два без шапки, в [.....], і два в шапці та в кожусі.

Є ще й інші, але дуже рідкі і мало цікаві:

1) Шевч[енко] сидить на стільці в ясній одежі. Репродукція в книжці Кониського «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченко», стор. 703.

2) Шевченко стоїть на весь зріст, у кожусі і шапці, з палкою в руці. Фотографія 1859 р., квітень. Репродукція (дуже лиха) в кн. Кониського (стор. 689).

3) Шевченко без шапки, в сурдучці, поясний портрет. На фотографії дата: 1860, 8 січня (автограф Шевченко). Зберігається в музеї В. Тарновського в Чернігові.

Більш відомостей не в стані зараз подати, не маючи під руками відповідної літератури.

З щирим поважанням

В. Доманицький

Австрія, 8/21, I. 1910.

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662).

1910 р., травня 15. — Протокол засідання журі з участю М. М. Коцюбинського, М. В. Лисенка, М. К. Пимоненка, І. С. Іжакевича, Л. В. Позена по розгляданню проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві.

ПРОТОКОЛ

Заседание журі по рассмотрению проектов памятника Т. Г. Шевченко в г. Киеве состоялось в помещении городской управы 15 мая 1910 года, в 12 часов дня, под председательством Л. В. Позена при участии членов журі: Н. К. Пимоненко, Н. В. Лысенко, М. М. Коцюбинского, Н. Ф. Беляшевского, А. А. Русова, В. П. Науменко, А. С. Грушевского¹, В. Г. Кричевского, А. Г. Сластона, С. И. Васильковского и И. С. Ижакевича.

По рассмотрению всех представленных проектов названного памятника, журі единогласно пришло к заключению, что ни один из них в представленном виде не может быть премирован и приведен в исполнение.

При этом журі признало желательным назначение нового конкурса с предоставлением конкурентам срока не менее года. Желательно устранить представление на конкурс рисунков без скульптурных моделей, так как по рисункам не представляется возможным судить о пластических качествах представляемых проектов.

Председатель журі Л. Позен

Члены журі: *Сергей Васильковский*

А. Сластон В. Науменко

В. Кричевский Д. Русов

И. Ижакевич Ник. Беляшевский

А. Грушевский Н. Лысенко

М. Коцюбинский

Н. Пимоненко

★

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662).

¹ Грушевський Олександр Сергійович (нар. 1877), історик і літературознавець, професор Київського інституту народної освіти.

ПРОТОКОЛЬ

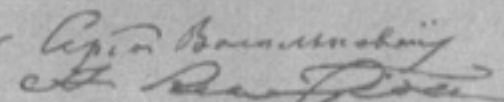
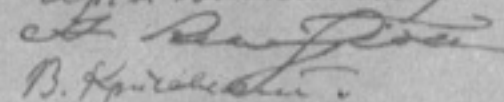
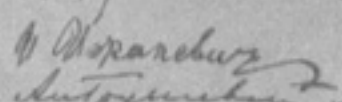
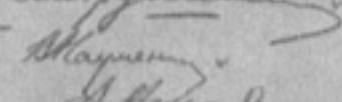
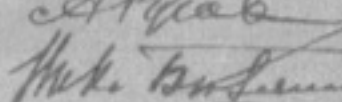
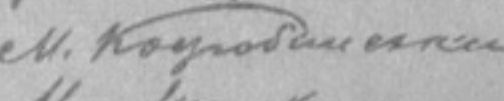
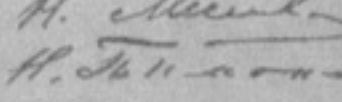
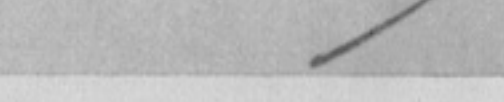
Засідання журі по розсмотрінію проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку в г. Києві состоялось в помещеніи Городской Управы 15 Мая 1910 года, в 12 часов дня, подъ председательствомъ Л. В. Позена при участіи Членовъ журі: Н. К. Пимоненко, Н. В. Лисенко, М. М. Коцибинскаго, Н. Ф. Вѣляшевскаго, А. А. Руссова, В. П. Науменко, А. С. Грушевскаго, В. Г. Кричевскаго, А. Г. Сластіонова, С. И. Васильковскаго и И. В. Ижакевича.

По разсмотрініи всѣхъ представленныхъ проектовъ названнаго памятника, журі единогласно пришло къ заключенію, что ни одинъ изъ нихъ въ представленномъ видѣ не можетъ быть премированъ и приведенъ въ исполненіе.

При этомъ журі признало желательнымъ назначеніе новаго конкурса съ предоставленіемъ конкурентамъ срока не менѣе года. Желательно устранить представленіе на конкурсъ рисунковъ безъ скульптурныхъ моделей, такъ какъ по рисункамъ не представляется возможнымъ судить о пластическихъ качествахъ представляемыхъ проектовъ.

Предсѣдатель Журі

Члены Журі

 В. Кричевскій

Протокол засідання журі по розгляді проектів пам'ятника
Т. Г. Шевченку

1910 р., травня 31.— Постанова Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про оголошення другого конкурсу і персональний склад членів журі. (Витяг з протоколу № 10).

...Ввиду того, что из представленных на конкурс 60 проектов, список девизов коих к сему протоколу прилагается, журі не признало ни одного достойным премии, председательствующий предложил на рассмотрение вопрос о том, не пожелает ли Комитет воспользоваться предоставленным ему правом приобрести какие-либо из представленных моделей для постановки памятника, или же находит необходимым объявить вторичный конкурс.

По всестороннем и продолжительном обсуждении этого вопроса Комитет постановил *объявить вторичный конкурс*.

По обсуждении каждого пункта текст условий конкурса принять в следующем виде: «На конкурсе могут быть представлены как скульптурные модели, так и рисунки, причем последние должны изображать памятник с четырех сторон.

Размер эскизов, как для моделей, так и рисунков, назначается $\frac{1}{10}$ натуральной величины.

Размер фигуры желателен от полутора до двойного человеческого роста.

Поза и костюм предоставляется фантазии художника.

Стоимость всего памятника предполагается от 100 до 150 тысяч рублей.

Материал — бронза и камень.

К моделям и рисункам должны быть приложены пояснительная записка с показанием идеи, выраженной памятником, и подробной стоимости пьедестала, фигуры и других частей.

Эскизы должны быть доставлены в здание Киевской городской управы не позднее 3-х часов пополудни 1 февраля старого стиля 1911 года.

Премий назначается три: 1-ая в 1500 рублей, 2-ая в 1000 руб. и 3-я в 500 рублей...

Жюри должно состояться в г. Киеве 15 февраля 1911 года.

Место постановки памятника: фронтальная часть сквера у реального училища, обращенная к Михайловской площади...

В состав жюри постановлено просить: 1. Белавенского Ф. П., 2. Беклемишева В. А., 3. Бурачка И. М., 4. Васильковского С. И., 5. Гинцбурга И. Я., 6. Ижакевича И. С., 7. Красицкого Ф. С., 8. Кричевского В. Г., 9. Пимоненко И. К., 10. Позен Л. В., 11. Рашевского И. Г., 12. Репина И. Е., 13. Светославского С. И., 14. Сластона А. Г., 15. Труша И., 16. Николаева В. И., 17. Беляшевского Н. Ф., 18. Дьякова И. М., 19. Квятковского Г. Н., 20. Коцюбинского М. М., 21. Лизогуба Ф. А., 22. Лысенка Н. В., 23. Русова А. А., 24. Сумцова Н. Ф., 25. Щитковского И. И.

Заместитель председателя комитета
гласный Киевской городской думы *И. Щитковский*

Члены комитета (*підписи*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 21

1910 р., червня 27.— Лист Репіна про те, що він постарается прийхати в Київ і взяти участь в засіданні жюри.

В Объединенный комитет по сооружению в Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко

Сим имею честь уведомить Киевскую городскую управу, что 15 февр[аля] 1911 г[ода] я постараюсь быть и принять участие в жюри по рассмотрению проектов памятника поэту Т. Г. Шевченко в Киеве.

С совершенным почтением

Илья Репин

27 июня 1910 г.

Адрес: Куоккала, ст[анция] Ф[инляндской] ж. д.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662).

Лист І. Е. Репіна опубліковано з копії фоторепродукції (Збірник «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах», Держлітвидав, Київ, 1950, стор. 320). Публікуємо його за оригіналом.

1910 р., липня 14.— Лист М. М. Коцюбинського про згоду бути членом журі.

hotel Rovab, Capri

До «Объединенного комитета по сооружению в Киеве памятника Т. Г. Шевченко»

Дякуючи за честь, яку зробив мені Комітет обранням в члени журі для оцінки проектів пам'ятника Т. Г. Шевченка, повідомляю, що я згоджуюсь взяти участь в роботах журі.

Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові, куди адресовані були запитання.

З високим поважанням

М. Коцюбинський

Capri, Italia

14/27.VII. 1910

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662).

1910 р., липня 21. — Лист М. В. Лисенка Об'єднаному комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Києві про згоду бути членом журі.

В Объединенный Комитет по сооружению в Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко.

На предложение уважаемого Комитета принять участие в работах журі по рассмотрению проектов памятника Т. Г. Шевченко, я изъявляю свое согласие, о чем и извещаю комитет.

С глубоким почтением

Н. Лысенко.

21 июля 1910 г.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662)

1910 р., листопад. — Лист скульптора Іллі Гінцбурга про те, що він не зможе взяти участі в журі в зв'язку з перебуванням за кордоном.

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Находясь по делу в настоящее время за границей и не зная, когда я вернусь в Россию, я, к сожалению, должен отказаться от лестного для меня предложения принять участие в журі для рассмотрения проектов памятника Т. Г. Шевченко.

С совершенным почтением

Илья Гинцбург

Париж, 16 rue S. Ferdinand

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28662).

1910 р., грудня 10. — Лист В. З. з Кавказу до Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про утруднення в справі залучення жертвувателів на пам'ятник.

При письме комитета от 20 мая с/г за № 1046 я получил подписной лист за № 3390 для сбора пожертвований на сооружение в городе Киеве памятника нашему славному Тарасу Григорьевичу Шевченко. Собранные мною по этому подписному листу двадцать (20) рублей сего числа я перевел почтовым переводом в адрес Киевской городской управы. Подписной лист при сем прилагаю...

Трудная вещь — распространение такого рода подписных листов и привлечение жертвователей! Много приходится встречать таких лиц, которые с удовольствием подписали бы, но... боятся всякого рода осложнений, как бы и их, вместе со всей Украиной, не заподозрили... в сепаратизме.

*

В. З.

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

1910 р., грудня 30.— Лист до Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку гуртка нікольсько-уссурійських українців з проханням вислати матеріали для організації вшанування 50-х роковин з дня смерті поета.

Вельмишановні добродіі!

Гурток нікольсько-уссурійських українців бажає вшанувати пам'ять батька Т. Г. Шевченка з приводу 50-х роковин його смерті. Але не маючи в своєму гуртку такого досвідченого чоловіка, котрий би зміг зложити реферата і показати своєму гуртку і громадянству всю величність постаті творця безсмертного «Кобзаря»..., змалювати його з усіх боків його творчості, як боронця України, поборника правди й добра, страдника за долю «малих оттіх рабів» і великого художника.

По дорученню гуртка я звертаюсь до Вас і прохаю не залишити це прохання, вислати накладною платою такого реферата та скільки-небудь примірників дешевого життєпису. Свято має бути 19 февраля. Увесь прибуток на пам'ятник.

Підпис нерозбірливий.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

Листівка наклеєна на аркуш білого паперу. В кінці аркуша напис: «Настоящая просьба передана книжному магазину бывш. «Киевской Старины», от которого послано все, что возможно. 25. I. 1911. (Підпис).

1910 р., грудня 31.— Лист Великобританського консула Ф. Томаса до київського міського голови І. М. Дякова з приводу конкурсу на складання проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Господину киевскому городскому голове

Киев

Милостивый государы!

Вследствие запроса одного из моих соотечественников, желающего принять участие в соревновании по составлению проекта памятника русскому писателю Шевченко, настоящим имею честь покорнейше просить не отказать в любезности сообщить мне, когда истекает последний срок

предоставления проекта означенного памятника. В надежде любезного исполнения оказанной просьбы

честь имею пребывать
с совершенным почтением
и. д. Великобританского Консула
Ф. Томас

1911 р., січня 4. — Відповідь київського міського голови І. Дякова на запитання Великобританського консула Ф. Томаса з приводу конкурсу на складання проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Господину Великобританскому консулу в Кieve

Вследствие письма от 31 декабря 1910 года, Комитет имеет честь препроводить при сем Вам, милостивый государь, три экземпляра объявления о вторичном международном конкурсе на составление эскиза памятника Тарасу Григорьевичу Шевченко, предназначенного к сооружению в г. Кieve, в каковом объявлении имеются просимые Вами сведения.

Председатель комитета
киевский городской голова *Дьяков*
Делопроизводитель комитета *Шевченко*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

№ 28

1911 р., січня 7. — Лист Григорія Онокія — робітника Бердянського заводу землеробських машин і знарядь Джона Грієвза і К^о, до Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві з проханням виклопотати у таврійського губернатора дозвіл на збір пожертвувань на пам'ятник поетові.

Шановний комітет по збудуванню пам'ятника Шевченку!

Прохаю вас, будьте так ласкаві, вихлопочіть у таврічеського губернатора дозвіл, який потребує поліцмейстер г. Бердянська, щоб зібрати жертви на пам'ятник поету. Книжку, яку ви мені вислали 30 січня 1910 року, я маю, але жертви

публічно зібрать не можу, а по цьому негайно похлопочіть у губернатора Таврії дозвіл, з яким мені можна зібрать жертви не тільки в заводі, але й вне заводу, в книзі талони від номера № 4851 по № 4900.

З пошаною

робітник *Грицько Онокій*

Адреса: Бердянск, Таврической губ., завод Джона Гривза і К^о

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

№ 29

1911 р., початок січня. — Заява 19 гласних Київської міської думи про вшанування 50-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка.

В Киевскую городскую управу

нижеподписавшихся гласных

Двадцать шестого февраля сего года (1911) исполнится 50 лет со дня смерти украинского поэта Т. Г. Шевченко.

По этому случаю предстоят чествования в императорской Академии наук, Академии Художеств, некоторых университетах, различных ученых и просветительных учреждениях, причем в этих чествованиях принимают участие и городские думы.

Г[ороду] Киеву, как культурному центру того края, народность коего дала славянскому миру такого великого поэта, выпала высокая честь украситься памятником ему, на что и собрано по настоящее время свыше 80 000 руб[лей].

Но помимо увековечения памятника поэта постановкой ему монумента, городу Киеву следует принять участие и в самом чествовании 50-летия его смерти.

Поэтому предлагаем думе в ознаменование 50-летия со дня смерти Т. Г. Шевченко:

1. Организовать чествование памяти поэта, включив в такое освящение определенного городом места для постановки памятника.

2. Наименовать одно из городских училищ Шевченковским, построив для него из предложенного займа особое здание.

3. Народный дом на Троицкой площади назвать его именем.

4. Устроить в городских училищах посвященные поэту чтения с раздачей ученикам изданных для школьного возраста и одобренных Министерством народного просвещения стихотворений Шевченко и его биографий.

5. Повесить портрет поэта в публичной городской библиотеке, а также в училище его имени.

6. Постановить отпускать на будущее время ежегодно особый кредит для приобретения как в публичную библиотеку, так и в бесплатные городские читальни украинских изданий.

7. Наименовать одну из улиц, примыкающих к месту постановки памятника, напр[имер] Михайловскую или Мало-Житомирскую, улицей Т. Г. Шевченко.

8. Для выполнения своих постановлений, требующих денежных сумм, ассигновать соответствующий кредит.
(Підписи 19-ти гласних Київської міської думи).

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

Заява написана рукою І. І. Щитковського. Його ж рукою в кінці петиції відмічено: «Настоящее предложение было внесено в думскую повестку, но затем снято, передано в делопроизводство г. городским головою в конце 1912 года».

Київський генерал-губернатор заборонив вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка.

№ 30

1911 р., січня 10. — Лист київського губернатора до київського міського голови І. М. Дякова про заборону спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку на площі біля сквера перед реальним училищем.

Министерство внутренних дел
канцелярия киевского
губернатора
января 10 дня 1911 № 7612

Конфиденциально

Милостивый государь,
Ипполит Николаевич

Попечитель Киевского учебного округа, ввиду решения Киевского городского управления отвести для постановки памятника Т. Г. Шевченко площадь у сквера перед Реаль-

ным училищем, сообщил, что, по его мнению, на указанной площади, прилегающей к русскому правительственному учебному заведению, уместнее было бы поставить памятник одному из деятелей русской истории, именно один из памятников «исторического пути», который предполагается построить между Михайловским монастырем и Софиевским собором.

С мнением тайного советника Зилова изволил согласиться главный начальник края, который в письме от 7 января за № 141 поручил мне предложить киевскому городскому голове внести вопрос этот на обсуждение городской думы, и если предположение о постановке на площади перед Реальным училищем памятника одному из деятелей русской истории будет принято собранием думы, то, во изменение состоявшегося уже 11—19 мая 1909 года решения, постановить новое — об отводе другого какого-либо места для памятника Т. Г. Шевченко.

Сообщая о сем для зависящих с Вашей стороны распоряжений, прошу вас, милостивый государь, о последующем решении городской думы своевременно меня известить.

(Підпис).

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

№ 31

1911 р., січня 18.— Лист матроса Чорноморського флоту Онисима Обуховського до Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про присилку йому талонної книжки для збирання пожертвувань на пам'ятник поетові.

Вельмишановні добродії.

Будьте ласкаві, вишліть на мою адресу талонную книжку для збора жертв на пам'ятник Т. Г. Шевченкові у м. Києві. Прохаю вас, дуже не спізнуйтеся висилкою. Моя адреса: г. Севастополь, Черноморский флотский экипаж, 2 рота, одержати Онисиму В. Обуховскому, матросу.

18.1. 1911 року.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

1911 р., січень.— Лист В. В. Прокоф'єва до голови Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві з пропозицією придбати «собственноручный писанный пером портрет Т. Шевченко».

г. Председателю комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Покорнейше прошу сообщить мне, не приобретет ли комитет имеющийся у меня собственноручный, писанный пером, портрет Т. Шевченко, исполненный им в 1860 г. На обороте его и на полях хорошо сохранились стихи Шевченко «Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонька убога...», написанные им же карандашом с датой «15 февраля».

Величина портрета с рамкой 6 × 8 верш[ков]. На портрете надпись: «Т. Шевченко», 1860 г.» и инициалы. Портрет этот подарен Шевченком г-же Лазаревской, соседке его по имению, мужем которой подарен был в конце восьмидесятых годов моему отцу.

Прошу сообщить, найдет ли комитет возможным приобрести портрет и за какую сумму. Адрес: Виктору Васильевичу Прокоф'єву, город Ялта, Таврической губернии, Ялтинская земская управа.

В. Прокоф'єв

*

Відділ рукописів ДГБ УРСР (II, 28662).

На листі напис І. М. Дякова «И. И. Щитковскому. Интересное предложение. Прошу обсудить и переговорить».

З подальшого листування між В. Прокоф'євим і Шевченківським комітетом видно, що власник портрета не зійшовся в ціні з комітетом, і оригінальний автопортрет Шевченка було повернено В. Прокоф'єву 22 лютого 1911 року.

Зараз цей автопортрет Т. Г. Шевченка зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

1911 р., лютого 15.— Протокол засідання журі по розгляданню надісланих на другий конкурс проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві за участю М. М. Коцюбинського, М. В. Лисенка, І. С. Іжакевича, О. Г. Сластіона.

ПРОТОКОЛ

Заседания жури по рассмотрению представленных на второй конкурс проектов памятника Т. Г. Шевченко в г. Ки-

еве, состоявшегося 15 февраля 1911 года, в 12 часов дня, в зале думских заседаний, под председательством А. Г. Сластиона при участии членов жюри: Н. Ф. Беляшевского, С. И. Васильковского, М. С. Грушевского, И. Н. Дьякова, И. С. Ижакевича, Г. И. Квятковского, М. М. Коцюбинского, Ф. С. Красицкого, В. Г. Кричевского, О. И. Левицкого, Н. В. Лысенко, В. П. Наumenко, А. А. Русова, И. Труш и И. И. Щитковского.

Председатель комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченко, киевский городской голова И. Н. Дьяков предложил собравшимся избрать председателя жюри, каковым единогласно и был избран художник А. Г. Сластион.

По открытии заседания председатель жюри предложил, что рассмотрению подлежат 47 проектов, представленных на конкурс под девизами. [Далі в протоколі перераховуються 47 девізів...].

Затем жюри приступило к рассмотрению каждого из представленных проектов в отдельности и после детального рассмотрения пришло к единогласному заключению, что ни на один из представленных проектов не может быть выдана первая премия ввиду того, что ни один проект не представлен в таком виде, чтобы он мог быть осуществлен без предварительной капитальной переделки и исправлений, почему и постановило — первой премии не выдавать.

Вопрос о выдаче второй и третьей премии был поставлен на закрытую баллотировку и решен в положительном смысле.

Закрытой же баллотировкой постановлено вторую премию в размере 1000 руб. выдать проекту, представленному на конкурс под девизом «Думы», автором которого, по вскрытии конверта, оказался Федор Петрович Балавинский, а третью премию в размере 500 руб. выдать проекту, представленному на конкурс под девизом «М. І.», автором которого оказался Михаил Гаврилко. Причем жюри с своей стороны полагает, что если бы комитет принял к осуществлению проект, премированный второй премией, то его необходимо несколько видоизменить, а именно: понизить пьедестал памятника, изменить фигуру поэта, а также видоизменить второстепенные фигуры...

Председатель жюри А. Сластион
Члены жюри (підписи)

1911 р., лютого 16.— Витяг з протоколу № 12 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про участь в діяльності комітету М. В. Лисенка і М. М. Коцюбинського.

...По прочтении и утверждении протокола предыдущего заседания доложено к сведению о вступлении в действительные члены Н. В. Лысенко, как представителя от Украинского клуба, собравшего на сооружение памятника 1002 рубля...

Затем был доложен протокол жюри по рассмотрению проектов памятника, после чего сделанное председательствующим Щитковским предложение заказать, ввиду неприсуждения первой премии, автором всех премированных проектов представить новые проекты, согласно сделанным указаниям, отклонено.

По всестороннем обсуждении высказанных мнений и замечаний членами комитета и выслушав объяснения приглашенного в заседание получившего вторую премию автора проекта «Думы» Ф. П. Балавинского, предложено ему к первым числам марта представить проект в гипсе, изменив его в некоторых частях, согласно высказанным мнениям членов жюри и комитета.

...Иногородним членам жюри постановлено возместить расходы по поездке для участия в жюри, но, ввиду отказа от такого возмещения г. г. Сластионом А. Г., Васильковским С. И., Коцюбинским М. М., постановлено выразить им благодарность.

Заместитель председателя комитета *И. Щитковский*

Члены комитета (*11 підписів в т. ч. підпис М. Лисенка*)

1911 р., лютого 20.— Заява археолога Олексія Хребтова про те, що він ладен пожертвувати 5 000 карбованців при умові, коли пам'ятник Т. Г. Шевченку буде встановлений в районі старого Подолу.

Господину киевскому городскому голове

ЗАЯВЛЕНИЕ

Идя навстречу увековечения и признавая Тараса Шевченко, как художника слова, давшего ряд народных, образных произведений на малорусском наречии и явившегося одним из первых создателей литературного малорусского языка, я готов принести скромную жертву на памятник его имени в размере *пяти тысяч рублей*, но с тем лишь, чтобы памятник ему — Шевченко, соответствовал исторической истине, а именно, был поставлен только в районе старого Подола (на Братской площади или на берегу Днепра, против бурсы), так как вся последняя жизнь Малороссии, а с нею и Сечи, сосредоточивалась, в течение 3—4 веков, в Киеве, лишь в пределах Подола, на что указывают все письменные исторические памятники и материалы.

Археолог Алексей Хребтов

19 $\frac{20}{11}$ 11

Костельная ул., д. 1, кв. 17

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).
Шевченківський комітет не погодився з пропозицією археолога О. Хребтова.

1911 р., лютого 26.— Телеграми з Керчі, Петербурга і Харкова в зв'язку з 50-річчям з дня смерті Т. Г. Шевченка.

Киев, Городскому голове

из Керчи

Сегодня в день памяти одного из величайших славянских поэтов Тараса Григорьевича Шевченко, певца народ-

ной души, чей голос звучит и теперь энергичным призывом к борьбе против злоторящих и в защиту угнетаемых, Керченское городское управление просит передать приветствие комитету, взявшемуся за дело увековечения памяти этого вождя украинского народа.

Заступающий место городского головы

Балабаненко

Киев, комитет Шевченко

из Петербурга

Вечная слава гению украинского народа Шевченко, слава собравшимся почитателям народного поэта. Слава Академии наук.

[Художник] *Федоровский*

Киев, городскому управлению

из Харькова

Товарищество харьковских художников присоединяется к торжеству освящения места для памятника знаменитому украинцу художнику поэту Тарасу Григорьевичу Шевченко.

Председатель товарищества *Пестриков*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

Внаслідок заборони властями освячення місця, закладка пам'ятника Т. Г. Шевченку в сквері біля Реального училища не відбулася.

№ 37

1911 р., лютого 28.— Телеграма редакції газети «Терек» з Владикавказа Об'єднаному комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві.

Киев, городская управа, Объединенному комитету

Администрация требует указания номера циркуляра министра о разрешении всероссийской подписки памятника Шевченко противном случае газете грозит штраф. Редакция газеты «Терек». Владикавказ.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

1911 р., березня 1. — Лист чорносотенця Ільченкова-Драгомирова до київського міського голови про «антирелігійні і противогосударственні» твори Т. Г. Шевченка.

Я только что возвратился из Москвы. ...Но вот что я прослышал интересное для Вас и Киева: вряд ли дозволено будет построить памятник Шевченку в виде его фигуры, как Николаю I. Причиной этого — полное издание в 1907, 8, 10 и 11 годах «Кобзаря». Какой-то камергер сделал доклад и министру внутренних дел Столыпину и обер-прокурору [Синода] об этих изданиях как о крайне антирелигиозных и противогосударственных, где бранятся царская власть, личность вообще царя. Указывали на стихи: «Молитва», «Мария» и другие. Да их-таки довольно в полном издании «Кобзаря» этих [стихотворений]...

...Примите и то, что испросили разрешение на памятник у императора, а в изданиях «Кобзаря» царская власть поруга[на]. Что же это! Издевательство?!

Ильченков

Р. С. Камергер тот из Екатеринославской губернии. Вот, может быть, почему и Екатеринослав слабо реагирует на чествование Шевченко.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

В справах Об'єднаного Шевченківського комітету за 1914 рік (II, 2867) зберігається лист, датований «16 декабря 1913 года. Чернигов» і підписаний «Дворянин Терентий Драгомиров». Цей лист написаний таким же почерком, як і лист, підписаний «Ильченков», і лист від 15. XII. 1912 р., який публікуємо нижче. Всі ці три листи махрово реакційного змісту. В листі від 16. XII. 1913 р., наприклад, автор, згадуючи «убийство государственного мужа Столыпина в присутствии государя», лаяв Шевченка, його прихильників, ідею спорудження в Києві пам'ятника поету.

Мабуть, «Ильченков-Драгомиров» належав до «діячів» з чорносотенного «Союза русского народа» і приховував своє справжнє ім'я. Його лист являє собою характерний зразок виступів знавистілої реакції проти громадського руху, направленого на увічнення в Києві пам'яті великого народного поета.

1911 р., березня 4. — Лист одеського градоначальника про заборону підписки на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку.

М. В. Д.
Одеського градоначальника
канцелярія
марта 4 дня 1911
№ 3881
г. Одесса

В Объединенный комитет по сооружению в гор. Киеве памятника поэту Шевченко

Ввиду сообщения департамента общих дел Министерства внутренних дел о том, что открытие повсеместной подписки на сооружение памятника Шевченко разрешено лишь Полтавскому губернскому земству, уведомляю комитет, что подписка и печатание объявлений о ней в газетах Одесского градоначальства от имени комитета впредь разрешено мною не будет.

Градоначальник, генерал-майор *Толмачев*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

1911 р., березня 12. — Витяг з протоколу № 13 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про очікуване освящення місця під пам'ятник поетові в день 50-річчя з дня його смерті.

...Перед началом заседания, по предложению председательствующего, собрание почтило вставанием память Т. Г. Шевченко по случаю пятидесятилетней годовщины со дня его смерти.

Относительно поставленного в повестке вопроса о месте для памятника Т. Г. Шевченко, Комитет высказался, что, наметив, по его мнению, наиболее подходящее место для памятника в сквере у Реального училища и получив такое, он не считает себя вправе и находит не достойным, по своему почину, отказываться от этого места.

Затем были прочтены приветственные телеграммы, полученные Комитетом по случаю предполагавшегося освящения места под памятник в день пятидесятилетия со дня смерти поэта от заступающего место керченского городского головы, общества харьковских художников и Федоровского из Петербурга.

Председатель комитета
киевский городской голова *И. Дьяков*
Члены комитета (*підписи*)
секретарь комитета гласный городской думы *И. Щитковский*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 41

1911 р., березня 13. — Ухвала Сурсько-Михайловського сходу про пожертвування на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку 10 карбованців із громадських коштів.

К о п и я

ПРИГОВОР

Сурско-Михайловского сельского схода, Сурско-Михайловской волости.

Полный сход должен состоять из 582 домохозяев. Имеющих право голоса было на сходе 391 домохозяев. 1911 года, марта 13 дня, мы, нижеподписавшиеся Екатеринославской губернии и уезда, Сурско-Михайловской волости, Сурско-Михайловского сельского общества, крестьяне, быв сего числа на сельском сходе, в присутствии нашего сельского старосты, где, между прочим, слушали: предложение нашего сельского старосты о пожертвовании на сооружение в г. Киеве памятника Т. Г. Шевченко... Посоветовавшись между собою, единогласно постановили: ассигновать на сооружение памятнику Т. Г. Шевченко (10) десять рублей из общественных доходных сумм, которая сумма имеется налицо. В чем и составлен настоящий приговор.

Подлинный приговор за подлежащими подписями, в котором расписались крестьяне с. Михайловки грамотных 56 человек и неграмотных 335 человек.

Копия с подлинным верна:

Сурско-Михайловский сельский староста
Х. Рыбалка

Писарь (*підпис*) (*печать старосты*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28680).

№ 42

1911 р., березня 15. — Відмова священника Рождественської церкви села Фастовці, Бралавського уїзду, Каме-нець-Подільської губернії від збору пожертвувань на пам'ятник Т. Г. Шевченку як «неверу и кощунственнику».

Прочитав в газете «Санкт-Петербургским комитетом по делам печати постановлено возбудить против лиц, виновных в напечатании книги Шевченко «Кобзарь» уголовное преследование, а на самое издание наложен арест, припоминая, что в заграничном издании «Кобзаря» имеется кощунственное извращение евангельского повествования о событии благовещения пр. девы Марии.

Очень удивляюсь, что комитет обратился ко мне, да и вообще к духовенству за содействием в создании памятника неверу и кощунственнику. Возвращаю и подписной лист и оба листка биографии.

Протоиерей. (*Підпис нерозбірливий*).

1911, 15 марта
№ 39

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28664).

№ 43

1911 р., березня 18. — Протест жителів Києва проти рішення Київської міської думи відвести місце для пам'ятника Т. Г. Шевченку на розі Великої Васильківської, Караваєвської і Пушкінської вулиць.

В засіданні Київської городської думи 17 марта сього року постановлено одвести місце під пам'ятник Шевченкові

на розі В. Васильківської, Караваївської та Пушкінської вулиць, одно з 3-х місць, що були запропоновані думі комітетом.

Зважаючи на те, що обране місце зовсім не відповідає для достойного вшанування пам'яті нашого великого поета-громадянина, ми, нижчепідписані кияни, протестуємо проти внесення комітетом цього місця в число гідних для вибору під монумента Шевченкові. Це була велика помилка, яка може зостатись плямою на діяльності комітета.

Протестуємо ми головним чином ось через віщо: обране місце далеко од центра города і якраз в тій торговій непривітній частині його, де пам'ятника не побачить ніхто з тих селян, що прибувають до Києва кожного свята, це одно, а вдруге — те місце занадто мале, і великий рух трамвайних вагонів, екіпажів, ломовиків з товарного вокзалу завше буде заважати спокійному огляданню пам'ятника.

Київ — головне місто України, Шевченко як найбільший народний поет не тільки України, а цілої Слов'янщини, і через те, коли ставимо йому пам'ятника у Києві, то і місце для цього повинно бути найкраще, гідне пам'яті поета, а до того воно обов'язково повинно бути поблизу того шляху або площі, де найбільше проходить селян, з-посеред котрих вийшов Шевченко і за яких «його заму-чено колись».

Таким місцем після Михайлівського скверу, безперечно, буде Золотоворотський сквер.

Отже, зважаючи на все це і на те, що вже ухвалено на другому конкурсі однофронтowego проекта пам'ятника, тепер цілком непридатного до обраного місця, і що витрачено чимало коштів на конкурс, Комітет має моральне право вимагати од думи на підставі вищенаведених причин пере-рішити справу з місцем для пам'ятника, щоб призначити для цього Золотоворотський сквер — ту частину його, що виходить на В. Владимирську вулицю.

(Підписи 75 жителів м. Києва).

Відділ рукописів ДПБ УРСР (11, 28663).

1911 р., березня 23. — Лист архімандрита Антонія до київського міського голови з проханням відмінити рішення про спорудження у Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Милостивый государь, глубокоуважаемый Ипполит Николаевич!

Прочитав в № 18-м «Киевлянина» от 19 марта, что в этот день состоялось заседание городской думы, в котором обсуждался вопрос о выборе места в Киеве для постановки памятника Т. Г. Шевченко, священным долгом своим почитаю усерднейше просить о содействии, дабы городская дума отменила свое решение, возбуждающее жгучий ропот, о постановке памятника Шевченко.

Кто был в сущности Шевченко?..

1. Поэт Шевченко был с юности горьким пьяницей, был необразован и даже малограмотен и навсегда остался недоразвитым простолудином, потерявшим лучшие свойства своей среды, хотя и обладал великим даром поэтического творчества.

2. П. А. Кулиш старался развивать и облагораживать Шевченко, приучал его любить малороссийские думы и творения Пушкина для усвоения манеры пушкинского стиха; П. А. Кулиш и Е. П. Гребенка исправляли и переделывали для печати все сочинения Шевченко по его просьбе, причем самые лучшие места, столь трогавшие всегда сердца почитателей поэта и целиком вошедшие в его жизнеописания, написаны были названными лицами.

3. Поэзия Шевченко находится в теснейшей связи с произведениями, особенно революционными, Мицкевича, Чайковского, Залеского и Гоцинского. Шевченко, проживая в Варшаве в 1830 году, усвоил себе от поляков на всю жизнь и выразил в своей поэзии свирепую ненависть вообще к «Москве» царской и в частности к императору Николаю Павловичу и Богдану Хмельницкому.

4. Разогревая постоянно себя горелкою и ромом, заражаясь окружающими польскими революционными настроениями против Малороссии, поэт Т. Г. Шевченко мало-помалу сделался закоренелым отрицателем, безбожником, кощунником, возненавидел свое отечество Россию, ее великое прошлое, ее церковь православную, родную ей царскую власть, ее великих монархов Петра I и Екатерину II и

бредил постоянно о воле «краины» и о кровавой междоусобице.

Ввиду изложенного, повторяю мою усерднейшую просьбу.

Архимандрит *Антоний*, бывший наместник
Киево-печерской лавры

24 марта 1911 года,
лавра

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

№ 45

1911 р., квітня 3.— Підписний лист за № 5674 для збирання пожертвувань на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві.

Объединенный комитет по сооружению в г. Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко

Настоящий подписной лист № 5674 для сбора пожертвований на сооружение памятника, выдан священнику с. Межиречь, Екатеринославской губернии.

Председатель комитета
киевский городской голова *И. Дьяков*
Секретарь комитета
гласный киевской городской думы
И. Щитковский

Фамилия, имя и отчество жертвователя	Адрес жертвователя (по желанию)	Сумма пожертвований	
		руб.	коп.
Священник Петр Голубов		1	
Кулиш Иван			10
Пятерня Филипп			6
Кулиш Дионисий			5
Сытник Григорий			5
Сытник Тимофей			4
Петренко Василий			3
Найда Федот			10
Ручкина Ефимия			5
Кулиш Дионисий Зах.			3
Пироженкова София			10
Пироженко Акулина			10

Фамилия, имя и отчество жертвователя	Адрес жертвователя (по желанию)	Сумма пожертвованій	
		руб.	коп.
Колесников Терентий			3
Романченко Григорий			5
Цукурено Илларион			7
Коваль Гордей			2
Пятерня Алексей			5
Цымбал Петр			8
Самонинка Никифор			3
Колесникова Анастасия			5
Сорока Стефан			3
Ваган Антон			10
Орлова Ефимия			3
Пятерня Никита			6
Головатый Марк			10
Чижик Григорий			3
Коваль Гавриил			5
Емец Иван			3
Жадан Калистрат			5
Цымбалова Марфа			5
Шевченко Платон			5
Чумаченко Анастасия			3
Петренко Елена			10
Головатая Пелагея			5
Бондарь Федор			6
Горбин Илья			3
Цымбал Григорий			2
Орлов Димитрий			2
Ваган Гордей			2
Роденко Косьма			5
Мамотынка Иван			3
Самойленко Филипп			2
Гайворонская Неонила			5
Головатый Дионисий			50
Петренко Александр			5
Всего		3 руб.	73 коп.

Священник *Петр Голубов*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28680).

Опублікований вище підписний лист за № 5674 для збирання пожертвувань на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві є зразком численних підписних листів, які зберігаються в справах Шевченківського комітету і свідчать, що кошти на спорудження пам'ятника були зібрані на трудові народні копійки.

ПОДПИСНОЙ ЛИСТЪ

На разрѣшеніе приказомъ по Южн. дор. отъ 27 мая с/г.
за № 46 / Вѣстн. Юж. дор. № 19/ подписку по сбору пожертво-
ваний на сооруженіе памятника поэту Т. Г. Шевченку

Начальникъ Полтавскихъ
паровозныхъ мастерскихъ
Южн. дор.

Рябинъ

Рябинъ — 1р.	Малашевъ	25к
Григорьевъ — 40 коп.	Слащавина	20к
Григорьевъ — 30 коп.	Валмишевъ	20к.
Уваровъ 50 коп.	Локшиновъ	Чт. 40к.
Федорченко 20к	Радусевъ	10к.
Мартковъ — 20к.	Комогей В.	10к.
Шотовичъ — 30к	Маминъ	Чт. 10к.
Турбинъ 21 30к	Козулинъ —	10к.
Орловъ 20к.	Пейко	10к.
Игорькинъ — 25к	Зинченко	10к.
Чернышевъ — 20к.	Виревскій	10к.
Кузнецовъ — 20к.	Чернышевъ	10к.
Лазаревъ 30к.	Сученко — 10к.	Чт.
Яковъ — 50к.	Вануша	10к.
Рыбковъ — 30к.	Шейнфельдъ	10к.
Михайловъ — 30к.	Демидко	10к.
Шендеровъ 1р.	Аноховъ	10
Шендеровъ — 20к.	Видиновъ	Чт. 40к.
Шторманъ М. 30к	Питишевъ	Чт. 40к.
Александровъ 20к.	Кривцовъ	Чт. 40к.
Шевъ Шторманъ 10к	Самборскій	10
Константи. Жуковъ 10к	Уваровъ	10
Потомъ Штормановъ 25к	Григорьевъ	05.
Александръ Марсенько 20к		10 05
Лесн. чехъ Шторманъ О — 20к.		
Юденичъ — 25.		

8 25

Підписний лист на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку
в Києві з підписами робітників і службовців Полтавських
паровозних майстерень

1911 р., початок квітня.— Лист священника С. Венгрженівського про те, що у нього «рука не піднімається взяти участь в увічненні пам'яті поета».

В Киевскую городскую управу

Препровождая обратнo подписной лист за № 6888, а также на 2-х листах биографию Т. Г. Шевченко, считаю долгом заявить следующее: по совести христианской не нахожу возможным ни самолично жертвовать, ни поднимать голос среди своих прихожан для сбора пожертвований на памятник поэту.

Несомненно, что Т. Г. Шевченко обладал великим поэтическим даром, но, к сожалению, да простит мне батько (...), по всей вероятности, под влиянием винных паров и пьяного разгула обнаруживается в его произведениях таким неуважением и даже кощунством к святейшим предметам веры христианской (поэма Мария), такою злобою и ненавистью к [...] людям по крови и вере, что рука не поднимается принять участие наравне с другими в увековечении памяти поэта.

Священник м. Немирова С. Венгрженівський

Апрель, 1911 г.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28664).

1911 р., квітня 18.— Витяг з протоколу № 14 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку з приводу оголошення третього міжнародного конкурсу на проекти пам'ятника.

...Вновь переделанный, согласно данным замечаниям и представленный скульптором Балавенским проект памятника, коeму жири присудило вторую премию, после подробного и детального осмотра и обсуждения признан 11 голосами против 2 непригодным и недостойным для постановки.

...Затем 8 голосами против 5 отклонено предложение о заказе проекта памятника известным скульпторам и тем же количеством голосов постановлено объявить третий международный конкурс, условия коего следующие: на конкурс могут быть представлены скульптурные модели. Размер моделей назначается $\frac{1}{10}$ натуральной величины. Размер фигуры желателен до двойного человеческого роста. Поза и костюм поэта предоставляется фантазии художника. Стоимость всего памятника предполагается от 100 до 150 тысяч рублей. Материал — бронза и камень.

...Эскизы должны быть установлены в здании Киевской городской управы не позже 3-х часов пополудни 20 декабря старого стиля 1912 года.

Председатель комитета
киевский городской голова (підпис).
Члены комитета (13 підписів, в тому числі
підпис М. Лисенка)
Секретарь комитета, гласный городской
думы И. Щитковський

№ 48

1911 р., квітня 19.— Наказ київського генерал-губернатора про присилку в канцелярію губернатора всієї документації в справі про спорудження в Києві пам'ятника поетові Шевченку.

Канцелярия Киевского, Подольского и
Волынского генерал-губернатора
Делопроизводство
19 апреля 1911 г.
г. Киев

Киевскому городскому голове

Согласно приказанию генерал-губернатора, канцелярия просит Ваше высочорodie не отказать, распорядиться о присылке в канцелярию из городской управы всего производства по делу о сооружении в Кieve памятника поэту Шевченко.

Управляющий канцелярией (підпис).

1911 р., квітня 21. — Лист Київського міського голови до канцелярії київського генерал-губернатора з надси-
лан-
ням документації по спорудженню в Києві пам'ятника
Т. Г. Шевченку.

*В канцелярию Киевского, Подольского и Волынского
генерал-губернатора.*

Вследствие предложения от 19 апреля 1911 г. за № 4114,
при сем имею честь представить в канцелярию основное дело
(с 1905 года) Комитета по сооружению памятника Т. Г. Шев-
ченко, коего я уже не состою председателем.

Городской голова *Дьяков*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28663).

№ 49

1911 р., липня 3. — Лист протоієрея-чорносотенця
Полікарпа Думинського про підписку на спорудження пам'я-
тника Т. Г. Шевченку.

В Киевскую городскую управу

Т. Шевченко ничем особенным в русской литературе
не выдался. Ничего он не произвел гениального и идеаль-
ного, могущего направлять ум и двигать душу человека к
прекрасному и доброму, чтобы ему создавать памятник
в Киеве — матери русских городов. Шевченко был только
стихотворцем. Еще он был украинофил-мазепинец, враг
объединенной России, а друг с теперешними его почитате-
лями, поляков, немцев и жидов, создавших украинофиль-
ство во вред всей России и желающих ее гибели.

Достаточно Шевченко и надмогильного памятника в
Каневе. А следовало бы прежде позаботиться о памятнике
в Киеве протоієрею Иоанну Наумовичу, радетелю и стра-
дальцу за многострадальный галицко-русский народ.

Предлагал я подписку на памятник Шевченке учите-
лям Волковицкого двухклассного министерского училища
и моим прихожанам, но получил отказ с теми же мыслями,

чувствами и политическими взглядами на этот предмет, как и у меня.

Протоиерей Поликарп Думинский

Волховицы, Подольской губернии

3 июля 1911 года

№ 233

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28664).

№ 50

1912 р., липня 30. — Лист протоіерея М. Миславського про збирання пожертвувань на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку.

*Объединенному комитету по сооружению памятника поэту
Т. Г. Шевченко*

Прилагая обратно подписной лист за № 392 с дополнениями, сообщаю, что не могу взять на себя сбора пожертвований: это дело для «нас» забронировано... Несомненно, что в стихах Тараса есть «порох», но он давно обратился уже в «тютюн», однако же есть люди, которые полагают, что и от памятника придется «чихать», а посему — «нельзя».

Посылаю лично от себя переводом 1 рубль и уверен, что Седнев кое-что пожертвует, если Комитет обратится с приглашением потрудиться для этого дела к Седневскому доктору Ивану Ефимовичу Киселю, да поскорее, — пока не разъехались наши дачники.

Протоиерей Н. Мыславский

30 июля 1912 г.

•

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 51

1912 р., — листопада 10. — Витяг з протоколу № 12 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку, на якому вшанували пам'ять померлого члена комітету великого українського композитора М. В. Лисенка і намітили склад журі третього міжнародного конкурсу на проект пам'ятника.

...Открыв заседание, председательствующий предложил присутствующим почтить вставанием память почившего

члена комитета, великого украинского композитора и выдающегося общественного деятеля Н. В. Лысенко.

...По прочтении протокола предыдущего заседания и утверждения его, ввиду приближения времени заседания жюри по рассмотрению проектов памятника, постановлено просить императорскую Академию художеств командировать в заседание жюри своего представителя. Постановлено также просить принять участие в жюри нижеследующих лиц, которые были приглашены на первые два конкурса: Балавенского Ф. П., Беклемишева В. А., Гинцбурга И. Я., Ижакевича И. С., Позена Л. В., Репина И. Е., Сластюна А. Г., Коцюбинского М. М. ...всего 32 лица.

Заместитель председателя комитета
гласный городской думы *И. Щитковский*
Члены комитета (*підписи*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

№ 52

1912 р., листопада 30. — Лист священника чернігівської єпархії Іоанна Корсакевича про те, що всі підписні листи на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку були забрані поліцейським урядником.

*Священник Чудо-Михайловской церкви
с. Кагарликов, Нежинского уезда
3-го благочин. округа Черниговской
епархии
Ноября 30 дня 1912 г.
№ 149*

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

На отношение Комитета от 16 ноября с/г за № 6043, честь имею сообщить, что по распоряжению уездной полиции все подписные листы были отобраны полицейским урядником от всех священников на том основании, что сбор на памятник Шевченко не разрешен черниговским губернатором.

Священник Иоанн Корсакевич

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

1912 р., листопада 30. — Лист М. М. Коцюбинського про те, що він згоден бути членом журі.

До «Объединенного комитета по сооружению в г. Киеве памятника Т. Г. Шевченко»

Дякуючи за честь, яку зробив мені Комітет обранням в склад журі, повідомляю, що я згоджуюсь взяти на себе обов'язки члена журі і, коли тільки одужаю до того часу, прийму участь в засіданні 21.XII с[ього] р[оку]

З високою повагою

М. Коцюбинський

*Київ, Університетська клініка
30.XI. 1912*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

1912 р., грудня 14. — Лист попечителю київського учбового округу про те, що він не дозволяє учням середніх і нижчих учбових закладів брати участь у збиранні пожертвуваль на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві.

*Министерство народного просвещения
попечителя
киевского учебного округа
канцелярия
14 декабря 1912 года
№ 4392
г. Киев*

*г. киевскому городскому голове, председателю Объединенного комитета по сооружению в Киеве памятника поэту
Т. Г. Шевченко*

Вследствие отношения от 17 ноября сего года за № 6141 имею честь уведомить Ваше превосходительство, что ввиду отсутствия соответственного разрешения со стороны Министерства народного просвещения, я не нахожу возможным удовлетворить Ваше ходатайство о разрешении представителям средних и низших учебных заведений вверенного мне

учебного округа принять участие в сборе пожертвований на устройство памятника Т. Г. Шевченко в гор. Киеве.

Управляющий округом

помощник попечителя (*підпис*)

Правитель канцелярии (*підпис*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 55

1912 р., грудня 15. — Лист чорносотенця Ільченкова-Драгомирова до київського міського голови про спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Полтава, 15 дек[абря] 1912 г.

*Ваше превосходительство, глубокоуважаемый
Ипполит Иванович!*

Я только что возвратился из Питера и вот что я слышал между думскими товар[ищами] о постановке памятника Т. Г. Шевченко среди Киева. Прежде чем хлопотать о постанов[ке] памятника, а еще раньше — о конкур[се] на памятник, надо бы прежде узнать у администрации — позволит она самую постановку памят[ника], имея в виду приговор Сената минувшим летом об уничтожении вполне четырех послед[них] изданий сочинений Шевченко «Кобзаря» 1907, 1908, 1910 и 1911 годов за кощунст[венные] стихи в них — поэма «Мария» и дру[гие], а также за оскорбление предков царств[ующего] импер[атора] царя Николая II. Я от Савенка — члена госуд[арственной] д[умы], слышал, что митрополит Киева против памятника, и говорит ведь, ставя среди Киева памят[ник] поэту Шевченко, этим одобряется и утверждается истинность его поэмы «Мария» и др[угие] богохульные стихи, тем более, что критики их возводят в перлы поэзии украинской.

Да, с точки зрения атеизма и еврейства — это перлы... Но ведь Киев есть центр русской религ[иозной] жизни — всей России. Вот совесть галицкого в Австрии духовенства что делает? Молится о прощении поэта Шевченко. Эта молитва напрасна т[ак] к[ак] грех Шевченка за п[оэму] «Мария» и др[угие] стихи есть грех против духа святого, т[о] е[сть] неверие в И[суса] Христа как сына божия...

В поэме «Мария» И[сус] Христос выставлен как сын наивной сельской девушки Марии от связи минутной с каким-то молодцом-удальцом, рожденным под Вифлеемом и провозглашенным пастухами вифлеемским Мессиею... Это внушение жидовское Шевченке. А Беклемишев смеется с приглашения его в ком[итет] конкурса ...после сенат[ского] решения и приговора о поэзии Шевченка. Украинцы сами наглумили!

На праздниках буду у Вас лично и еще тогда больше порасскажу.

Оставьте Ваше участие как председатель комиссии.

Ваш Ильченков

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 56

1912 р., грудня 20. — Лист М. М. Коцюбинського про те, що хвороба не дає змоги взяти участь у засіданні журі.

20.XII. 1912
Университетская клиника

В «Комитет по сооружению в
Киеве памятника Т. Г. Шевченко»

Не вважаючи на всі мої сподіванки і надії, стан мого здоров'я не дає мені змоги прибути 21 с[ього] м[ісяця] на зібрання журі, про що я з жалем повідомляю комітет.

З високим поважанням

М. Коцюбинський

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 57

1912 р., грудня 21. — Протокол засідання журі по розгляданню проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку відносно оголошення іменного конкурсу.

ПРОТОКОЛ

Заседания журі по рассмотрению проектов памятника Т. Г. Шевченко в г. Киеве, состоявшегося в помещении городской управы 21 декабря 1912 года в 12 часов дня, под

председательством Ф. А. Лизогуба, при участии членов жюри: Ф. С. Красицкого, С. И. Светославского, И. Труш, В. В. Городецкого, Е. Сердюка, С. П. Тимошенко, Н. Ф. Беляшевского, Г. И. Квятковского, О. П. Левицкого, А. А. Русова и И. И. Щитковского.

Жюри, рассмотрев все представленные на конкурсе проекты названного памятника, пришло к единогласному заключению, что ни один из тех проектов в представленном виде не может быть премирован и приведен в исполнение.

При этом жюри находит необходимым рекомендовать комитету объявить в будущем именной конкурс, так как если будет еще один конкурс на тех же условиях, то он также не достигнет цели.

Председатель жюри (Лизогуб)

Члены жюри (підписи)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 58

1912 р., грудня 22.— Витяг з протоколу № 18 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про неуспішність трьох міжнародних конкурсів і місця для пам'ятника.

По открытии заседания прочтен и утвержден протокол предыдущего заседания. Затем был прочтен протокол заседания жюри третьего конкурса, причем присутствовавшие члены этого жюри дали необходимые указания для объявления «именного конкурса», ввиду неуспешности первых трех — международных.

Ввиду выяснившейся необходимости обозначить в условиях предстоящего именного конкурса место постановки памятника и принимая во внимание, что как среди большинства членов комитета, так и среди местного общества, а равно в прессе русской и украинской существует мнение о наибольшей пригодности для постановки памятника места на площадке в конце Петровской аллеи, именно на откосе царского сада, за мостом, почему и является желательным получить у города это место — был подвергнут обсуждению этот вопрос.

Объединенный Комитетъ по сооруженію въ
г. Кіевѣ памятника поэту Т. Г. ШЕВЧЕНКѢ.

Вх. № 201 24 1911

Настоящій подписной листъ за № 5777
для сбора пожертвованій на сооруженіе
памятника, выданъ *Объединенному Комитету*
г. Кіева группой *Николая Скотаренко*

М. М. М. М.

Предсѣдатель Комитета,
Кіевскій Городской Голова

Секретарь Комитета,
Гласный Кіевской Городской Думы

Вх. № 201 24 1911

Н. М. М. М.

Фамилія имя и отчество жертвователя.	Адресъ жертвователя (по желанію)	СУММА пожертвованій.	
		Руб.	К.
Учитель В. Максименко.	—	1.	—
Ученики земскаго училища:	—		1.
Нир. Дверкова —	—		3.
Мих. Кашинков —	—		1.
Марк. Наросков —	—		2.
Иван. Сотников —	—		2.
Григ. Родичев —	—		2.
Андрей Чилинко.	—		1.
Иван. Кузнецов —	—		1.
Павел. Касьянов —	—		1.
Иван. Вавилов —	—		2.
Иван. Ковалев —	—		2.
Свидущество Вавилова, Павлова	—	1.	50.
Итого	—	1р.	66коп.
на пожертв. для устройства —	—		15
	—	остаток 1р. 51коп.	

Кіевъ, 24. 11. 1911. К. Кругослав.

Підписний лист учнів земського училища, які підписалися
на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві.

29
20

... Имея ввиду недоброжелательное отношение некоторых слоев общества и администрации к самой постановке памятника, что особенно резко может проявиться при возбуждении ходатайства об отводе нового места, например, на Владимирской горке, где панорама Голгофа и др., Комитет, опасаясь могущих возникнуть осложнений, большинством голосов против двух постановил считать местом для постановки памятника отведенный городом сквер на Караваевской площади.

Заместитель председателя Комитета
гласный Киевской городской думы

И. Щитковский

Члены комитета (*підписи*)

№ 59

1912 р., грудня 31.— Лист І. Є. Репіна про те, що він не може бути присутнім на засіданні журі.

В Киевскую городскую управу. В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Милостивые государи.

На заседании журі по рассмотрению проектов памятника Т. Г. Шевченко я быть не могу.

С совершенным почтением

Илья Репин

Куоккала, 31 декабря 1912 г.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

№ 60

1913 р., січня 17.— Лист київського губернатора до київського міського голови з надсиланням копії указу Правительствующого сената в питанні про спорудження в м. Києві пам'ятника Тарасу Шевченку.

*М. В. Д.
киевский губернатор
января 17 дня 1913 г.
№ 197*

*В. Спешное
Киевскому городскому голове*

Препровождая при сем копию указа Правительствующего сената от 8 сего января за № 277 по вопросу о соору-

жении в г. Киеве памятника Тарасу Шевченко прошу Ваше превосходительство представить мне упомянутые в означенном указе, подлежащем возвращению, надлежащее объяснение и сведения, а также копию постановлений городской думы от 15—25 сентября 1905 г. по настоящему делу.

Губернатор, шталмейстер высочайшего двора (*підпис*)

Секретарь (*підпис*)

Копия

По указу его императорского величества Правительствующий сенат слушали рапорт киевского подольского и волынского генерал-губернатора, от 25 июля 1912 года за № 7705, коим ходатайствует об отмене постановления Киевской городской думы от 15—25 сентября 1905 года по вопросу об образовании комитета по сооружению в г. Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко. П р и к а з а л и: признавая необходимым предварительно разрешения настоящего дела по существу иметь в виду: 1) постановление Киевской городской думы от 15—25 сентября 1905 года по вопросу об образовании комитета по сооружению в г. Киеве памятника поэту Т. Г. Шевченко, 2) сведения о том, в какой форме было выдано Полтавским губернским земством Киевской городской думе полномочия на сбор пожертвований на предмет сооружения означенного памятника, 3) также все необходимые по содержанию постоянного рапорта сведения и объяснения, Правительствующий сенат определяет: о доставлении копии упомянутого постановления Киевской городской думы и означенных сведений и объяснений, в дополнение к рапорту от 25 июля 1912 года за № 7755, киевскому, подольскому и волынскому генерал-губернатору поручить указом января 8 дня 1913 г. по 1-му департаменту.

Подлинный за подлежащими подписями. С подлинным верно: Управляющий канцеляриею в звании камер-юнкера Двора его величества *Булгаков*. Сверял: за старшего помощника делопроизводителя *Липовский*.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28665).

1913 р., січня 25.— Лист сільського священика Іоанна Каримова про те, що сільському духовенству заборонено збирати пожертвування на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку.

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Имею честь почтительнейше сообщить, что сельскому духовенству запрещено производить сбор пожертвований на сооружение памятника Т. Г. Шевченко. Подписного листа не имеется. 1913 г., января 25 дня.

Священник села Ведилец
Иоанн Каримов

1913 р., травня 20.— Витяг з протоколу № 21 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві про склад скульпторів, які беруть участь в іменному конкурсі на проект пам'ятника.

...По прочтении и утверждении протоколов предыдущего заседания (12 апреля) рассмотрены: представленные для предварительного суждения, согласно постановления комитета от 8 марта и 12 апреля сего года, скульптором Станиславом Левандовским (Вена) гипсовый проект памятника Шевченко и фотографические снимки исполненных уже им скульптурных произведений, затем рисунок художника Сергея Жука (Петербург) памятника Шевченко, с пояснительной запиской, а также доложено письмо скульптора Шиортино (Рим) о желании принять участие в именном конкурсе.

Постановлено, кроме приглашенных: Л. Шервуда, Н. А. Андреева, С. М. Волнухина и М. Гаврилко, просить принять участие в конкурсе г. Шиортино. Независимо от сего, признано желательным обратиться к французскому скульптору Родену с просьбой, не пожелает ли он изготовить проект памятника Т. Шевченко.

Заместитель председателя комитета
гласный Киевской городской думы
И. Щитковский.

Члены комитета (підписи).

1913 р., серпня 2. — Лист Шевченківського комітету до відомого французького скульптора Огюста Родена з запрошенням взяти участь у конкурсі.

Французькому скульптору Огюсту Родену

Париж

Милостивый государь

Один славянский народ, входящий в состав России — украинский народ — предполагает поставить памятник своему национальному поэту Тарасу Шевченко в столетнюю годовщину его рождения — памятник, достойный этого великого поэта. Сын своего народа, родившийся в семье крепостного в селе Кирилловке недалеко от Киева, он воспел страдания своего народа, униженного рабством, а также красоту своего родного края, орошаемого Днепром. Одушевленный любовью к свободе, он подпал под преследования русского правительства и провел лучшие годы своей жизни в ссылке в казарме в степях Аральских.

Все его творчество в стихах «Кобзаря» (название народного певца на Украине) проникнуто гениальностью и гуманизмом, что ставит Шевченко в число лучших славянских поэтов.

Три международных конкурса для составления проекта памятника этому поэту не привели ни к чему, ни один представленный проект не был принят жюри. Ввиду этой неудачи, Комитет по постановке памятника Шевченко постановил обратиться к знаменитым художникам для именного конкурса, приглашая их прислать свои проекты для этого национального праздника; каждый проект, представленный к 1/13 февраля 1914 г. будет оплачен 1000 рублей.

Комитет просит Вас не отказать принять участие в этом конкурсе и обратить Ваш великий талант на обесмертление национального поэта Украины, который всей своей жизнью и своим творчеством служил идее свободы и братского единения народов.

Не откажите почтить ответом.

Примите уверение в моем глубочайшем уважении. Некоторые сведения об Украине и ее национальном поэте Вы можете найти 3—4 № Анналов наций, посвященном Украине.

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 2866).

Тут же переклад цього листа на французьку мову.

№ 64

1914 р., січня 11.— Витяг з протоколу № 24 засідання Об'єднаного Шевченківського комітету про місце для пам'ятника.

...Ввиду высказываемого населением, прессой и членами комитета недовольства местом для памятника на Караваевской площади, было предложено высказаться по этому поводу, причем единогласно [решено] вопрос этот пересмотреть вновь.

После оживленных прений Объединенный комитет, признавая отведенное место на Караваевской площади не соответствующим значению проектируемого памятника и личности великого поэта, единогласно признал, что вполне отвечающим цели местом является место против городского театра по Владимирской улице.

...Но, приняв во внимание, что ввиду неблагоприятно сложившихся внешних причин, место это не может быть утверждено за комитетом, а также что закладку памятника надлежит приурочить к предстоящему в феврале месяце сего года юбилею столетия поэта, большинством семи голосов против трех постановил: об отводе места для памятника Г. Г. Шевченко против городского театра ходатайства перед городской думой не возбуждать и закладку памятника произвести в предстоящие юбилейные дни на отведенной уже городским управлением для этой цели Караваевской площади.

Заместитель председателя комитета
гласный городской думы *И. Щитковский*
Члены комитета (*підписи*)

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

1914 р., лютого 1.— Лист Н. Лаврової про портрет Т. Г. Шевченка, який намалював художник П. С. Петровський, і вірш «Тополя».

В Комитет по устройству празднования 100-летия со дня рождения Шевченки

Не интересно ли будет узнать комитету о существовании лиц — племянников известного худож[ника] Петра Степановича Петровского, с которым дружил Шевченко и в доме сестры которого Шевченко жил в Петергофе, и другой сестре которого посвятил он стихотв[орение]: «Тополю». Это наша мать, и мы храним его портрет, как память о матери и как памятник работы отца. Можно снять фотографию, если потребуется.

Н. Лаврова

г. Нерехта, Костр[омской] губ[ернии], д. Бурякина

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28667).

Автограф вірша Шевченка «Тополя», написаного в 1839 році, не зберігся. Вперше цей вірш був опублікований в «Кобзарі» видання 1840 р. (стор. 69—82) з присвятою «П. С. Петровской».

1914 р., лютого 2.— Протест київського студентства проти рішення будувати пам'ятник на перехресті Караваївської і В. Васильківської вулиць.

В Комитет по сооружению памятника Шевченко в Киеве

ЗАЯВЛЕНИЕ

С глубоким удивлением узнали мы из газетной хроники последних дней, что Объединенный комитет отвергнул без внимательного рассмотрения все протесты украинского общества против решения строить памятник Тарасу Шевченко на месте, назначенном гор[одской] думою, которое находится на пересечении Караваевской и Б. Васильковской улиц — и, несмотря на другие предложения многочислен-

ных общественных групп, постановил все-таки строить памятник лучшему сыну Украины в тесном кругу против «Караваевских бань» и в близком соседстве с редакцией «Киевлянина».

Заявляем категорически, что это место не соответствует достоинству великого Кобзаря и что оно никогда не сможет удовлетворить ни украинского интеллигента, ни украинского крестьянина, которые для увековечения памяти национального гения давали свои часто тяжело заработанные рубли и копейки, и еще раз предостерегаем Комитет от ложного шага, который позже нельзя будет исправить.

Исходя из того, что многосторонников, судя по выраженным в прессе мнениям, приобрело место против «крытого рынка», на площади Богдана Хмельницкого и из того, что возник другой проект памятника — на Александровской ул. против гор[одского] музея в соседстве с культурным учреждением, где находится много памятников украинской старины и даже творчество самого Шевченко — на месте, которое не имеет меркантильного характера Бессарабской площади, мы настоятельно просим внимательно рассмотреть эти предложения и ни в коем случае не строить памятника на совершенно не соответствующем месте.

Столетний юбилей рождения поэта наиболее подходящий момент для закладки памятника ему, но пусть лучше не будет заложен памятник в этом году, чем поставить его на месте, которое может засвидетельствовать грядущим поколениям о недостатке уважения к памяти великих людей и о недостатке эстетического чувства у современного общества.

Украинское студенчество высших учебных заведений
гор. Киева

2 февраля 1914 г.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28667).

№ 67

1914 р., лютого 2. — Протокол засідання журі по розгляду надісланих на іменний конкурс проектів пам'ятника Т. Г. Шевченку.

Присутствовали: Н. Ф. Беляшевский, В. Г. Кричевский, Ф. А. Лизогуб и С. И. Светославский.

Председателем был избран Ф. А. Лизогуб, секретарем Н. Ф. Беляшевский.

Ввиду того, что хотя состав жюри не является полным за отсутствием И. Н. Дьякова, И. А. Фомина, Ф. Г. Беренштама, но принимая во внимание, что на 3-е число назначено заседание Комитета по сооружению памятника с тем, чтобы 5 числа внести в городскую думу решение о выборе памятника, жюри постановило приступить к рассмотрению проектов.

По обсуждению достоинств представленных проектов памятника по заказу Комитета — от г.г. Шервуда, Волнухина, Андреева, Шиортино и Гаврилко и по собственной инициативе И. П. Кавалеридзе, Т. В. Палий-Пашенко, И. В. Малиновский, Генриха Рах, Л. И. Тракал и И. А. Забек, жюри признало наиболее соответствующим художественным заданием проект Шервуда с некоторыми изменениями, а именно: фигура поэта должна быть немного поднята, должна быть удалена и заменена другой фигура, тянущая соху, и фигура, лежащей спиной к зрителю женщины у креста, а также должны быть изменены фигуры русалок. Желательно далее, чтобы курган был исполнен из темно-серого гранита. Вторым по художественности жюри признает проект Волнухина. Что же касается остальных проектов, то жюри не считает возможным рекомендовать их Комитету по следующим соображениям: проект Гаврилко по замыслу и по исполнению не является художественным; проект Андреева хотя и исполнен достаточно художественно, но поза и постановка фигуры не могут быть признаны подходящими для памятника, так как с некоторых сторон как фигура, так и постамент представляются неудачно скомпонованными; проект Шиортино, хотя и исполнен с технической стороны вполне удачно, но является шаблонным, не глубоким по замыслу и не передающим характера памятника поэту Украины; это сказывается как в фигуре поэта, лишенной простоты и характерности, так и в побочных фигурах, особенно в группе целующихся.

Рассмотрев остальные, представленные по собственной инициативе авторов, проекты, жюри ни одного из них не нашло заслуживающим внимания.

Председатель жюри Ф. Лизогуб

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28669).

В кінці протоколу напис: «При особом мненні, которое передал Алексею Васильевичу Кобцу — художник С. Светославский».

До протоколу додано «Особое мнение участвовавшего в жюри художника Сергея Ивановича Светославского». В ньому сказано: «Считаю необходимым заявить следующее: проект г. Шервуда, одобренный большинством и помеченный первым, а стало быть и рекомендованный для исполнения, нахожу совсем недопустимым по следующим соображениям: если он будет поставлен на площади, то он будет поражать всякого не своей оригинальностью, а непонятностью. Каждый, кто издали увидит, спросит, что это такое? Что сия куча представляет? Представляет ли сложенный какой-либо материал или какое-либо старое железо... Проект г. Шервуда хотя и оригинален, но это еще не доказывает, что его можно брать для исполнения, не все оригинальное может быть красиво и т. д.»

Шервуд Леонід Володимирович (народ. 1871) — скульптор, в творчості якого еклектично поєднується реалізм з імпресіонізмом. Автор багатьох пам'ятників — адміралу Макарову, Глібу Успенському та ін.

Волнухін Сергій Михайлович (1859—1921) — російський скульптор, автор проектів пам'ятників першодрукарю Івану Федорову, М. В. Гоголю, К. Д. Ушинському та ін.

Андреев Микола Андрійович (1873—1932) — видатний радянський скульптор, автор реалістичних пам'ятників О. І. Герцену, М. Т. Огарьову і чудової серії скульптурних портретів В. І. Леніна.

Шіортіно Антоніо — італійський скульптор.

№ 68

1914 р., лютого 3. — Лист київського губернатора до київського голови про заборону закладки пам'ятника Т. Г. Шевченку.

М. В. Д.
Київський губернатор
часть 7-ая
февраля 3 дня 1914 г.
№ 373
г. Киев

Київському городському голові

Департамент общих дел, отношением от 23 января сего года за № 2368 уведомил канцелярию начальника края, что, по имеющимся в Министерстве внутренних дел сведениям на 26 февраля сего года, в г. Киеве предположена закладка памятника поэту Т. Г. Шевченко, на сооружение коего Министерством внутренних дел была разрешена Полтавской губернской земской управе повсеместная в империи подписка.

Принимая во внимание, что до настоящего времени лицами, заведующими сооружением означенного памятника, не были представлены в Министерство внутренних дел, в установленном порядке, проект памятника и выкопировка из плана той части города Киева, где предполагена постройка памятника, Департамент общих дел уведомил канцелярию, что закладка означенного памятника не может быть допущена впредь до утверждения Министерством указанной выкопировки и представления самого проекта памятника. Об изложенном уведомляю Ваше превосходительство для сведения.

И. д. губернатора, вице-губернатор (*підпис*)
Правитель канцелярии (*підпис*)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28667).

№ 69

1914 р., лютого 3. — Витяг з протоколу № 25 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в м. Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про заборону адміністрацією закладки пам'ятника в дні 100-річчя з дня народження поета.

...По открытии заседания, председатель И. Н. Дьяков сообщил, что по распоряжению администрации закладка памятника не может состояться в предстоящие юбилейные дни. При этом выяснилось, что таковая закладка не может состояться в юбилейные дни и по формальным причинам, так предварительно закладки, необходимо представить на утверждение Министерства внутренних дел выкопировку г. Киева, с показанием отведенного городской думою места под памятник, а также представить и выбранный проект памятника, что не представляется возможным осуществить до юбилейных дней.

Председатель комитета
киевский городской голова (*підпис*)

Члены комитета (*підпис*)

Секретарь комитета

гласный киевской городской думы И. Щитковский

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

1914 р., лютого 3. — Витяг з протоколу № 25 засідання Об'єднаного комітету по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку про постанову журі в справі розгляду проектів іменного конкурсу.

...Доложено постановление журі по рассмотрению проектов именного конкурса и поступившее особое мнение участника журі художника Светославского, после чего были подробно осмотрены все представленные проекты. Вопрос о выборе проекта вызвал оживленные и продолжительные прения. Был приглашен автор рекомендованного журі проекта скульптор Шервуд и дал необходимые комитету пояснения. В результате проект Шервуда большинством 12 голосов против был отвергнут, а проект Шиортино принят большинством 14 голосов против голосов Кричевского и Беляшевского, подавших заявление против постановки памятника по проекту Шиортино и об уходе своем из состава комитета.

Проект Шиортино принят к исполнению, по сделании некоторых изменений.

Председатель комитета
киевский городской голова (підпис)
Члены комитета (підписи)
Секретарь комитета
гласный городской думы И. Щитковский

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28682).

1914 р., березень 8. — Лист священника М. Кибальчина про те, що він щиро співчуває справі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку.

В Комитет по сооружению памятника Т. Г. Шевченко

Вследствие строгих распоряжений епархиального начальства, я не мог исполнить просьбы означенного комитета, — предложить своим прихожанам для подписей подписной лист, — хотя сердечно сочувствую святому делу комитета. Прилагаю при этом подписной лист, а переводом

от неизвестного лица посылаю на памятник 3 р[убля], да за. биографию 15 коп., а всего посылаю переводом 3 р. 15 коп. Прошу этих денег не записывать — от кого они получены.

Село Сувиды [Черниговской губернии]

священник *Н. Кибальчин*

1914 года 8 марта

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28667).

№ 72

1914 р., травня 20. — Телеграма харківських художників про необхідність відхилити проект Шиортино і доручити скульпторам Беклемишеву і Андрееву заново скласти проекти пам'ятника Шевченку.

Узнав решение ставить памятник Шевченку по проекту Шиортино, берем на себя смелость указать комитету и всем, безразлично относящимся к этому вопросу, что такой выбор свидетельствует о некомпетентности комитета в вопросах эстетики, так как представленные на прежние конкурсы [проекты] Беклемишева и Андреева нельзя сравнить с банально мещанским произведением Шиортино.

Считаем необходимым поручить пересоставление проектов Андрееву и Беклемишеву и оставить всякие переговоры с Шиортино.

Васильковский, Тимошенко, Галицкий, Николаев, Уваров, Вареницын.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28667).

№ 73

1917 р., грудня 11. — Заява родичів Т. Г. Шевченка в Комітет по спорудженню пам'ятника поету в Києві.

ЗАЯВА

Ми, жителі села Керелівки та Зеленої Діброви Звенигородського повіту на Київщині, родичі нашого славного

кобзаря України Тараса Шевченка, небожі та унуки, звертаємось до Комітету з сею заявою і проханням.

Нам відомо, що вже давно існує комітет по збудуванню пам'ятника Т. Г. Шевченка, гроші на се діло зібрано і що вже й проекта пам'ятника виготовлено, але обставини життя змінились і, певно, той проект тепер не буде вповні задовольняти бажань українського народу. Ми до сього часу, як родичі славного кобзаря, не мали свого представника у сьому комітеті. Ми гадаємо, що наш представник повинен бути у комітеті... тим більше, що між нами єсть люди, які розуміються в справах критики і одобрення проекта пам'ятника як з боку змісту, так і художньої сторони.

До сього часу ми були пасивними слухачами й глядачами у сій нам не чужій справі, надалі і ми хочемо прийняти у комітеті діяльну участь в лиці свого представника, якого і обираєм тепер, і просимо прийняти його, яко рівноправного члена Комітету.

Доручаємо представництво в Комітеті од нас художникові Фотію Степановичу Красицькому, унукові старшої сестри Тараса Катерини.

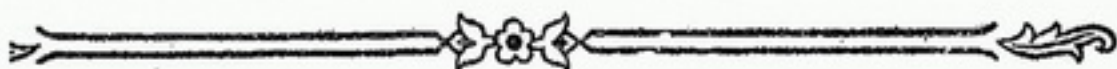
с. Керелівка, 6 грудня 1917 року.

Петро Микитович Шевченко, Марія Петрівна Шевченко, Андрій Онисимович Шевченко, Іван Осипович Шевченко, Трофим Осипов Шевченко—неграмотні, а за неграмотних по їх просьбі і за себе розписався Петро Іванович Шевченко. Харитон Красицький, Уліянія Шевченко.

*За неграмотну Марію Шевченко розписалась У. Шевченко
Филимон Красицький
Варфоломей Ковтун.*

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (11, 28669).

ЗАБОРОНА ВШАНУВАННЯ 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

25 лютого за старим стилем 1914 року минало 100 років з дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Громадськість Києва та інших міст України і Росії готувалася відзначити цю знаменну дату.

В зв'язку з майбутнім ювілеєм близько 1500 жителів міста Києва — представників інтелігенції, робітників, ремісників, селян, 4 грудня 1913 року звернулися з відкритим листом до київського міського голови І. М. Дякова, в якому просили Київську міську думу проявити ініціативу й активність в ознаменуванні річниці.

7 грудня 1913 р. з аналогічною заявою звернулися до Київської міської думи 23 гласних Думи.

10—11 грудня того ж року під натиском громадської думки Київська міська дума вирішила вшанувати 100-річчя з дня народження поета і обрати окрему комісію для підготовки програми вшанування.

Намічена цією комісією програма включала дуже скромні заходи: відслужити панахиду по Шевченку в Софіївському соборі, організувати закладку пам'ятника поетові, провести урочисті збори, показати спектакль у міському театрі, просити міську думу перейменувати Велику Васильківську вулицю в Шевченківську, запросити на вшанування представників Академії наук і художеств.

Ніякі демонстрації і процесії у зв'язку з 100-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка комісією міської думи не намічалися. Ювілейні промови мали намір доручити виголосити «благонаміреним» особам — київському міському голові або його заступнику, представникам Київського університету, Академії наук і художеств.

Однак, як видно з матеріалів і документів, що публікуються тут вперше, царський уряд у Петербурзі, а за ним київський генерал-губернатор і високопоставлені чиновники категорично заборонили будь-яке вшанування пам'яті великого народного поета.

Ця обставина викликала різкий протест прогресивних верств суспільства. В Києві, Харкові та інших містах почалися студентські демонстрації, забастовки робітників ряду підприємств, по всій країні прокотилася хвиля народного обурення.

26 лютого 1914 року київський губернатор Суковкін у телеграмі міністру внутрішніх справ повідомляв: «По поводу шевченковских дней доношу, что для предупреждения могущих быть беспорядков мною были вызваны в помощь крайне малочисленной вообще городской полиции стражники Киевского уезда и две сотни казаков... Беспорядки, как вчера, так и сегодня, усилили характер исключительно выступлений

учащихся высших учебных заведений... Вчера арестовано 76, сегодня 25. Сегодня забастовали рабочие Южно-Русского машиностроительного завода...»¹.

Документи і матеріали, що характеризують студентські і робітничі заворушення в зв'язку з заборонаю вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка опубліковані в книзі «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах»². На додаток до них вперше публікуються в хронологічному порядку матеріали і документи, які показують, як готувалися київська громадськість і організації міського самоуправління до шевченківських днів і яких заходів вживала царська бюрократія для того, щоб паралізувати ці починання.

Цікаво, наприклад, відзначити, що київське губернське в земських і міських справах присутствіє під головуванням київського губернатора на своєму засіданні 4 березня 1914 року відмінило постанову Київської міської думи про асигнування 5 000 карбованців на шевченківський ювілей з тих причин, що «устройство чествования столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко не может почитаться имеющим прямое отношение к пользам и нуждам города Киева»³.

Матеріали і документи, що публікуються тут, у своїй сукупності можуть бути додатковою ілюстрацією до відомих слів В. І. Леніна: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна»⁴.

П р и м і т к и

¹ «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах». Держполітвидав, Київ, 1950, стор. 358—359.

² Там же, стор. 357—366.

³ Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28706).

⁴ В. І. Л е н і н. Твори, т. 20, стор. 196.

№ 1

1913 р., грудня 4. — Відкритий лист жителів міста Києва до київського міського голови з приводу вшанування в Києві 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Его превосходительству

Господину Киевскому Городскому Голове

25 февраля 1914 года истекает сто лет со дня рождения гениального украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка, поэзия которого приобрела славу не только среди единоплеменников его, но и среди других народов — носителей старых культур.

Многие города начинают готовиться к этому торжественному дню. В Екатеринославе, например, уже образовался, с надлежащего разрешения, юбилейный комитет; даже в Москве организован подобный комитет под председательством академика Корша, а в других городах

возбужден вопрос об участии в ознаменовании юбилея и Городских Управлений.

Город Киев, где предстоит постановка памятника творцу «Кобзаря», не может оставаться бездеятельным и равнодушным к этому дню. Киевская городская Дума отводит место для памятника, образовала комитет для сбора пожертвований на него и вообще прилагает старания для увековечения памяти великого поэта, обнаруживая этим высокое понимание культурных задач. Следовательно, Киевской же Городской Думе должна принадлежать честь инициативы и ближайшего участия в ознаменовании наступающей годовщины по примеру Архангельской Думы, готовящейся праздновать двухсотлетие рождения Ломоносова, или Полтавской, недавно помянувшей торжественно родоначальника новой украинской литературы — Котляревского.

И не может быть сомнения в том, что Киевское Городское Самоуправление, признавая и ценя творчество Т. Г. Шевченка и сознавая свою гражданскую ответственность по отношению к предстоящему знаменательному дню, возьмет на себя инициативу и станет во главе организации достойного чествования поэта.

Настоящее наше заявление, мы, нижеподписавшиеся жители г. Киева, покорнейше просим Ваше Превосходительство доложить в ближайшем заседании киевской Городской Думе на ее благоусмотрение.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. Оригінал (II, 28704).

На документі 1483 підписи, в тому числі підписи Павла Тичини, С. Панасенка (Степана Васильченка), Л. Яновської, підписи представників київської інтелігенції, робітників, селян.

№ 2

1913 р., грудня 7. — Заява гласних Київської міської думи в Київську міську думу з приводу вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

*В Киевскую Городскую Думу
Нижеподписавшихся Гласных*

ЗАЯВЛЕНИЕ

26 февраля 1914 года истекает сто лет со дня рождения гениального поэта Украины Т. Г. Шевченко.

Подобно тому, как чествование пятидесятилетия со дня его смерти было отмечено Императорской Академией Наук, Академией художеств и многими другими научными и общественными учреждениями, нужно полагать, что и в будущем году в таковом примут участие различные научные и общественные учреждения города Киева.

Киевское Городское Самоуправление, принявшее на себя заботы по увековечению памяти поэта путем постановки памятника, не может пройти молчанием столетие его рождения и должно взять на себя инициативу в достойном чествовании этого дня.

Ввиду изложенного, мы, нижеподписавшиеся, просим Городскую Думу избрать особую комиссию для выработки программы чествования и предоставить Господину Городскому Голове пригласить, могущих оказаться полезными, сведущих лиц.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28703).

На оригіналі підписи 23-х гласних Київської міської думи і резолюція: «В думу на 10 декабря к заявлен[ию] жителей во главу вопроса».

№ 3

1913 р., грудня 10—12. — Витяг статті 7 з журналу зборів Київської міської думи 10—12 грудня 1913 року № 25 з приводу обрання Особої комісії для складання програми вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Дума 10 декабря большинством 41 против 1-го голоса определила: чествовать столетие со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко, для выработки же программы сказанного чествования избрать особую комиссию.

11 декабря Дума единогласно определила: в состав упомянутой выше комиссии признать избранными гласных: Н. В. Ковалевского, Д. Н. Григорович-Барского, Н. Ф. Стародомского, П. М. Плахова, Г. Л. Черноярова, А. В. Кобца, С. Г. Слюсаревского, Ф. С. Бурчака, Г. Т. Аврамова, В. Д. Оргис-Рутенберга, Н. С. Ярошевского, И. А. Розова, П. И. Михайлова, И. А. Пироженко, С. А. Лаврентьева и В. И. Ячницкого.

Верно: Секретарь Городской Управы

(підпис)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28703).

1914 р., січня 17. — Протокол засідання комісії, обраної міською думою для складання програми вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

ПРОТОКОЛ

Заседания Комиссии, избранной Городскою Думою в собрании ее 10—12 декабря 1913 года (ст. 7, журн. № 25), для выработки программы чествования столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко, состоявшегося 17 января 1914 г. при участии г. г. членов Комиссии: Н. С. Ярошевского, В. Д. Оргис-Рутенберга, П. М. Плахова, Г. Т. Аврамова, С. А. Лаврентьева, В. И. Ячницкого, И. А. Розова, Н. В. Ковалевского, А. В. Кобца, Д. Н. Григорович-Барского, С. Г. Слюсаревского и по приглашению г. Городского Головы: г-жи Старицкой-Черняховской, Г. Г. Галимского, Бублика, Синицкого и Кошица.

В виде неприбытия г. Городского Головы, заседание открыл Член Городской Управы П. М. Плахов и предложил избрать Председателя Комиссии, коим и был единогласно избран Н. С. Ярошевский.

Комиссия, обсудив вопрос о чествовании, постановила: приурочить чествование памяти Т. Г. Шевченко к 25 и 26 февраля 1914 года по нижеследующей программе:

1) 25 февраля в 1 час дня отслужить торжественную панихиду по Т. Г. Шевченко в Софиевском соборе, для чего обратиться с соответствующею просьбою к местному архиерею.

2) Вечером 25 февраля устроить торжественное заседание в зале Киевского Купеческого Собрания, разослав приглашения с просьбою принять участие в заседании, от имени Городского Общественного Управления: Академии Художеств, всем университетам, общественным управлениям всех губернских и значительных на юге городов. Полтавскому губернскому и Золотоношскому уездному земствам, обществам имени Т. Г. Шевченко, всем литературным обществам, журналам и редакциям больших столичных и украинских газет, полкам, в которых служил Т. Г. Шевченко, местным почетным лицам и учреждениям, по усмотрению г. Городского Головы.

3) Предложить произнести на заседании слово:

а) Представителя г. Киева — Городскому Голове или заступающему его место.

б) Представителя Комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченко на тему об общем мировом значении Т. Г. Шевченко.

в) Представителя Академии Наук и Художеств, Университета и Киевского Украинского Научного Товарищества.

4) 26 февраля днем назначить закладку памятника Т. Г. Шевченко.

5) 26 февраля вечером устроить бесплатный торжественный спектакль в Городском театре, из 3-х отделений, с участием хора и оркестра театра, а также просить г. Кошица принять на себя труд по дирижированию.

Затем, имея в виду, что Городской театр законтрактован на этот вечер г. Резниковым, Комиссия постановила: просить Председателя Комиссии обратиться в Совет Киевской Консерватории о перенесении дня симфонического собрания с 5 марта с. г. на Пасхальную неделю, а антрепренера театра г. Багрова просить предоставить г. Резникову вечер 5 марта вместо 26 февраля с. г., последний день предоставить в распоряжение Комиссии.

6) Обратиться с ходатайством в Городскую Думу о переименовании Б. Васильковской ул. в Шевченковскую.

7) Просить Городскую Думу ассигновать на расходы, в распоряжение Комиссии 1500 рублей, независимо от могущих быть расходов по найму театра и зала Купеческого собрания.

Председатель Комиссии
Члены Комиссии

(підпис)
(підписи)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (копія). (II, 28703)

№ 5

1914 р., січня 24. — Запит київського губернатора київському міському голові з приводу вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

МВД
Киевский Губернатор
часть 1-я
канцелярия
Января 27 дня 1914 г.
№ 373
г. Киев

Киевскому Городскому Голове

Из газетных сообщений мне известно, что Киевское Городское Управление предполагает устроить 25 февраля сего года чествование па-

мяти поета Шевченко, по случаю 100-летия со дня его рождения. На чествование предполагается приезд депутатов и из других губерний.

Имея в виду, что устройство чествования памяти поэта Шевченко, с участием приезжих депутатов, могло бы состояться лишь с разрешения г. Начальника Края, прошу Ваше Превосходительство сообщить мне, входила ли Городская Управа с ходатайством о разрешении этого чествования и приведения в исполнение намеченной Городским Управлением программы.

И. д. Губернатора

Вице-губернатор

Правитель канцелярии

(підпис)

(підпис)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. (Оригінал). (II, 28703).

На документі слідує резолюція: Секретарю уведомить немедленно 19²⁵/_I 14 (підпис).

№ 6

1914 р., січня 28.— Заява О. Кошиця про те, що він просить не вважати його більше членом комісії по організації святкування пам'яті Т. Г. Шевченка.

*В Комитет по организации
празднеств памяти Т. Г. Шевченко*

Честь имею довести до сведения Комитета, что вследствие крайней нервной усталости, я, к величайшему моему сожалению, не могу принять участия в осуществлении художественной программы чествования. Поэтому покорнейше прошу считать меня выбывшим из числа членов Комитета.

Александр Кошиц

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (28703).

Кошиць Олександр (нар. 1875) — диригент Київської опери, композитор, гармонізатор народних пісень.

1914 р., січня 28.— Протокол засідання комісії, обраної міською думою для складання програми вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

П № 28703

ПРОТОКОЛ

Заседания Комиссии, избранной Городской Думой в собрании ее 10—12 декабря 1913 г. (ст. 7, журнал № 25) для выработки программы чествования столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко, состоявшегося 28 января 1914 г. под председательством Н. С. Ярошевского, при участии г. г. Членов Комиссии: Л. М. Старицкой-Черняховской, Д. Н. Григорович-Барского, В. Г. Йозефи, Н. В. Ковалевского, В. Д. Оргис-Рутенберга, В. И. Ячницкого, М. С. Синицкого, В. М. Галимского, А. В. Вилинского и В. Д. Бублика.

1. Комиссия в изменение постановления своего от 17 января с. г. предположила спектакль в Городском театре 26 февраля устроить платный, по обыкновенным ценам, предоставив лишь бесплатные места для приезжих гостей и депутатов.

2. Ввиду того, что зал Киевского Купеческого Собрания 25 февраля будет занят, Комиссия постановила: войти в переговоры с дирекциями театров «Соловцова», «Народного дома» на Троицкой площади и «Дагмарова» о возможности устройства в тех театрах торжественного заседания 25 февраля с. г., поручив вести переговоры по этому вопросу с дирекциями театров «Дагмарова» и «Соловцова» — В. Д. Бублику, а с дирекцией театра Народного дома — И. И. Щитковскому.

3. Комиссия постановила просить Л. М. Старицкую-Черняховскую, А. В. Вилинского и И. И. Щитковского принять на себя труд по организации хора и приглашению артистов для участия в торжественном спектакле 26 февраля 1914 года.

4. Затем Комиссия постановила: просить Н. К. Садовского принимать участие в трудах Комиссии по выработке

программы чествования, а также постановлено пригласить на торжества родственников покойного поэта.

Председатель комиссии (підпис Н. Ярошевського)
Члены комиссии (підпис 9 членів комісії)

Відділ рукописів ДПБ УРСР (Оригінал) (II, 28703).

№ 8

1914 р., січня 30. — Копія листа голови комісії, обраної міською думою для складання програми вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, до М. К. Садовського.

*Г. Антрепренеру театра в Городском Народном
Доме на Троицкой площади
Н. К. Садовскому*

На основании постановления Комиссии, избранной Городскою Думою в заседании ее 10—12 декабря 1913 года для выработки программы чествования столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко, покорнейше прошу Вас, милостивый государь, не отказать принимать участие в трудах названной комиссии.

О времени заседаний Комиссии Вам будут посылаться особые повестки.

Председатель Комиссии

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. (Копія). (II, 28703).
Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856—1933) — видатний український актор і організатор українського демократичного реалістичного театру.

№ 9

1914 р., січня 31. — Лист робітників Нижньо-дніпровських вагонних майстерень Катеринославської залізниці до комісії по вшануванню 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

*В Комітет по вшануванню 100 роковин народження
Т. Г. Шевченко*

Цим сповіщаємо Вас, що представником од робітників Нижньодніпровських вагонних майстерень Катерининської

Залізниці буде посланий виборний староста робітників Михайло Минович Томільченко, якому доручено прочитати од робітників листа на святі посвяти місця під пам'ятник Т. Г. Шевченкові у Києві

Голова Староста
Секретар

Джевинецький
(підпис)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28703).

№ 10

1914 р., перші дні лютого. — Телеграма київському міському голові Дякову в Петербург з приводу вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

Петербург Большая Монетная 16
Дякову

Комиссия чествования поэта Шевченко убедительно просит выяснить Петербурге, будет ли допущено празднование чествования его. В утвердительном случае Комиссия просит Вас лично пригласить на 25 февраля Академию наук по частным сведениям согласную прислать делегата.

Бурчак.

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. (Оригінал). (II, 28703).

На телеграмі рукою київського міського голови І. М. Дякова написано: «Никакого чествования панихиды закладки допущено не будет. Советую воздержаться приготовления. Завтра выезжаю». Ці слова, мабуть, є текст телеграми-відповіді Дякова в Київ після того, як він в Петербурзі дізнався, що царський уряд заборонив будь-яке вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

№ 11

1914 р., лютого 5. — Заборона за розпорядженням київського губернатора святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

ПРОТОКОЛ

Заседания Комиссии, избранною Городскою Думою в собрании ее 10—12 декабря 1913 года (ст. 7, журн. № 25) для выработки программы чествования 100-летия со дня

рождения поэта Т. Г. Шевченко, состоявшегося 5 февраля 1914 года.

Открыв заседание, Председатель Комиссии Н. С. Ярошевский доложил, что г. Киевский Городской Голова официально сообщил ему, что, по распоряжению г. Начальника Края, никакие торжества по случаю 100-летия со дня рождения Т. Г. Шевченко в Киеве допущены не будут, и предложил прекратить всякие приготовления к названным торжествам.

Комиссия, заслушав сообщение, постановила: сложить свои полномочия и довести об этом до сведения Городской Думы.

Председатель Комиссии (підпис М. Ярошевський)

Члены комиссии (підписи 6-ти членів комісії)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28703).

№ 12

1914 р., лютого 10. — Відповідь київського міського голови на запит київського губернатора з приводу вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

10 февраля 1914 г. № 413.

Киевскому губернатору

Довожу до сведения Вашего Пр-ва, что Городская Управа с представлением о разрешении устройства чествования столетия со дня рождения поэта Шевченко не входила.

Киевский Городской Голова

По № 373

О Шевченко

(по канцелярии, часть 1).

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР. (Копія), (II, 28703).

1914 р., березня 4—5. — Ухвалення київського губернського у земських і міських справах присутствія про відміну постанови Київської міської думи про асигнування 5 000 крб. на вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.

А

МВД
Киевское губернское
по Земским и Городским
делам Присутствие
Марта 5 дня 1914 г.
№ 1316

Киевскому Городскому Голове

г. Киев, здание присутственных мест

Губернское по з. и. г. д. Присутствие препровождает при сем Вашему превосходительству определение свое (копия) от 4 текущего марта об отмене постановления Киевской Городской Думы, заседания 22—24 января с. г. (ст. 56), об ассигновании 5 000 руб. на устройство чествования столетия со дня рождения Т. Г. Шевченко.

Непременный член присутствия (підпис)
Секретарь (підпис)

На звороті документа — «Выпись ст. 3 журнала собрания Киевской Городской Думы 18—19 марта. 1914 г. № 7».

Дума определила: доложенное постановление Губернского Присутствия принять к исполнению.

Верно: Секретарь Городской Управы (підпис)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28705).

Б

По Киевской Городской Думе

№ 19

ЖУРНАЛ

КИЕВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ПО ЗЕМСКИМ ГОРОДСКИМ ДЕЛАМ
ПРИСУТСТВИЯ

Заседание марта 4 дня 1914 года

Присутствовали:

Председатель: Губернатор

Члены { Губернский Предводитель Дворянства
Вице-Губернатор

Члены	{	Управляющий Казенною Палатою
		Прокурор Окружного Суда
		Непременный Член Присутствия
		Председатель Губернской Земской Управы
		Городской Голова
		Член от Губернского Земского Собрания
		Член от Городской Думы.

Присутствию доложено переданное и. д. Губернатора, согласно ст. 84 Гор. Пол., постановление Киевской городской думы от 22—24 января с. г. (ст. 56) об ассигновании 5 000 руб. на устройство чествований столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко.

Обстоятельства дела. Избранная Киевскою Городскою думою 10—12 декабря 1913 г., комиссия для выработки программы чествования столетия со дня рождения поэта, обсудив настоящий вопрос, постановила приурочить чествование памяти Т. Г. Шевченко к 24 и 26 февраля 1914 г. по нижеследующей программе:

1) 25 февраля в 1 час дня отслужить торжественную панихиду по Т. Г. Шевченко в Софиевском соборе, для чего обратиться с соответствующей просьбой к местному архиерею.

2) Вечером 25 февраля устроить торжественное заседание в зале Киевского купеческого собрания, разослав приглашения с просьбой принять участие в заседании, от имени городского общественного управления: Академии художеств, всем университетам, общественным управлениям всех губернских и значительных на юге городов, Полтавскому губернскому и Золотоношскому уездному земствам, обществам имени Т. Г. Шевченко, всем литературным обществам, журналам и редакциям больших столичных и украинских газет, полкам, в которых служил Т. Г. Шевченко, местным почетным лицам и учреждениям, по усмотрению г. городского головы.

3) Предложить произнести на заседании слово:

а) Представителю г. Киева — городскому голове или заступающему его место.

б) Представителю комитета по сооружению памятника Т. Г. Шевченко на тему об общем мировом значении Т. Г. Шевченко.

в) Представителям Академии наук и художеств, университета и Киевского Украинского Наукового Товарищества.

4) 26 февраля днем назначить закладку памятника Т. Г. Шевченко.

5) 26 февраля вечером устроить бесплатный торжественный спектакль в городском театре, из трех отделений, с участием хора и оркестра театра, а также просить г. Кошица принять на себя труд по дирижированию.

Затем, имея в виду, что городской театр законтрактован на этот вечер г. Резниковым, комиссия постановила: просить председателя комиссии обратиться в совет Киевской консерватории о перенесении дня симфонического собрания 5 марта с. г. на Пасхальную неделю, а антрепренера театра г. Багрова просить предоставить г. Резникову вечер 5 марта вместо 26 февраля, а последний день предоставить в распоряжение комиссии.

6) Обратиться с ходатайством в городскую думу о переименовании Б. Васильковской ул. в Шевченковскую.

7) Просить городскую думу ассигновать на расходы в распоряжение комиссии 1500 р., независимо от могущих быть расходов по найму театра и зала Купеческого Собрания.

Приведенный протокол комиссии был заслушан городской думой в заседании ее 22—24 января с. г. При этом председатель означенной комиссии Н. С. Ярошевский доложил, что если предположение о бесплатном предоставлении в распоряжение комиссии городского театра для устройства 26 февраля торжественного спектакля не осуществится, то, кроме испрашиваемых 1500 руб. на устройство чествования, необходимо ассигновать до 3500 руб. на уплату за пользование городским театром 26 февраля.

На закрытую баллотировку поставлен был вопрос об ассигновании до 5 000 руб. на устройство чествования 100-летия со дня рождения Т. Г. Шевченко, согласно докладу. Подано голосов: 23 утвердительных и 20 отрицательных.

Выслушав доложенное, Губернское Присутствие находит, что постановление Киевской Городской думы об ассигновании на устройство по проведенной выше программе чествования столетия со дня рождения поэта Т. Г. Шевченко до 5 000 р., ... не может быть признано законным... Устройство чествования столетия со дня рождения поэта не может почитаться имеющим прямое отношение к пользам и нуждам Киева...

Ввиду изложенных соображений Присутствие определяет: доложенное постановление Киевской Городской

Думы, как несогласное с законом, отменить, о чем сообщить Киевскому Городскому Голове для доклада Городской Думе.

Подлинный за надлежащими подписями

С подлинным верно: за секретаря (підпис)

*

Відділ рукописів ДПБ УРСР (II, 28706).

Заклучна частина приведена в скороченому вигляді.

З М І С Т

Від упорядника	3
Нові матеріали до біографії Шевченка	6
Спогади і листи Федора Лазаревського про Шевченка:	19
1. Спогади Федора Лазаревського про Шевченка	19
2. Листи Федора Лазаревського про Шевченка	30
Лист Шевченка з Раїмського укріплення	44
Спогади Е. В. Н. про життя Шевченка в Раїмському укріпленні	49
Дарчі написи Т. Г. Шевченка на книгах	74
Неопублікований автограф вірша Тараса Шевченка	77
Записи про Шевченка у щоденнику В. С. Гнєлосирова	79
Т. Г. Шевченко в неопублікованому листуванні П. О. Куліша	102
До історії могили Т. Г. Шевченка (1882—1884)	118
Листи до О. М. Лазаревського про Шевченка	128
Іван Франко про наукове видання творів Т. Г. Шевченка	146
Шевченківський рух в роки реакції	152
Заборона вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка	221

Редактор С. А. Воробйова
Художник О. П. Фаєрчук
Художній редактор М. П. Вуєк
Технічний редактор М. А. Лихота
Коректор Г. С. Ревенко

*

Даниил Михайлович ИОФАНОВ
МАТЕРИАЛЫ О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКО
(На украинском языке).

*

БФ 06219. Здано на виробництво 20/XI 1956 р.
Підписано до друку 26/III 1957 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Папер. арк. 3,75.
Друк. арк. 12,3 + 6 вкл. Обл.-внд арк. 13,732.
Ціна 7 крб. 65 коп. Зам 913. Тираж 5.000.

*

Книжково-журнальна фабрика Голоовидаву
Міністерства культури УРСР
Київ, вул. Боровського, 24.

Life Screen

30700956